TIGHT BINDING BOOK

वसाहतीचें स्वराज्य

लेखकः—त्र्यं. र. देवगिरीकर

—१९४०—

किंमत १। रुपया

मुद्रक व प्रकाशक :
राष्ट्रीय विचार प्रसारक मंडळ पुणे लि. यांचेमार्फत
हरि मोरेश्वर जोशी

लोकशक्ति छापखाना,
लोकशक्ति मंदिर २९१ शनिवार पेठ, पुणे नं. २

प्रस्तावना

पुस्तकाला सुरवात करताना पार्लमेंटमध्ये सर सॅम्युएल होअर व लॉर्ड झेटलंड याच्या घोषणा झाल्या होत्या. त्या घोषणात हिंदुस्थानचा दर्जा वसाहतीप्रमाणेच समानतेचा राहील असे म्हटले होते.

हिंदुस्थानला वेस्ट मिन्स्टरचा कायदा लागू होईल किंवा नाही याबद्दल कोणीच स्पष्टपणें उल्लेख केला नव्हता. पण जानेवारीच्या १० तारखेला व्हाईसरॉयनीं मुंबईत भाषण करून हिंदुस्थानला 'संपूर्ण वसाहत स्वराज्य देणे हें आमचे ध्येय आहे व ते वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्याच्या जातीचें देऊं'* अशीं घोषणा केली. अर्थात ही घोषणा स्पष्ट आहे. तिच्यांत एक बारीकशी उणीव आहे. वेस्टमिन्स्टरच्या कायद्याच्या जातीचे स्वराज्य व वेस्टमिन्स्टरचे-स्वराज्य यांत थोडा फरक आहे. पण तो उपेक्षणीय आहे. पुस्तक छापून झाल्यानंतर ही घोषणा केली गेल्यामुळे ह्या पुस्तकात जरा निराळी विचारसरणी मला मांडावी लागली.

व्हाईसरॉयनी घोषित केलेले स्वराज्य घ्यावयाचे का नाही हा हिंदुस्थानपुढे प्रश्न आहे. वास्तविकपणें ह्या स्वराज्यात स्वेच्छाप्रवेश असल्यामुळे आणि स्वातंत्र्य अभिप्रेत असल्यामुळे आपण त्याला विरोध करण्याचें कारण नाही. आम्हाला हिंदुस्थानच्या रक्षणाकरता ब्रिटिशांची मदत काही दिवस पाहिजे असल्यामुळें 'तूर्त व तावडतोब' ते स्वराज्य घ्यावे आणि आपण संरक्षणक्षम झालो म्हणजे कॉमनवेल्थमधून बाहेर पडावे. हिंदुस्थान जर म. गांधीच्या तत्त्वज्ञाना-प्रमाणे अहिंसेने आत्मरक्षण करूं शकला असता तर हिंदुस्थानला ब्रिटिशांचे संरक्षण घेण्याची जरूरीच उरली नसती.

ब्रिटिशांच्या बरोबरचा दर्जा मिळाला तर त्यात अपमानकारक कांही

---

* *Their objective for India is full Dominion status—Dominion status too of the statute of westminster variety*

आहे असें म्हणता यावयाचे नाहीं.साम्राज्यशाही राष्ट्राच्या बरोबरीचा दर्जा हा नैतिक दृष्ट्या गौण आहे; पण तो दूर करणें आपल्या हाती आहे. ब्रिटिश सरकार आम्हाला हा दर्जा जर ताबडतोब घटना परिषदेच्या द्वारा देत असेल, नर आपण तूर्त तो फेटाळून देण्याचें कारण नाही. पण खरी अडचण जी आहे ती काळाची. जें प्रांतिक स्वराज्य आपण १९२० साली मान्य केले असतें, ते १९३५ साली आपल्याला अपुरें वाटू लागलें. त्याचप्रमाणे जें वासाहतिक स्वराज्य आम्ही १९४० साली नाइलाजाने पत्करूं तें १९४१ साली पत्करूंच असे नाही. काळ जसा बदलतो तशा गरजाहि बदलतात आणि बदलल्या गरजाप्रमाणे चळवळी कराव्या लागतात. सध्याच्या युद्धातून काय निर्माण होणार आहे याचीहि कल्पना नाही; तेव्हा वसाहतीचें स्वराज्य हें ब्रिटिशांचे अंतिम ध्येय असले तरी ती आमची आजची व निकटची विश्रांतीची जागा आहे. आमचा प्रवास स्वातंत्र्याच्या पुढेहि जावयाचा आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व आध्यात्मिक पुनर्घटना आम्हाला करावयाची आहे व ब्रिटिशासारख्या हिंसाप्रधान साम्राज्यांना भांडवलशाही समाज रचनेतून मुक्त करावयाचें आहे

म. गांधी म्हणतात डोमिनिअन स्टेटस म्हणजे विहिरीतल्या बेडकाचा दर्जा आहे. (Frog in the well status) दुसरा एक लेखक म्हणतो तो दर्जा म्हणजे हिमागारांतील दर्जा आहे (Cold storage status) आहे. हे दोन्ही आक्षेप बरोबर आहेत. कूपांतील मंडूकाला किंवा हिमागारातील सजीव पदार्थाला जर मुक्त होण्याचें स्वातंत्र्य नसेल तर आपणहून या वसाहतसाम्राज्यांत कोंडून घेण्याचा मूर्खपणा कोणी करणार नाही. तेव्हां वसाहतस्वराज्यांत कितपत स्वराज्य मिळते हे जनतेनें पारखून घेतले पाहिजे म्हणूनच हा प्रयत्न केला आहे.

डोमिनिअन स्टेटस याचा अर्थ आपण वसाहतीचें स्वराज्य असा करतों.पण कलोनिअन सेल्फ गव्हर्मेंट म्हणजे वसाहतीचें स्वराज्य होय. तेव्हा डोमिनिअन स्टेटस याचा अर्थ वसाहतीचें स्वराज्य असा नसताहि मी तो शब्द वापरला आहे. पण याचे कारण काही रूढ शब्दानी मनात

बसविलेला अर्थ होय. सार्वभौमत्वाचा दर्जा असा शब्द यापुढे रूढ केला जावा। अशी माझी विनंती आहे. वसाहत दर्जा किंवा वसाहत स्वराज्य हा शब्दप्रयोग उपयोगात आणला तर तो मध्यमपदलोपी समास आहे असे समजावे. वसाहतीना प्राप्त झालेला सार्वभौमत्वाचा दर्जा किंवा वसाहतींना प्राप्त झालेले सार्वभौमत्वाचे स्वराज्य असा त्याचा विग्रह केला जावा म्हणजे शद्बप्रयोगातील विसंगती दूर होईल.

गतवर्षी फेडरेशनवर जेव्हां मी पुस्तक लिहिले, तेव्हां मला जशी शब्दांची अडचण भासली, तशी याहि पुस्तकात भासली. प्रीॲंबलला मी हेतुवाक्य, हेतूकथन, असे आलटूनपालटून पर्याय दिले आहेत. उद्देशविधान असाहि शब्द माझ्या वाचनांत आला. पण हे शब्द सुट-सुटीत नाहीत व योग्य अर्थ प्रतिपादन करणारे नाहीत. तसेंच कॉन्स्टी-ट्युशनल पोझिशन, स्टॅट्यूट, वगैरेंनाहि चांगले प्रतिशब्द नाहीत. पण राजकारण शास्त्रावरील ग्रंथ जसजसे निर्माण होऊं लागतील तसतसे कांही कांही शब्द रूढ होतील व आजचे भाषेचे दारिद्र्य दूर होईल.

अत्यंत अल्प काळांत हे पुस्तक लिहून तयार केलें असल्यामुळे त्यांत काही चुका असण्याचा सभव आहे. त्या कोणी माझ्या नजरेस आणल्या तर मी त्यांचा आभारी होईन. माझें मित्र श्री. र. के. खाडीलकर यांना हस्तलिखीत पाहून कांही उपयुक्त सूचना केल्या, त्याबद्दल मी त्याचा आभारी आहे. राष्ट्रीय विचार प्रसारक मंडळाचे मॅनेजिंग डायरेक्टर श्री. ह. मो. जोशी यांनी लोकशक्ती छापखान्यात हे पुस्तक छापावें अशी विनंती केली व ती मी मान्य केली. त्यानी अल्पावधीत सुंदर छपाई करून दिली याबद्दल मी त्याचा आभारी आहे. पुस्तक प्रकाशनाचे कामहि त्यानी करावयाचे ठरविल्यामुळे मी त्याचा अधिकच आभारी आहे.
याशिवाय ज्यानी ज्यांनी मला आधार ग्रंथाच्या व अन्य बाबतीत सहाय्य केले त्यांचे आभार मानून मी हे प्रास्ताविक कथन संपवितो.

पुणे ता. २६-१-४०. } त्र्यं. र. देवगिरीकर.

अनुक्रमणिका

भाग १	—प्रास्ताविक	१
भाग २	—वसाहतींचा राजकिय विकास	६
भाग ३	वसाहतींतील अंतर्गत स्वातंत्र्य	२६
भाग ४	वेस्ट मिन्स्टरचा कायदा	५४
भाग ५	वसाहतींचे आंतरराष्ट्रीय स्वातंत्र्य	६८
भाग ६	साम्राज्यातून विभक्त होण्याचा हक्क	७८
भाग ७	वसाहती व साम्राज्याचे संबंध	९५
भाग ८	आंतरराष्ट्रीय व आंतरवासाहतिक संबंध	१०६
भाग ९	हिंदुस्थान व वसाहतीचा दर्जा	१११
भाग १०	दर्जा ठरला पण पुढे काय ?	१४४
भाग ११	घटना परिषदा	१६०
भाग १२	हिंदुस्थान व घटना परिषद	१७६
भाग १३	समारोप	१८७

वसाहतीचें स्वराज्य

वसाहतीचें स्वराज्य

म्हणजे काय ?

भाग १ ला.

प्रास्ताविक.

युरपखंडांत महायुद्धाला सुरवात झाल्यापासून जगांतील सर्वच देश कमीअधिक प्रमाणांत हादरले. लवंगी फटाकड्याच्या सराला उदबत्ती लावली म्हणजे सारे फटाकडे जसे फाडफाड फुटूं लागतात, तसें आधुनिक जग झालें आहे. हिटलरने पोलंडवर स्वारी केली खरी; पण त्या स्वारीचे चटके जगांतल्या प्रत्येक देशाला बसूं लागले.

हिंदुस्थानातहि ही आग यावयास फारसा वेळ लागला नाही. इंग्लंडनें जर्मनीबरोबर युद्ध जाहीर केलें आणि हिंदुस्थान हा त्यांचा अंकित देश असल्यामुळें त्याच्या होकारनकाराची वाट न पहातां इंग्रजांनी हिंदुस्थानतर्फेहि युद्धाची तोफ शिलगावून दिली. पण १९१४ चें महायुद्ध

व १९३९ चें महायुद्ध यांत काळाच्या दृष्टीने जसा फरक पडला, तसा जागृतीच्या व सामर्थ्याच्या दृष्टीनेंहि पडला. १९१४ साली हिंदुस्थानला फक्त वाणीचें, व तेंहि दबकत, घाबरत बोलण्याचे सामर्थ्य होते. १९३९ साली, प्रांतिक स्वायत्तता सुरू झाली असल्यामुळे ११ हि प्रातांत जनतेचे राज्य स्थापन झालेलें होतें. या ११ प्रांतांपैकी, ८ प्रात कॉंग्रेसनेच व्यापले होते त्यामुळें १९३९ साली वाणीबरोबर शक्तिहि हिंदुस्थानात होती. अशा परिस्थितीत हिंदी जनतेची उपेक्षा करावी ही वृत्ती ब्रिटिश सरकारला ठेवता येणें अशक्य झाले. पोलंडमध्यें युद्धाचा डोंब उठताच व्हॉईसरॉय साहेबांनी म. गांधी, जिनाप्रभृतींना मुलाखतीकरतां बोलावले व युद्ध-परिस्थिती निवेदन केली. हिंदुस्थानने साम्राज्यसरकारला युद्धात मदत करावी, ही तर त्याची इच्छा होतीच. कारण आम्ही युरोपात जें युद्ध सुरू केले तें आमच्या साम्राज्याकरतां केले नसून लोकशाहीच्या रक्षणार्थ केले आहे, असें ब्रिटिश मुत्सद्दी म्हणूं लागले हिटलरच्या सुलतानशाहीचा पोलंड-मधील लोकशाहीबरोबर झगडा सुरू झाल्यामुळे हिंदुस्थानची सहानुभूति लोकशाहीच्या बाजूला असणें यात तर गैर काहीच नव्हते. आणि हिंदु-स्थान चालू युद्धात ब्रिटिशांना सहाय्य करो, न करो हिंदी लोक नाझी पथाचे पुजारी कधीच होणार नाहीत. कारण नाझीपंथ हा एका व्यक्तीच्या मर्जीवर अवलंबून आहे आणि त्या व्यक्तीचे म्हणणें प्रभावी व्हावयास त्याला आपलें हिंसात्मक हत्यार सारखे जय्यत ठेवावे लागते. अशा पथात लोकांना मतप्रदर्शन करण्यास बिलकूल परवानगी नसल्यामुळे गोरगरीब जनता त्रस्त होते व तिला एखाद्या गुलामाप्रमाणे वागविले जातें.

कॉंग्रेस ही हिंसामार्गी नाही, तिला एकट्यादुकट्या व्यक्तीचे राज्य नको असून, देशातील प्रत्येक सज्ञान माणसाचें राज्य हवे आहे. त्यामुळे कॉंग्रेसनें पोलंडबद्दल हळहळ व्यक्त केली. पण त्याचबरोबर ब्रिटिशाना असा प्रश्न विचारला की, आपण आम्हाला पोलंडची लोकशाही संकटात सापडली म्हणून मदतीकरितां आवाहन करता; पण आम्ही कोण आहोंत अगर होणार आहोंत याची कांहीं कल्पना द्याल का? एक गुलाम दुसऱ्या

गुलामाचें रक्षण कसे करणार? कपड्यावर पडलेला काळा डाग शाईनें स्वच्छ होत नाही. तेव्हां आपण हें युद्ध केवळ पोलंडकरतां सुरू केलें आहे, का जगात पोलंडप्रमाणे सुलतानशाहीखाली, आणि साम्राज्य-शाहीखाली जी अनेक राज्ये चिरडली गेली आहेत, त्यांच्या रक्षणार्थ सुरूं केले आहे याचे असंदिग्ध शब्दांत स्पष्टीकरण करा. तसेंच हिंदुस्थानचें भवितव्य युद्धानंतर काय होणार, हेंहि आम्हाला निवेदन करा. हिंदुस्थानला लोकशाहीचे संपूर्ण हक्क मिळणार आहेत, कां हिंदुस्थान आजच्याप्रमाणे पारतंत्र्याच्या साखळदंडानी जखडलेला रहाणार आहे याचे उत्तर कॉंग्रेसने मागितले.

दुर्दैवानें दोन्ही प्रश्नाची उत्तरें आम्हाला समाधान वाटेल, जर्मनी-विरुद्ध इंग्रजाना मदत करण्यास स्फुरण चढेल, अशी नव्हती. अर्थात हिंदुस्थान जी मदत करणार होता ती नैतिक होती. ब्रिटिश सरकारकडून युद्धहेतू स्पष्ट करून घेण्यात अगर हिंदुस्थानच्या भवितव्याचें आश्वासन मिळविण्यात कोणतीहि अडवणूक नव्हती. तुम्ही आतां आमच्या पदरात स्वराज्य टाका, नाहींतर आम्ही तुम्हांला मदत करीत नाही, असा सौदाहि त्यांत नव्हता. तुमच्यावरचें संकट टळल्यावर ह्या गोष्टी तुम्ही करा; पण त्याचे दिग्दर्शन आज करा, इतकेंच कॉंग्रेसचे म्हणणें होतें.

ब्रिटिश सरकारनी, युद्धहेतू हे आता सागणे अवघड आहे असें उत्तर दिलें. कारण ब्रिटिशांना आपल्या ताब्यातील सर्व देश जसे बंधमुक्त करावयाचे नव्हते, तसे फ्रान्सलाहि आपल्या ताब्यातील देश सोडून द्या असें सागण्याची त्याची तयारी नव्हती. कदाचित् इटलीसारखा तिसरा देश दोस्तराष्ट्रात सामील होणार असला तर त्याला नुक्ताच जिंकलेला ॲबिसिनिया आणि आल्बनिया हातून सोडण्याचें दिव्य करावें लागेल-आणि तो जर्मनीच्या बाजूला जाईल याहि भीतीनें युद्धहेतू जाहीर करण्याचें त्यांनीं टाळलें असावें. रहाता राहिला प्रश्न हिंदुस्थानचा. हिंदुस्थानचा दर्जा ठरलेलाच आहे, ते म्हणाले. त्यांत नवीन काय सांगावयाचें ? तुम्हाला १९१९ साली, व १९२९ सालीं आम्ही सांगितलेंच आहे की, हिंदु-

स्थानला वसाहतीच्या स्वराज्याचा दर्जा प्राप्त होणार आहे. तो केव्हा प्राप्त होईल हें मात्र सांगण्याचे त्यांनीं टाळले. कॉंग्रेसच्या पुढाऱ्यांना मागील ग्रंथ वाचता येत नव्हते असें नाही. तसेंच इंग्रजाच्या गुलामगिरींत आम्ही शतकानुशतकें राहणार नाही हेंहि त्याना ठाऊक नव्हते असेंहि नाही. पण ज्या वसाहतीच्या स्वराज्याचें हक्क ब्रिटिश देऊं म्हणत होते त्याचें साल तरी त्यानी कळवावयास हवे होते. उलट तुमच्यात अनेक जाती, अनेक पंथ, अनेक वर्ण, अनेक वर्ग आहेत हे जुनेच रडगाणे त्यानीं नव्या सुरावर गाऊन दाखविले. स्वराज्यप्राप्ती ही लॉटरीच्या तिकिटाप्रमाणें जणूंकाय दैववशात् प्राप्त होणारी गोष्ट आहे असे हिडीस स्वरूप त्यानी आमच्या प्रश्नाला आणले. अशा उत्तराने कॉंग्रेसचे समाधान होणे शक्य नव्हते. नाही म्हणावयास व्हाईसरॉयनी मध्यवर्ती कायदेमंडळात जनतेचे प्रतिनिधी घ्यावयाचे औदार्य दाखविले, आणि जखमेवर मीठ चोळावें त्याप्रमाणें, हिंदु मुसलमान प्रतिनिधी एकत्र आले म्हणजे तुमचे जातीय कलह कमी होतील असा आशावाद प्रकट केला ! कॉंग्रेसला अशा युद्धात सहकारी व्हावयाचे नसल्यामुळे आठहि प्रातांतील कॉंग्रेसच्या मंत्रीमंडळानी आपल्या जागाचे राजिनामे दिले व सात प्रांतात गव्हर्नर्सनी आपल्या हातात सत्ता घेतली.

कॉंग्रेसनें ब्रिटिशांना हिंदुस्थानचा दर्जा काय असा नुसता प्रश्नार्थक सवाल केला नसून आपल्याला काय पाहिजे आहे हें स्पष्टपणे कळविले आहे. हिंदुस्थानला संपूर्ण स्वातंत्र्य पाहिजे आहे आणि अल्पसंख्याकाचे हितरक्षण ज्यांत होईल अशा प्रकारची घटना बनविण्याकरतां घटना परिषद पाहिजे आहे. ह्या दोन्ही गोष्टी करणें ब्रिटिशाना अशक्य नाही. त्यांनी अशा प्रकारचे स्वातंत्र्य व घटना बनविण्याचे अधिकार वसाहतीना दिले आहेत, त्यांत नवे व भिऊन जाण्यासारखे काहीच नाही. कॉंग्रेसनें असें कोठेंहि जाहीर केले नाही की, आम्हाला ताबडतोब आताच्या आतां साम्राज्यांतून फुटून जावयाचे आहे, आम्हाला तुमच्या बरोबर

व्यापारी संबंध ठेवावयाचा नाही, किंवा आमच्या रक्षणा करतां तुमच्या आरमारी व वैमानिक दलाची आम्हाला जरुरी नाही.

तेव्हा कॉंग्रेसचें मागणे पूर्णपणे न्याय्य, सनदशीर व होअरसाहेब म्हणतात त्याप्रमाणें त्यांची साम्राज्यशाही वृत्ती खरोखरच सुटली असली तर तावडोब मान्य होण्यासारखें आहे.

युद्धाच्या या प्रसंगाने वसाहतीच्या स्वराज्याचा आणि वेस्टमिन्स्टर स्टॅट्यूटचा फार गाजावाजा झाला आहे. तेव्हा वसाहतीचा दर्जा म्हणजे काय ? वेस्टमिन्स्टरचा कायदा काय सांगतो याची माहिती व्हावी म्हणून पुढील निवेदन केले आहे.

भाग २ रा.

वसाहतींचा राजकीय विकास.

ब्रिटिशांचें साम्राज्य फार मोठे आहे, त्या साम्राज्याची व्याख्या करणेंहि कठीण आहे. अनेक प्रकारच्या राज्यघटना त्यात चालू आहेत. या साम्राज्यातील अनेक देशात समान काही असेल, तर राजा. राजाची सत्ता मान्य करण्यापलीकडे या साम्राज्याला एकतत्री असें स्वरूप नाहीं. एका अर्थानें खुद्द इंग्लंड हीसुद्धां एक वसाहत आहे. ज्या राजानें १०६६ इसवीमध्ये इंग्लंड जिकले तो नॉर्मंडीचा ड्यूक मूळचा चॅनल आयलंडचा राजा होता. पण पुढे इंग्लडात सत्ता बळावू लागली आणि मूळ देशाला पार्लमेंटचे कायदे लागू होऊ लागले. चॅनल आयलंडसनीं आम्ही कोणाचेंहि अंकित नाही व कोणाची सत्ता मानणार नाही असा पुकारा केला. पण त्यांचा हक्क अमान्य करण्यात आला. तथापि ब्रिटिश साम्राज्याचें मूळ चॅनल आयलंड्स आहे हे कोणीहि अमान्य करू शकत नाहीं.

दर्यावर्दीपणाला सुरुवात झाल्यावर इग्लंडमधील धाडशी खलाशी बाहेरील जगात मुलूखगिरी करण्याकरता आपली जहाजे हाकारूं लागले. त्यानीं निरनिराळे देश जिकले. त्याच्या

पाठीमागें इंग्लंडचें सामर्थ्य असल्यामुळे प्रतिस्पर्धी सत्तांना प्रतिकार करणें कठीण जाऊं लागले. या बाहेर देशांत जाऊन राहिलेल्या इंग्लंडच्या रहिवाशांनीं ज्या वसाहती स्थापन केल्या, त्या वसाहतींत कोणत्या प्रकारचा राज्यकारभार असावा याबद्दल चर्चा होऊं लागली. इंग्लंड म्हणूं लागले या वसाहतींत राज्य जे चालवयाचें तें आमच्या कायद्यांनीं चाललें पाहिजे. इंग्लडमध्यें जे कायदे होतील तेच कायदे वसाहतींत लागू झाले पाहिजेत. वसाहती या साम्राज्यसरकारच्या पूर्णपणें अंकित आहेत, त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही; म्हणून स्वयंशासनाचे अधिकार त्याना बिलकूल नाहीत.* इंग्लंडच्या प्रभुत्वाचे आस्तित्व जरी या वसाहती मान्य करीत होत्या, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत इग्लंडची सत्ता तितकी चाल्त नसे हें येथें सांगणें जरूर आहे. एक तर वसाहतींत असणारे लोक इंग्लंडचेच असल्यामुळे त्याच्याबद्दल अविश्वास दाखविण्याचें कारण नसे. दुसरे जे अधिकारी त्या वसाहतींत जात, तेहि साम्राज्यसरकारला विघातक होईल असे काही करीत नसत. लिखित कायद्यापेक्षां अलिखित रूढी ही जास्तजास्त क्षेत्र व्यापूं लागली. अंतर्गत कारभार हा त्यामुळेच पार्लमेंटांतील मंत्र्यांच्या हुकमांनीं वसाहतींच्या ताब्यांत येऊ

**The said Colonies and Plantations in America have been, are, and of right ought be to, subordinate to and dependent upon, the Imperial Crown and Parliament of Great Britain,and that the king's majesty by and with the consent and advice of the Lords spiritual and temporal, and commons of Great Britain, in Parliament assembled, had, hath and of right ought to have full power and authorjty to make laws and statutes of sufficient force and validity to bind the colonies and people of America, subjects of the Crown 0f Great Britain in all cases whatsoever'*
(Declaratory act 1766

लागला. इंग्लंड व वसाहतींचा खटका एका गोष्टीत उडत असे. बाहेर देशाशी जहाजांतून होणाऱ्या व्यापारावर इंग्लंडचें पूर्ण नियंत्रण असावे याबद्दल इंग्लंड जागरूक असे. तेव्हां वसाहतींना जरी अंतर्गत जबाबदारीचें स्वराज्य मिळणें सोपें होतें, तरी बाह्यसंबंध निश्चित करण्याबद्दल त्यांचे हात बांधलेले असत. वसाहतीत जी स्वराज्याची वाढ झाली, ती रूढीनी जितकी झाली, तितकी कायद्यानी झाली नाही. स्वकीयाच्या देशांत ही वाढ व्हावयास हरकत नसते; पण परकीयांच्या देशांत रूढीची वाढ होऊं दिली जात नाही. तथापि इंग्लंडसारख्या हट्टी, दुराग्रही देशाबरोबर या वसाहतींना आपल्या हक्कांची शाबिदी करून घेण्याकरता १५० वर्षें झगडावें लागले. या झगड्यात प्रथम अमेरिका स्वतंत्र झाली व तेथें इंग्लंडचे स्वामित्व उरलें नाही. १९२६ साली हा अनेक वर्षांचा झगडा संपला व वसाहती स्वतंत्र झाल्या असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

ज्यांना वसाहतींचा दर्जा प्राप्त झाला आहे, अशा आज फक्त ६ च वसाहती आहेत. १ कानडा, २ ऑस्ट्रेलिया, ३ न्यू-फौंडलंड, ४ न्यू-झीलंड, ५ युनियन ऑफ साऊथ आफ्रिका आणि ६ आयर्लंड. या सहा वसाहतींपैकीं, कानडाचे समानत्वाचे हक्क फार पूर्वी मान्य केले गेले आणि आयर्लंडचे फार उशीरां मान्य केले गेले.

प्रत्येक वसाहतीचा इतिहास या ठिकाणी द्यावयाचा नाही, व त्याचा प्रस्तुत प्रश्नाशीं तितकासा संबंधहि नाही. पण या वसाहतींच्या राजकीय घटनेंतील टप्प्यांचा निर्देश करणें उद्बोधक झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

१ कानडा.

दोन कानडांच्या इतिहासांतच आधुनिक घटनांचे मूळ सांपडतें. तेव्हां तो इतिहास आपण अवलोकन करूं. १६०८ साली फ्रेंचानी कानडामध्यें वसाहत स्थापली. त्यांचें व ब्रिटिश वसाहतवाल्यांचें युद्ध होऊन १७६० सालीं ती वसाहत ब्रिटिशांनी जिंकली. १७६३ साली

पॅरिसला तह झाला व कानडा ब्रिटिश वसाहत झाली व ती क्वेबेकचा प्रांत म्हणून समजण्यांत आली. तेथें ब्रिटिश गव्हर्नर्स नेमले जाऊं लागले. या गव्हर्नर्सना असे सांगण्यात आले होतें की, त्यानी एक कौन्सिल नेमावें व प्रातातील जमीनदाराचें एक मंडळ बोलवावें. तेथें वाढत चाललेले अल्पसंख्याक ब्रिटिश वसाहतवाले म्हणू लागले की, गव्हर्नरला सल्ला देण्याचा अधिकार आमचा आहे आणि तेथील कारभार चालविण्याला आम्हालाच हक्क आहे. फ्रेंच व इंग्लिश अशा दोघामध्यें तेथे झगडा सुरू झाला व विचित्र परिस्थिती निर्माण झाली. या झगड्याचा अत १७७४ च्या क्वेबेकचा कायदा करून झाला. या कायद्यानें कॅथॉलिकाना बरेच धार्मिक हक्क मिळाले. गव्हर्नरनें कौन्सिल नेमावें; पण या कौन्सिलच्या वट हुकमांना इंग्लडने मान्यता द्यावी व कर वसूली कौन्सिलनें करावी असें ठरले. कानडाच्या राज्यघटनेचा हा पहिला टप्पा होता.

त्यानंतर अमेरिकेने स्वातंत्र्य युद्ध पुकारले व ती इंग्लंडपासून फुटून निघाली. अमेरिकेंतील कांही राजनिष्ठ लोकाना तेथें रहाणें मानवलें नाही व ते कानडात आले. त्यानी आपली घरेंदारे, मालमिळकतीवर पाणी सोडले, पण ते आपले राजकीय हक्क सोडण्यास तयार नव्हते. त्याना प्रातिनिधीक संस्थांची व राज्यकारभारावर नियंत्रण ठेवण्याची संवय होती. अमेरिकेने ज्या कराच्या हक्काकरता युद्ध केले ते हक्क व राज्यकारभारावरील तो ताबा त्याना हवा होता. याच्या उलट फ्रेंचांची स्थिति होती. त्याना अशा प्रातिनिधीक संस्थाची संवय नव्हती. ते म्हणत, या संस्था म्हणजे कर वसूल करणाऱ्या इंग्रज संस्था आहेत. तें खरेंहि होते. कारण इंग्लिश अल्पसंख्याक म्हणत, हा आमचा अधिकार आहे व आम्ही फ्रेंचांना समानत्वानें वागवणार नाही. ही त्यांचीं भांडणे शेवटीं १७८८ साली लंडनपर्यंत गेली. लंडनमध्यें गेलेल्या ब्रिटिश अल्पसंख्याकांनी क्वेबेकचा कायदा रद्द करा, प्रातिनिधीक संस्था सुरू करा व त्यांच्या हातीं कराचे अधिकार द्या असे सांगितले. त्यामुळे नवा घटना कायदा १७९१

साली पास झाला. हा कायदा कानडाच्या राज्यघटनेचा दुसरा टप्पा होता.

ह्या कायद्याने कानडाचे दोन भाग केले. एक वरचा व दुसरा खालचा. प्रत्येक भागात निवडणुकीनें स्थापन होणारें एकेक कायदेमंडळ निर्माण केले व त्यांना कायदे करण्याचे अधिकार दिले. एकेक सरकारनियुक्त वरिष्ठ गृहहि त्याच वेळी निर्माण करण्यात आले. या नव्या कायद्यानें कार्यकारी मंडळाच्या हातात सत्ता गेली. हें कार्यकारी मंडळ गव्हर्नर नेमीत असे व ते मंडळ, खालच्या सभागृहाला जबाबदार नसे. खालचे कायदेमंडळ आपल्या हक्काकरता भांडू लागलें. त्यानी आम्ही कायदे करावेत व ते सरकारनी मान्य करावेत असा हट्ट धरावा. त्यामुळे झगडे होऊं लागले. गव्हर्नरनी हे कायदेमंडळ अनेक वेळा रद्द केलें. खालच्या व वरच्या कानडात अशी भांडणे चालू असत व राज्यकारभार खुंटून जाई. ४६ वर्षेपर्यंत ही हाणामारी चालू होती. याचा शेवट दोन्ही कानडांनी बंड करण्यांत झाला.

या कलहात तीन दर्यावर्दी प्रांतहि समभागी होते. हे तीन प्रांत नोव्हास्कोशिया, न्यू ब्रन्सविक व प्रिन्स एडवर्ड बेट होत. त्यांनाहि कार्यकारी मंडळाची सत्ता असह्य झाली होती. अशा परिस्थितीत लॉर्ड डरहॅम याची १८३८ साली गव्हर्नर जनरल म्हणून नेमणूक झाली. हे गव्हर्नर जनरलसाहेब सुलतानशाही गाजविण्याकरिताच तेथे गेले. त्याच्या सुलतानशाहीमुळे त्याना नोव्हेंबरमध्ये म्हणजे सात आठ महिन्यानी परत बोलावण्यात आले. त्याच्याबरोबर लंडनला चर्चा झाली. डरहॅम साहेबानी तेथें कांही विधायक सूचना केल्या. त्यांतील तीन महत्वाच्या होत्या. कानडा एक करावेत अशी पहिली सूचना, कायदेमंडळाला जबाबदार असें कार्यकारी मंडळ नेमावें ही दुसरी सूचना व गव्हर्नरनी कार्यकारी मंडळाच्या सल्ल्यानें चालावे ही तिसरी सूचना. ही शेवटची शिफारस दर्याकाठच्या तीन प्रांतानाहि लागू करावी असें त्यानें सांगितलें. दर्याकाठच्या प्रांतानी स्वेच्छेनें या संयुक्त राज्यांत यावे, असेंहि त्यानें सुचविले. डरहॅमच्या शिफारसीनी वसाहतींच्या स्वराज्याचा पाया घातला

असें म्हणतां येईल. या सूचनेचा विचार करण्याकरतां दर्याकाठचे तीन प्रांत चार्लटौऊनला १ सप्टेंबर १८६४ रोजी जमले. या परिषदेकरितां कानडा सरकारने आपले शिष्टमडळ त्या तीन प्राताना मोठ्या संघात येण्यास विनंती करण्याकरता पाठविलें. त्याचा परिणाम होऊन दोन कानडा व दर्याकाठचे तीन प्रांत याची घटनापरिषद भरली. या परिषदेला घटनापरिषद असें नांव नसलें तरी ती घटनापरिषदच होती. ब्रिटिश सरकारचे प्रतिनिधी तेथे आले नव्हते. या परिषदेने घटनेचा खर्डा तयार न करतां ७२ ठराव केले. या ठरावांत फेडरेशन मान्य करण्यांत आले. दोन कानडाना स्वतंत्र प्रांतिक राज्ये आणि दर्याकाठच्या तीन प्राताना तीन प्रातिक राज्ये असावी असे ठरले. या संघराज्यात इतराना यावयास दार मोकळे ठेवलें होतें. हे ठराव पुढे प्रत्येक प्रांताने आपापल्या कायदेमंडळापुढे ठेवले व त्यांत यत्किंचित फरक न करता पण मोठा भांडणे होऊन पास झाले. नंतर त्यानी एक शिष्टमंडळ इग्लंडला पाठविलें व इग्लंडच्या पार्लमेंटनें त्या ठरावाला अनुसरून बिल तयार केले. त्या कायद्याला ब्रिटिश नॉर्थ अमेरिका ॲक्ट असे म्हणतात. या कायद्याने चार प्रांतांत संयुक्त राज्य झाले. पुढे त्यात इतर प्रांत येऊन कानडाचे ९ प्राताचे फेडरेशन झाले. १९०५ मध्यें हे फेडरेशन पूर्ण झाले. ही घटना करण्यांत ब्रिटिश सरकारचा बिलकूल हात नव्हता. कानडांत ९ प्रात आले ते:--१ क्केबेक, २ ऑंटेरिओ, ३ न्यूब्रन्सविक, ४ नोव्हास्कोशिया, ५ एडवर्ड आयलंड, ६ मॅनिटोबा, ७ सासकाचेवान, ८ आल्बर्टा, ९ ब्रिटिश कोलंबिया.

१८६७ च्या कायद्याचा उद्देश निरनिराळया प्रांताना जबाबदारीचें स्वराज्य द्यावे व सर्व प्रांतांचे एक संयुक्त राज्य करावे असा होता. फेडरेशनमध्ये येणे न येणे ही ऐच्छिक गोष्ट होती. फेडरेशनमध्ये येण्याशिवाय ह्या भांडखोर प्रांतांना गत्यंतरच नव्हतें. कारण स्वतंत्र झालेला अमेरिका आपल्यावर स्वारी करील, ही भीति त्याना वाटत होती. तसेच

अमेरिकेने आपल्या देशांत येणाऱ्या मालावर संरक्षक जकाती बसविल्या-मुळे त्यांना आत्मरक्षणाकरता भांडणे सोडून देणें क्रमप्राप्त झाले. १८७० पासून १९०५ पर्यंत म्हणजे ३५ वर्षेपर्यंत निरनिराळ्या प्रांतांना फेडरे-शनमध्यें यावयाचा विचार करावयास लागली. कानडाच्या राज्यांत अशा प्रकारे ९ प्राताची नऊ व मध्यवर्ती एक अशीं १० राज्यें आहेत. प्रत्येक प्रांत आपल्या कायदेमंडळाला जबाबदार आहे. मध्यवर्ती व प्रांतिक कारभाराची वाटणी करून टाकण्यात आली आहे. फेडरेशनचें हें मुख्य तत्त्व तेथें लागू करण्यांत आल्यामुळे कानडाचे फेडरेशन हें आतां चांगले कार्यक्षम झाले आहे. मध्यवर्ती सत्तेला प्राताच्या कारभारांत हात घालता येत नाही; कारण प्रांतिक राज्यें ही मध्यवर्ती सत्तेनें निर्माण केलेलीं नाहींत. कानडाच्या स्वराज्याला अशा प्रकारें १८६७ च्या नॉर्थ अमेरिकन ॲक्टनें जन्म दिला आणि तेथे संपूर्ण स्वायत्तता व जबाबदारीचें राज्य सुरू झालें. त्यांच्या बाह्य सत्तेला काय काय बंधनें आहेत ती यथास्थळीं आपण पाहूंच.

२ न्यू फौंडलँड.

न्यू फौंडलॅंडला १८३२ मध्ये प्रातिनिधिक सत्ता दिली गली आणि १८५५ साली तेथे जबाबदारीचें राज्य सुरूं करण्यात आले. १९३४ पासून ही घटना त्याच्याच मागण्यावरून तात्पूरती तहकूब केली गेली.

३ ऑस्ट्रेलिया.

१९०० सालापूर्वी ऑस्ट्रेलियात कानडा किंवा दक्षिण आफ्रिकेप्रमाणें भिन्न भिन्न वर्णांचा झगडा नव्हता. ऑस्ट्रेलियांतील गोरी लोकवस्ती एकाच वर्णाची होती व ती ब्रिटिश बेटांतून जाऊन राहिलेल्या लोकांची बनली होती. दक्षिण व पश्चिम ऑस्ट्रेलिया, न्यू साऊथ वेल्स, व्हिक्टो-रिया, क्विन्सलॅंड, टास्मानिया, न्यू झिलंड येथील वसाहतीत ब्रिटिश लोकच रहात असत. त्यांच्यांत आर्थिक प्रश्नाबाबत भिन्नता होती. पण कानडा जसा अमेरिकेच्या आक्रमणाला भिऊन एक झाला, त्याप्रमाणे पॅसिफिक महासागरात जर्मनी व जपानची वाढती सत्ता पाहून तेथील

ब्रिटिश लोक एक झाले. ऑस्ट्रेलेशियामधील सर्व वसाहती जर एकवटल्या तर त्या ब्रिटिश साम्राज्यावर पॅसिफिक समुद्रातील वसाहतींच्या हक्क सवलतींसंबंधीं जितकें दडपण आणूं शकतील तितकें एकेकट्या वसाहती आणू शकणार नाहीत, हे त्यांनी पाहिलें. त्याचप्रमाणें या निरनिराळ्या वसाहतींनी आपल्याभोवतीं संरक्षक जकातींचे इतके तट उभे केले होते की, त्यामुळे व्यापार करणें कठीण होऊं लागले होतें. या व इतर कारणामुळे ऑस्ट्रेलेशियातील वसाहतींना इंग्लंडकडे फेडरेशनची मागणी केली. कानडामध्ये प्रांतांना प्रथम स्वराज्य द्यावें लागलें आणि नंतर त्या प्रांताचें संयुक्त राज्य झालें. ऑस्ट्रेलेशियातील निरनिराळ्या वसाहती या पूर्णपणें स्वतंत्र होत्याच. त्याना फक्त एकत्रित करण्याकरतां ब्रिटिश सरकारच्या फेडरेशनची जरूरी होती.

१८९१ सालीं ऑस्ट्रेलेशियाची कन्व्हेंशन भरली व तिने एक घटना तयार करून पार्लमेंटाकडे कायदा करण्याकरता पाठविली. पण ही घटना मोडली. कारण न्यू सौथ वेल्सनें तिला मान्यता देण्याचे नाकारले. इतर वसाहतींनीहि त्याबद्दल उत्साह दाखविला नाही. १८९४ साली दुसरा प्रयत्न करण्यांत आला. या वेळीं कन्व्हेंशनकरता जे निरनिराळे प्रतिनिधी येतील, त्यांची निवड पार्लमेंटने न करता वसाहतींतील लोकांनीं करावी, असें ठरले. कारण लोकांनी उत्साह दाखविल्याशिवाय हे काम होणार नाही, असें त्यांनी पाहिले. क्विन्सलॅंड व न्यू झीलंड, शिवाय सर्व प्रतिनिधी या परिषदेला आले. १८९४ ची ही परिषद म्हणजे घटनापरिषदच होती असें म्हणता येईल. तेथे पास झालेल्या घटनेला निरनिराळ्या वसाहतींतील लोकांची मान्यता घेतली. १९०० साली त्या ठरावावर आधारलेले बिल ब्रिटिश पार्लमेंटने पास केले. त्याला कॉमनवेल्थ ऑफ ऑस्ट्रेलिया कॉन्स्टीटयूशन ॲक्ट म्हणतात.

१८९४ च्या परिषदेत फेडरेशनचें महत्व वर्णन करण्यांत आले. पण या परिषदेतून पुढें आणखी एक, दर वसाहतींतून दहा अशा ६० जणांची

दुसरी कन्व्हेशन भरविण्यात यावी असें ठरलें. ही कन्व्हेशन २३ मार्च १८९७ रोजी भरली. तिनें घटनेचा खर्डा तयार केला. तो प्रत्येक वसाहतीच्या कायदेमंडळातून चर्चिला गेला व दुरुस्त होऊन आला. या कन्व्हेशनची शेवटची बैठक २० जानेवारी १८९८ रोजी झाली व १६ मार्चला त्याला अखेरचे स्वरूप आलें. पुढे वर वर्णन केल्याप्रमाणे १९०० साली कायदा पास झाला.

या ऑस्ट्रेलियाच्या घटनेत सहा प्रात अतर्भूत झाले. त्या फेडरेशनमध्ये नवे प्रांत अंतर्भूत करावयास परवानगी आहे. तथापि न्यू झीलंड या कॉमनवेल्थमध्ये आला नाही. ऑस्ट्रेलियाचें फेडरेशन हे अमेरिकेच्या धर्तीवर आहे. ऑस्ट्रेलियातील कॉमनवेल्थला काही ठराविक अधिकार दिले आहेत व त्यात हस्तक्षेप करता येत नाही. कानडांत प्रांताना ठराविक अधिकार आहेत व शेषाधिकार डोमिनिअनला आहेत. कानडांत डोमिनिअन सरकार ले. गव्हर्नर्स नेमूं व काढूं शकतें आणि प्राताना अमुक कायदे करू नका असें सांगू शकते. ऑस्ट्रेलियातील घटकाचे गव्हर्नर्स बादशहा नेमतो व त्यांच्या अधिकारात कॉमनवेल्थ हात घालू शक्त नाही. कानडाच्या घटनेचा अर्थ ब्रिटिश प्रीव्हि कौंसिल करते. पण ऑस्ट्रेलियात हा अधिकार हायकोर्टाकडे दिला आहे. कानडाच्या घटनेंत दुरुस्ती करावयाची असली तर ब्रिटिश पार्लमेंटाकडे जावे लागते. पण ऑस्ट्रेलियाच्या घटनेत तेथील सरकार व लोक दुरुस्ती करू शकतात.

हे फरक दाखविण्याचे कारण इतकेंच आहे की, वसाहतीचें स्वराज्य म्हटलें की, चहूंकडे एकच राज्यपद्धत आहे असें मानण्याचे कारण नाही. प्रत्येक वसाहतीने आपली घटना आपल्या परंपरेप्रमाणें, इतिहासाप्रमाणें व परिस्थितीप्रमाणें बनविली आहे. नवे नवे प्रश्न बदलत्या काळांत निर्माण होतात व त्यांचीहि व्यवस्था वेळोवेळ करावी लागते. त्यासंबंधीचे बारिकसारिक नियम हे साऱ्या वसाहतीत कसे सारखे असूं शकतील?

४ न्यूझीलंड.

चवथी वसाहत न्यूझीलंडची. वास्तविक न्यूझीलंडचा समावेश ऑस्ट्रेलियांतील कॉमनवेल्थमध्येच व्हावयास पाहिजे होता. पण भिन्न आर्थिक हितसंबंधामुळे हा छोटासा विभाग स्वतंत्र राहिला आणि त्याने फेडरेशनमध्ये आत्मार्पण केले नाही. न्यूझीलंडकरता ऑस्ट्रेलियाने दार उघडे ठेवले आहे; पण त्यानें अजूनपर्यंत तशी इच्छा प्रदर्शित केली नाही.

ऑस्ट्रेलियांत १९०० च्या कायद्यापूर्वी जी अनेक राज्ये होती, त्यातील न्युझीलड हें एक होतें. ऑस्ट्रेलियातील सहा राज्यात १८२३ पूर्वी सुलतानशाही (autocratic rule) च चालू असे. पण १८२३ पासून तेथील एकेका वसाहतींत प्रातिनिधिक स्वरूपाचे व नंतर जबाबदारीचें राज्य सुरू झालें. न्यूझीलंड ही १८४१ साली स्वतंत वसाहत म्हणून स्थापन झाली. तिला १८५२ साली साम्राज्यसरकारने प्रातिनिधिक राज्य दिले आणि १८५६ सालीं तेथे पूर्ण जबादारीचे राज्य स्थापन झालें.

५ दक्षिण आफ्रिकेचा संघ.

दक्षिण आफ्रिकेच्या सघात चार वसाहती समाविष्ट झाल्या आहेत. केप कॉलनी; नाताळ; ट्रान्सवाल; आणि ऑरेंज रिव्हर कॉलनी. यातील पहिल्या दोन वसाहतीत इंग्रजाचें संख्याधिक्य आहे आणि दुसऱ्या दोन-मध्ये बोअर लोकाचें संख्याधिक्य आहे. या भिन्नतेमुळे दोघामध्यें सलोखा क्वचितच असे. बोअर लोकावर म्हणजे ट्रान्सवाल व ऑरेंज रिव्हर कॉलनीवर इंग्रजांचे राज्य होतें. १९०२ च्या लढ्यानंतर या दोन्ही वसाहती 'क्रौन कॉलनीज' म्हणून मानल्या जाऊं लागल्या. त्यांना अनुक्रमें १९०६ व १९०७ साली जबाबदारीचें राज्य मिळाले. पण तशी स्थिति केपची व नाताळची नव्हती. १८१४ मध्यें केप ऑफ गुडहोप दक्षिण आफ्रिकेत सामील करून घेण्यात आले. त्याला १८५३ साली प्रतिनिधीक राज्य व १८७२ साली जबाबदारीचें राज्य देण्यांत आलें. खुद्द इंग्लिश लोक

आपल्या रक्तामासाच्या लोकांना जबाबदारीचें राज्य द्यावयास पन्नास साठ वर्षें लावतात हें आश्चर्य नव्हे काय ? नाताळ १८४३ साली खालसा केला गेला; १८४५ साली ती स्वतंत्र वसाहत झाली. १८५६ मध्यें त्याना प्रातिनिधिक राज्य दिलें व १८९३ मध्ये जबाबदारीचे राज्य देण्यात आले. अशा प्रकारे १८७२, १८९३, १९०६, १९०७ या सालात तेथील चारहि वसाहती जबाबदारीचे स्वराज्य उपभोगूं लागल्या. भौगोलिक व आर्थिक दृष्ट्या या वसाहती कानडा किंवा ऑस्ट्रेलियापेक्षा अधिक निकटच्या अशा होत्या. ह्या वसाहती व्यापारधंद्याकरताच स्थापन झाल्या असल्या-मुळें अंतर्गत खुला व्यापार आणि रेल्वेच्या वहातुकीची जरूरी त्यांना भासूं लागली. पण या वसाहती एकत्र येईनात. त्याच्यांत जातीय भाडणें होतीच. शिवाय हिंदी व आफ्रिकन लोकाचाहि प्रश्न त्याच्या पुढें होता. तथापि औद्योगिक प्रगतीकरतां एकत्र येण्यावांचून त्याना गत्यंतरच्च नव्हते. फेडरेशनची कल्पना त्याना पसंत पडणारी नव्हती. कारण ऑस्ट्रेलिया किंवा कानडांत त्या पद्धतीचें राज्य मोठेसे यशस्वी झालें नव्हते. ‘ राजकीय दृष्ट्या जर अधिक निकट येण्याची संघटना अव्यवहार्यच ठरत असेल, तरच फेडरेशनसारखी उधळेपणाचा व कार्य-क्षमताविहीन अशी पद्धत समर्थनीय ठरते ’ * असें जेनिंग्स व यंग हे लेखकद्वय म्हणतात.

तेव्हां आफ्रिकेंत फेडरेशनसंबंधी आतुरता फारशी दिसली नाही. त्यांना या चारहि वसाहतींचा एकजिनसी संघ करावयाचा होता. त्यासंबंधीचा पहिला प्रयत्न १८५८ साली झाला. १८७७ साली

---

*"Fedearation is an extravagant and inefficiant form of government to be justifed only where a closer form of organisation is politically impractica-ble " by Jennings and young

(Constitutional laws of British Empire. p.236

'अॅक्ट ऑफ युनियन' हा पासहि झाला. पण बोअर व इंग्लिश यांच्या भांडणांत हा संघ जीव धरूं शकला नाही. बोअर युद्ध होऊन जाईपर्यंत एक संघ बनविण्याचे सारे प्रयत्न वाझ ठरले. १९०७ साली लॉर्ड सेलबोर्न या हायकमिशनरनें एक योजना तयार केली व तीत संघाच्या नफ्यातोट्याची वाटाघाट केली. बोअर व इंग्लिश यांची वैरें शमली असल्यामुळे दोघेहि संयुक्त राज्याला तयार झाले. १९०८ साली त्यांची कन्व्हेंशन भरली व तेथें राज्यपद्धतीचा विचार झाला. काहींनीं फेडरेशनबद्दल अनुकूलता दाखवली; पण बहुमत युनियनच्या बाजूचें होतें. चारहि वसाहतींचें एकच सभागृह असावे व त्यावर एकच सत्तेचें नियंत्रण असावें, असा वादविवादाचा सूर वहात होता. काळ्या लोकाचें काय करावें हा प्रश्नहि या चर्चेच्या वेळेला निघाला. त्या प्रश्नानें चांगलेंच भंडावून सोडले. पण काळ्या लोकांना कोण विचारतो? फेडरेशनमध्यें वर्णीय भांडणे कमी होतात आणि युनियनमध्ये जास्ती होतात असे नसल्याचे अनुभवी सांगू लागले. शेवटी 'फेडरेशन' ऐवजी 'युनियन'च स्थापावी असें ठरलें. वसाहतींची सारी सत्ता हिरावून घेणें चांगलें नाही हें तडजोडीने मान्य होऊन त्यांच्या हवालीं कांहीं कांही अधिकार करण्याचें कबूल केले.

१९०९ च्या फेब्रुआरीत वरील धोरणानुसार झालेली घटना चारहि वसाहतींच्या सरकाराकडे मान्यतेकरता पाठविण्यात आली. त्यांत दुरुस्त्या वगैरे केल्या जाऊन मे महिन्यात चारहि वसाहतींनीं आपली अनुकूलता व्यक्त केली. नाताळमध्यें तर साऱ्याच लोकांचें मत घेतलें गेलें. नंतर चारहि वसाहतींचे प्रतिनिधी लंडनला गेलें, बादशहाना त्यांनी विनंति केली व या विनंतिनुसार पार्लमेंटने १९०९ चा दक्षिण आफ्रिकेचा कायदा केला.

दक्षिण आफ्रिका ही 'फेडरेशन' नाहीं 'युनियन' आहे. याचा अर्थ तेथें वरिष्ठपणा कोणाचा असेल तर तो मध्यवर्ती सत्तेचा आहे,

घटकांचा नाही. फेडरेशनमध्ये ज्याप्रमाणे घटक राज्यांना सत्ता विभागून दिली असते व त्या सत्तेत फेडरेशनला हस्तक्षेप करता येत नाही, तसा प्रकार युनियनमध्ये नाही. कलम ५९ म्हणते "(Union) Parliament shall have full power to make laws for the peace, order and good Government of the union" तडजोडीनें घटक वसाहतींना जी काय सत्ता मिळेल तीच त्याना उपभोगतां येते. अशी सत्ता तेथे वाटून देण्यांत आलेली आहे. इंग्लंडच्या पार्लमेंटला सुद्धां १९३१ च्या वेस्टमिन्स्टर कायद्यानंतर या युनियनकरता कायदे करण्याचा अधिकार नाही.

आफ्रिकेने ही घटना बनवितांना बाह्यतः कितीहि सभ्यता दाखविली असली, तरी त्या घटनेमध्यें तेथील मालकाना म्हणजे आफ्रिकन लोकाना शक्य तितके कमी अधिकार मिळावेत म्हणून मोर्चेबंदी केली आहे. केपकॉलनी ही सर्वांत वस्ताद आहे. तिने फेडरेशनबद्दल आग्रह धरला होता. कारण काळ्या लोकांचा उपसर्ग फेडरेशनमुळें लागणार नाही असें त्याना वाटत होतें. पण ट्रान्सवॅाल ही युनियनची मोठा आग्रही असल्यामुळें ट्रान्सवालचें म्हणणें मान्य झालें. अर्थात काळ्या लोकाचा शक्य तितका कमी प्रवेश युनियनच्या पार्लमेंटात व्हावा म्हणून मतदानाची लायकी वगैरे बाबतीत सर्व खबरदारी घेतली आहे. ज्या लोकांचा देश त्याना मात्र तेथें हक्क नाहीत आणि हे परके लोक तेथे जाऊन राज्य करतात आणि घटनाहि बनवतात!

आयर्लंड

वरील पांचहि वसाहती या खऱ्या वसाहती आहेत. इंग्लडमधील लोक कानडा, न्यू फौंडलंड, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड व दक्षीण आफ्रिकेंत गेले; तेथे त्यानी वसाहती केल्या आणि तेथील मूळच्या रहिवाशांची पर्वा न बाळगतां त्यांनी आपल्या क्षेमस्थैर्य ऐश्वर्याकरता घटना तयार केल्या' आयर्लंडचें तसें नाही. आयर्लंडच्या उत्तरेला म्हणजे अल्स्टरमध्यें इंग्रज वसाहतवाले जाऊन राहिले खरे पण त्यांना सारा आयर्लंड व्यापता

आला नाहीं. त्यांनी फक्त अल्सटर प्रांत आपल्याकडे ठेवला आणि आजहि आयर्लंड स्वतंत्र झाला असला तरी उत्तर आयर्लंड हा स्कॉट-वेल्सप्रमाणें ब्रिटिश बेटाचा एक विभाग आहे.

आयर्लंडमध्यें ७०० वर्षेपर्यंत स्वातंत्र्याकरितां झगडा चालू होता. इंग्रजांनी कोठेहि केली नाही इतकी दडपशाही आयर्लंडमध्ये केली. जित व जेते यांची आघात व प्रत्याघाताची साधने हिंसाप्रधान असल्यामुळे आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याचा झगडा हा रक्तरंजित झाला. शेवटपर्यंत इंग्रजानी आयर्लंडला तरवारीच्या पात्यावर खेळवले आणि शूर आयरिशांनी तितक्याच निकरानें इंग्लंडला तोड दिले. इग्रजांनी जसे आयरिश ठार करावेत तसे आयरिशांनीं इंग्लिश ठार करावेत. इंग्रजानी आयर्लंडच्या बाबतीत अत्यंत अन्याय व क्रूरपणा केला. इग्लंडमधील मुत्सद्याची बुद्धि एकंदरीत भ्रष्ट झाली होती असें दिसते. नाहीतर त्यांना या देशांवर आग पाखडण्याचें कांहीच कारण नव्हते. या प्रकारामुळे जगाचा इतिहास जोंपर्यंत कायम आहे, तोंपर्यंत इंग्रजांच्या दुष्कृत्याचा डाग पुसला जाणार नाही हे निश्चित आहे. १७८३ साली ग्रॅटनच्या नेतृत्वाखालीं आयरिशानी प्रचंड चळवळ करून स्वतःच्या देशांत पार्लमेंट स्थापन करून घेतलें. आयर्लंडमध्यें प्रॉटेस्टंट व कॅथॉलिक यांचें उभे वैर होतें. इंग्लंड प्रॉटेस्टंटाच्या बाजूचें होते आणि आयर्लंड हें कॅथॉलिक (अल्स्टर सोडून) असल्यामुळे कॅथॉलिकावरील मतदानाचें, प्रतिनिधी-त्वाचे हक्क मिळावे म्हणून झगडत राहिले. १७८३ मध्यें पार्लमेंट स्थापन झाले खरे; पण कॅथॉलिकांना मतदानाचा हक्कहि नसल्यामुळें सत्ता प्रॉटेस्टंटाच्या हाती गेली. त्यामुळें आयरिश लोक क्रुद्ध झालें. १७९८ साली वुल्फटोनचें बंड झाले. या बंडाला फ्रेंचांची मदत होती. इंग्रजांनी ७०००० आयरिश ठार मारून हे बंड मोडून टाकलें आणि त्य बरोबरच आयर्लंडच्या स्वतंत्र पार्लमेंटाचें विसर्जन केलें. स्वार्थी आयरिश लोकांना नादी लावून, नोकऱ्यांचें वचन देऊन, अधिकाराची लालूच दाखवून त्यांच्याकडूनच आपल्याला स्वतंत्र पार्लमेंट नको असा कायदा करून

घेतला. १८०१ मध्ये ॲक्ट ऑफ युनियन पास झाला आणि आयर्लंडचे १०० प्रतिनिधी इंग्लंडच्या पार्लमेंटांत घेण्याचे ठरलें. पार्लमेंटांतील ६०० सभासदात आयर्लंडचे १०० सभासद अडवणूकीशिवाय कांहीहि करूं शकत नव्हते. तेव्हां त्यांनी 'होमरूल'ची म्हणजे आम्हांला स्वतंत्र 'गृहराज्य' पाहिजे अशी चळवळ सुरूं केली. ती चळवळ १०० वर्षांपेक्षां जास्त काळ चालवावी लागली. कधी कधी होमरूल बिल पास होण्याच्या बेतांत येई पण पुनः काही तरी संकट येऊन ते लोटलें जाई. एकदां तर कॉमन्स सभेने ते बिल पासहि केले; पण लॉर्डसनी ते फेटाळलें. अशा प्रकारें आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याची वावडी हवेंत गिरक्या खातखात महायुद्धापूर्वी स्थिरावली. १९१२ साली होमरूल बिल पार्लमेंटांत आलें. त्या बिलामध्यें परराष्ट्रीय राजकारण, जकाती, संरक्षण, जमीनखरेदी व ६ वर्षेंपर्यंत पोलीस इतकी खाती सोडून आयर्लंडला स्वराज्य द्यावयाचे बिलानें ठरविले. पण अल्स्टरचे रहिवाशी म्हणू लागले, हे बील पास झाले तर आपण बंड करूं. त्यानी प्रतिकाराकरता एक लाख स्वयंसेवक तयार केले. या स्वयंसेवकाना तोंड देण्याकरतां आयर्लंडनेंहि लाख स्वयंसेवकांची सेना तयार केली. अशा प्रकारे उभय सैन्यें उभी असतां महायुद्ध पुकारलें गेलें. इंग्लंड अडचणीत सांपडले. आतां आयर्लंड काय करणार असा प्रश्न उत्पन्न झाला. पण आयर्लंड तर्फे रेडमंडनें ता. ३ ऑगस्ट १९१४ रोजी इंग्लंडला मदत देण्याची पार्लमेंटात घोषणा केली. या घोषणेमुळें व युद्धाच्या संकटामुळें इंग्लंडचा दृष्टिकोण बदलला आणि १९ सप्टेंबर १९१४ रोजी फार वर्षे भिजत पडलेलें होमरूल बिल पास झाले. पण युद्ध संपेपर्यंत या बिलाचा अंमल करूं नये, अशी मेख त्यात मारून ठेवली. आयर्लंडमधील लोक रेडमंडच्या वचनामुळें व इंग्लंडच्या कावेबाजपणामुळे खवळले. देशांत प्रतिकाराकरतां तयारी होऊ लागली. १९१६ ईस्टरचे अयशस्वी बंडहि झाले. त्यानी सैन्य भरती विरुद्ध प्रचार केला.

युद्धसमाप्तीनंतर असल्या बिलाची आयर्लंडला यत्किंचित पर्वा वाटेनाशी झाली. त्यांना ' रिपब्लिक ' पाहिजे होते. सिनफेन पक्ष त्याकरतां निर्माण झाला. इग्लंडची स्थिती १९१८ साली फारच केविलवाणी झाली होती. महायुद्धांत पराभव पावण्याची पाळी त्यांच्यावर आली होती. तेव्हां आयर्लंडचा प्रश्न सोडविण्याकरता एक परिषद भरविण्याचे त्यांनी ठरविले. ह्या परिषदेत सिनफेनर्स पुढील अटींवर भाग घेण्यास तयार होते. १ पूर्ण स्वातंत्र्याचा विचार, २ बहुमताने ठरलेल्या गोष्टी मान्य करूं अशी इंग्लंडनें अमेरिकेला व युरपला खात्री देणें, ३ प्रतिनिधींची निवड सर्व वयांत आलेल्या आयरिशांनी करणे. पण या अटी मान्य झाल्या नाहीत. आयरिशानी त्यानंतर डेल एरीनची स्थापना केली. पार्लमेंटवर बहिष्कार घातला. १९१९ ते १९२१ पर्यंत अंगावर रोमाच उभे रहातील अशी भयंकर चळवळ तेथें झाली. शेवटी त्यांच्या अनेक शतकाच्या त्यागाला व कष्टाला फळ येऊन २१ जून १९२१ रोजीं बादशहानें तहाकरतां आयर्लंडकडे विनंती केली. अशा प्रकारें आयर्लंडचा स्वातंत्र्यप्राप्ती पूर्वीचा थोडक्यांत इतिहास आहे.

आयर्लंडमध्ये घडत गेलेल्या घटना ह्या हिंदुस्थानला बऱ्याच प्रमाणांत लागू असल्यामुळे त्याचा विस्तारशः विचार करावयास हवा. आयर्लंडची घटना ही इतर वसाहतींच्याप्रमाणें नाही. तीत बरेच वैशिष्टय व नाविन्य आहे. आयर्लंडच्या लक्ष्याची परिसमाप्ति तहानें झाली ही गोष्ट विशेष महत्त्वाची आहे. तह हा समानतेच्या भूमिकेवरूनच होऊं शकतो; विषमतेच्या भूमिकेवरून होऊं शकत नाही. याचा अर्थ असा की, इंग्लंड व आयर्लंड याचे जेते व जित असें जें नातें होतें ते संपलें आणि उभय राष्ट्रं बरोबरीची झाली. ही समानता मान्य झाल्यानंतर मग दोघांचे संबंध काय असावेत हें तहान्वयें ठरविण्यात आले. हा तह शब्द उगाच गौरवार्थ वापरला नसून तो पार्लमेंटनें मान्य केला आहे.

बादशहांच्या घोषणेनंतर त्यावेळचे मुख्य प्रधान लॉईड जॉर्ज यांनी

२

डी. व्हॅलेराला आपले प्रतिनिधी लंडनमध्यें पाठविण्याबद्दल पत्र पाठविले. डी. व्हॅलेरानें या पताप्रमाणें ग्रिफिथ, कॉलीन्स प्रभृतींना वाटाघाटीकरता लंडनला पाठविलें. तेथें तह झाला; पण आयर्लंडच्या डेल एरीनमध्यें ह्या तहाला मान्यता घेणें जरूर होते. दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, ज्या डी. व्हॅलेराने ग्रीफीथ कॉलीन्सला तहाच्या वाटाघाटीकरतां लंडनला पाठविलें, तो डी. व्हॅलेरा तह करून आलेल्या पुढाऱ्यावर उलटला. आपल्याला तह मान्य नाही, आयर्लंडमध्ये रिपब्लिक स्थापन केलें पाहिजे असे तो म्हणूं लागला. रिपब्लिकच स्थापावयाचे होते तर लंडनला प्रतिनिधी पाठविण्याचा मूर्खपणा डी. व्हॅलेराला करण्याचे कारण नव्हते. पण डेलने डी. व्हॅलेराविरुद्ध कॉलीन्स ग्रीफीथना पाठिंबा दिला व हा तह ६४ विरुद्ध ५७ मतानी पास झाला.

आयर्लंडची मान्यता मिळाल्यानंतर इंग्लंडच्या पार्लमेटांत ह्या तहाला मान्यता घेणें जरूर होतें. इंग्लंडच्या पार्लमेटांत ह्या तहाला कायदेशीर स्वरूप देण्याकरता एक कायदा ता. ३१ मार्च १९२२ रोजी पास झाला. कायदा झाल्यानंतर आयर्लंडांत तात्पुरती सत्ता निर्माण करणे जरूर होते. नाही तर ह्या तहाच्या अटी अंमलात कोण आणणार ?

तहाच्या १७ व्या कलमांत बारा महिने अस्तित्वात रहाणाऱ्या तात्पुरत्या सरकारची योजना केली होती. हें तात्पुरते सरकार कोणाचें बनवावयाचें ? इंग्लंडच्या पार्लमेटात पाठविण्याकरितां जे सभासद निवडून आले असतील त्यांचें पार्लमेंट बनावयाचें होते. या पार्लमेंटाची सभा तावडतोब बोलावून त्यातून एक तात्पुरतें सरकार स्थापन करावयाचे, हे तात्पुरतें सरकार आयरिश पार्लमेंटला जबाबदार रहावयाचे व त्या सरकारचे हातात ब्रिटिशांनी सत्ता द्यावयाची असे ठरविण्यांत आले. संक्रमणावस्थेतील तरतूदी ह्या अशा प्रकारे करण्यांत आल्या. त्याचा पाया इंग्लिश पार्लमेटात निवडून जाणारे सभासद समजण्यांत आला. आयरिशाचे या वरील भाष्य स्वतंत्र होते.

यानंतरचा प्रश्न आयर्लंडची घटना बनविण्याचा होता. आयर्लंडची घटना आयरिश लोकानीच बनविली पाहिजे असें सिनफेन पक्षाचें फार दिवसाचे म्हणणें होतें. १ नोव्हेंबर १९१७ रोजीं सिनफेन पक्षाने आपल्या सभेत ही गोष्ट स्पष्ट केली. ' सिनफेनचें ध्येय स्वतंत्र आयरिश रिपब्लिकला आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळविणें हे आहे. हा दर्जा मिळाल्यावर आयरिश लोक रेफरेंडमने आपली राज्यघटना ठरवतील. हा हेतु साध्य करण्याकरता आयरिश लोक ब्रिटिश किंवा कोणत्याहि परक्या सत्तेला आपल्याकरता कायदे करण्याचा हक्क देणार नाहीत ....आयरिशांच्या हिताच्या दृष्टीने राज्यघटना तयार करावी म्हणून सिनफेनच्या कार्यक्रमाप्रमाणे घटना परिषद (Constituant assembly) बोलावली जाईल.*

आयर्लंड व इंग्लंड याच्यामध्यें जो तह झाला, त्यात आयरिश पार्लमेंटाने घटनापरिषद बोलवावी व आपली घटना तयार करावी असें कलम नाही. पण आयर्लंडचे स्वातंत्र्य मान्य करण्यात आल्या-नंतर घटना कशी बनवावी हें स्वतंत्र कलमाने निर्दिष्ट करण्याचा प्रश्नच उरत नाही. पण जी घटना आयरिशांनी केली तिला इंग्लिश पार्लमेंटाने कानामात्रेचा फरक न करतां मान्यता दिली. ह्या घटनेंत तहाच्या अटीशी विसंगत अगर विरोधी काही असेल तर ते आपोआप रद्द होईल, असे म्हटलें होतें. तेव्हा घटना बनविण्याचा हक्क हा सर्वस्वी आयरिशाचा असल्यामुळे व तो ब्रिटिश पार्लमेटानें मान्य केल्यामुळे त्याचा निराळा उल्लेख अनवश्यक होता. ब्रिटिश पार्लमेटाने ती घटना मान्य करावयाची होती व ती त्यानी केलीहि.

आयरिशांचे जुन्या कायद्याप्रमाणें नवें पार्लमेंट निवडणुकीनंतर स्थापन झाले व तेंच पार्लमेंट घटनापरिषद या नात्यानें बसलें. ९ सप्टेंबर १९२२ रोजी घटना परिषद भरली व तिनें आयर्लंडची घटना तयार केली. ह्या

---

*आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास पान ८७.

घटनेला परिशिष्टांत स्थान मिळाले व या परिशिष्टासह पार्लमेंटने १९२२ चा 'आयरिश फ्री स्टेट कॉन्स्टीटयुशनचा' कायदा केला. बादशहानें त्या कायद्याला ५ डिसेंबर १९२२ रोजी मान्यता दिली.

या घटनेमध्यें व पार्लमेंटच्या कायद्यामध्यें कोणकोणत्या कलमाचा अंतर्भाव करण्यांत आला आहे, हे आपण पुढे पाहूं. पण आयर्लंडमध्यें झालेल्या एकंदर घटनामध्यें आपल्याला पुष्कळ घेण्यासारखे आहे.

प्रथम आयर्लंड व इंग्लंडचा समानतेच्या नात्याने झालेला तह हा लक्षांत घेतला पाहिजे. हा तह झाल्यामुळे आयर्लंडला कोणत्याहि अश्वासनाची अगर जाहीर घोषणाची जरूरी उरली नाही. त्याचा ब्रिटिश साम्राज्यातील दर्जा या तहान्वये स्पष्ट झाला. आयर्लंड हे स्वतंत्र राज्य आहे असें पार्लमेंटनें मान्य केलें. त्यानंतर दोन प्रश्न सुटावयाचे होते. इंग्लिशांनी आपली सत्ता कोणाच्या ताब्यात द्यावयाची याचाच अर्थ संक्रमण कालात काय व्यवस्था करावयाची हा त्यापुढील प्रश्न होता. त्याची विल्हेवाट कशी लावली हे आपण पाहिलें. त्यानंतरचा प्रश्न घटना तयार करण्याचा त्यांत ब्रिटिशाचा बिलकूल संबंध ठेवला नाही. आयरिश लोकांनी पूर्वीच्या निवडणूकपद्धतीच्या आधारावर घटना परिषद बोलावली, आपली घटना तयार केली व ती ब्रिटिश पार्लमेंटला जशीच्या तशीच मान्य करावयास लावली. आयर्लंडच्या लढ्याचे थोडक्यांत असे स्वरूप आहे.

अशा प्रकारें आपण कानडा, ऑस्ट्रेलिया, न्यू फौउलंड, न्यूझीलंड दक्षिण आफ्रिका व आयर्लंड यांच्या राजकीय विकासाचा इतिहास थोडक्यांत अवलोकन केला. या इतिहासावरून त्या त्या वसाहती अंतर्गत कारभाराच्या बाबतीत पूर्णपणे स्वतंत्र झाल्या असे आपणास कळून आले. त्यांच्या घटना त्यानीच तयार केल्या. या घटना घटना परिषदेसारख्या परिषदांच्या मार्फत तयार केल्या गेल्या. वसाहतीच्या वाढीचा हा इतिहास हिंदुस्थानला पुष्कळच उद्बोधक होईल. ह्या इति-

हासावरून आपणास असेंहि दिसून येते कीं, मुख्य मुख्य वसाहतीमध्ये एकच प्रकारची राज्यपद्धत नाही. भिन्न भिन्न प्रकारची योजना त्यांत दिसते. कानडात फेडरेशन आहे, तर ऑस्ट्रेलियांत कॉमनवेल्थ आहे, आफ्रिकेत युनियन आहे तर आयर्लंडात फ्री स्टेट आहे. शेवटच्या दोन राष्ट्रात फेडरेशन्स नाहीत. आयर्लंड लहान देश असल्यामुळें तेथें फेडरेशनची जरूरी नाही. उत्तर आयर्लंड अगर अल्स्टर प्रात त्यांत समाविष्ट झाला तर फेडरेशन त्यांना करावे लागेल. आफ्रिकेत फेडरेशन करणे अवश्य असतांहि त्यांनी फेडरेशन केले नाही. कानडामध्ये व आस्ट्रेलियात फेडरेशन्स आहेत. पण कानडांचे फेडरेशन हें ऑस्ट्रेलियापेक्षा निराळे आहे. बाकीच्या ज्या दोन वसाहती आहेत त्यांचा विचार करण्याची आवश्यकता नाही. अशा प्रकारे चार वसाहतीत चार प्रकार आपणास आढळून येतात.

भाग ३ रा.

वसाहतींतील अंतर्गत स्वातंत्र्य

डोमिनिअन स्टेटस याचा अर्थ सर्वसामान्यपणे वसाहतीचा दर्जा असा करण्यांत येतो. पण तो अर्थ बरोबर नाही. कॉलनी व डोमिनिअन हे शब्द समानअर्थी नाहीत. डोमिनियन याचा अर्थ वरिष्ठ सत्ता सार्वभौमसत्ता असा आहे. तो अर्थ 'वसाहतीच्या दर्जा'ने व्यक्त होत नाही. इंग्रज लोकांनी बाहेर देशात वसाहती स्थापल्या अगर जिकल्या आणि तथील वसाहतवाल्यांना काही मर्यादेपर्यंत स्वयंशासनाचे अधिकार दिले पण प्रथम सार्वभौम सत्ता ही इंग्रजानी आपल्या हातीं ठेवली होती त्यामुळे वसाहती ह्या काही काळ दुय्यम, गौण, कनिष्ठ दर्जाच्या होत्या वसाहतीनी बरीच वर्षे कमी प्रतीच्या दर्जानें काढली; पण महायुद्धानंतर वसाहती ह्या ब्रिटिश सरकारच्या बरोबरीच्या मानण्यात येऊं लागल्या आणि त्यामुळे पूर्वी वसाहतीचे स्वराज्य म्हणण्यांत जी कनिष्ठ प्रकारची भावना होती ती नष्ट होऊं लागली. तेव्हां आपणहि वसाहतीच्या स्वराज्याला गौणत्वाचा अर्थ चिकटला आहे हे लक्षात ठेवावे आणि 'डोमिनिअन स्टेटस' म्हणजे सार्वभौमत्वाचा, अधिपत्याचा दर्जा असा अर्थ समजावा, हे जास्त

बरे. डोमिनियन शब्दाने व्यक्त होणाऱ्या हीनत्वाच्या भावनेमुळें गैरसमजाच्या भावनेला जागा राहते. काँग्रेसमध्यें डोमिनिअन स्टेटससंबंधी काहींची ही भावना आहे. पण वसाहतींचा दर्जा हा १९३१ नंतर ब्रिटिश सरकारच्या बरोबरीचा समजण्यात येत असल्यामुळें त्या शब्दानें बिचकून जाण्याचें कारण नाही. ब्रिटिशांच्या बरोबरीचा दर्जा असणें यांत कमीपणा असतां कामा नये.यावर कोणी असे विचारतील की,ग्रेट ब्रिटनला डोमिनिअन स्टेटस आहे असे म्हणता येईल का ? ग्रेटब्रिटन ही साम्राज्यसत्ता आहे; ती वसाहतसत्ता नाहीं. सर्व सत्तेचे मूळ ग्रेट ब्रिटन आहे. तेव्हा ग्रेट ब्रिटनला हा शब्द लावता येणार नाही. मुलगा बरोबरीचा झाल्यामुळे वडील जसे मुलाला सारखेपणानें वागवतात, तसा संबंध साम्राज्यसत्ता व वसाहतींची सत्ता यांचा आहे. एखादी नदी मुळांत लहान असते. तिला अनेक नद्या येऊन मिळतात; पण तेवढ्याने दोहोत उच्चनीचपणा मानण्याचे कारण नाही. मूळ नदीला उपनद्याचें नाव देतां येत नाही. ग्रेटब्रिटनला डोमिनिअन न म्हणण्याचे कारण एक तर ती प्रचलीत अर्थाने कोणाची वसाहत नाहीं; आणि दुसरे असे की, ग्रेट ब्रिटनच्या साम्राज्यसत्तेखाली अद्याप अनेक अंकित देश आहेत. त्यामुळेंहि हा शब्दप्रयोग त्यांना लागू होणार नाही.

डोमिनिअन स्टेटस ऊर्फ ग्रेट ब्रिटनच्या बरोबरीबरीचा दर्जा म्हणजे काय याचा आपण आतां विचार करूं. डोमिनिअन स्टेटस ही कांही एक ठराविक राज्यपद्धत नाही; तिची घटनाहि ठरलेली नाही. विद्यमान राजकीय घटनेला कायदेशीर मान्यता असें तिचें विवरण करतात. त्यामुळें अमुक देशाला हा दर्जा प्राप्त झाला म्हणजे त्या देशाला सर्वसंमत अशी एखादी घटना दिली असा अर्थ होत नाही. ही घटना प्रत्येक वसाहतीत क्रमाक्रमानें विकसित होत गेलेली आहे. म्हणून अमुक देशाला आधिपत्याचा दर्जा आहे एवढयावरून त्या देशाची घटना विशिष्ट प्रकारची असली पाहिजे असें नाही. निरनिराळ्या वसाहतींनी आपले हक्क झगडून भांडून कधी कायद्याने व जास्त रूढीने प्रस्थापित करून घेतले आहेत. आणि

आपापल्या परिस्थितीप्रमाणे आपल्या घटना बनविल्या आहेत. अशा प्रकारची दर्जासंबंधीची अनिश्चितता फार वर्षे चालू होती. साम्राज्य-सरकार ह्या वसाहतींना आपल्या अंकित समजत असे; आणि वसाहती स्वतःला स्वतंत्र मानीत असत. पण १९१४ चें महायुद्ध झालें आणि वसाहतींनी ह्या प्रश्नाची शहानिशा करून घेण्याचे ठरविले. वसाहतींना चार प्रश्नांची उत्तरें पाहिजे होती. (१) अन्तर्गत कारभाराबद्दल त्यांचे हक्क. (२) आंतरराष्ट्रीय संबंधाविषयी त्यांचा दर्जा. (३) साम्राज्य-सरकारशी त्यांचा संबंध. (४) दुसऱ्या वसाहतींशी त्यांचे नाते.* साम्राज्य सरकार; इतर देश; दुसऱ्या वसाहती ह्या तीन राष्ट्राबाहेरील संबंधाचें महत्त्व युद्धाचे वेळी जास्त तीव्रतेनें त्यांना भासूं लागले.

अंतर्गत सत्ता पूर्णपणे हातात आल्याशिवाय बाहेर देशांचे प्रश्न हे उद्भवतच नाहीत. जर स्वतःच्या देशात वसाहतींना स्वातंत्र्य नसेल, तर बाहेरच्या देशांत त्यांना कोण विचारणार? स्वतःच्या देशावर पूर्ण सत्ता असणें हा आधिपत्याच्या दर्जाचा आत्मा आहे. ही सत्ता कोणत्याहि कारणानें मर्यादित होता कामा नये. ती सत्ता जर नसेल आणि बाहेरचे एखादें सरकार त्यांच्या कारभारात ढवळाढवळ करीत असेल, तर त्या देशाला स्वराज्य मिळालें आहे असें समजण्याचे कारण नाही. प्रत्येक देशांत कमीअधिक प्रमाणात गुंतागुंतीचे प्रश्न असतात. जितका देश मोठा तितके प्रश्नहि जास्त भानगडीचे. निरनिराळ्या जाती, धर्म, वर्ग, या सर्वांना सुरक्षितपणा वाटेल अशा प्रकारें ते प्रश्न सोडवावे लागतात. व्यापारधंदे, संरक्षण, प्रजेचे मूलभूत हक्क वगैरेसारखे किती तरी प्रश्न प्रत्येक राज्याच्या कारभारांत उद्भवतात. ह्या प्रश्नांत जर परकीय सत्ता अगर साम्राज्यसत्ता हस्तक्षेप करूं लागली तर त्या देशाचें स्वातंत्र्य हें खोटें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

Internal International; Interimperial; Inter Dominions.

१९१४ सालपूर्वी आज ज्या स्वयंशासित वसाहती दिसतात, त्या स्वतंत्र नव्हत्या. त्या वसाहतीत जबाबदार शासन राज्यपद्धति होती; पण जबाबदार राज्यपद्धती याचा अर्थ स्वातंत्र्य आहे असा करतां येत नाही साम्राज्यसरकार त्यांच्या हक्कामध्ये ढवळाढवळ करूं शकत असे. वसाहतींना कायदे करण्याचे संपूर्ण स्वातंत्र्य नसे. इंग्लंडचे राजे आपल्या मंत्र्यांच्या सल्ल्यानें वसाहतीत पास झालेला एखादा कायदा अमान्य करूं शकत. एखाद्या देशाशी युद्ध पुकारणें किंवा तह करणे हे वसाहतींच्या गव्हर्नर जनरलचे अधिकारात येत नसे ती सत्ता राजाला असे. राजे वसाहतींतर्फे युद्ध जाहीर करूं शकत असत. १९३९ साली ज्याप्रमाणें हिंदुस्थानच्यातर्फे जर्मनीबरोबर साम्राज्यसरकारनें युद्ध पुकारले, त्याप्रमाणे १९१४ साली वसाहतींतर्फे ब्रिटिश सरकारने त्याना न विचारतां युद्ध जाहीर केले. पण वसाहतींच्या कायद्याप्रमाणे वसाहती बांधल्या गेल्या होत्या. साम्राज्यसरकारने त्यांच्यातर्फे युद्ध जाहीर केले, म्हणून त्या युद्धात भाग घेण्याची कायदेशीर अगर रूढीने प्रस्थापित अशी जबाबदारी त्याच्यावर नव्हती. त्यामुळे साम्राज्यसरकारने कांहीहि ठरविले असले तरी वसाहतींनी आपल्या मदतीच्या मर्यादा निश्चित केल्या.

युद्धाप्रमाणेच तहाचेंहि आहे. लहानसहान किरकोळ बाबतींत वसाहतींना तह अगर करारनामे करावे लागत. अमुक वसाहतीची मासळी कोणी घ्यावी, कोणत्या देशाच्या मालावर जकाती बसवाव्या, असे क्षुल्लक प्रश्न निर्माण झाले तरी साम्राज्यसरकार पूर्वी त्यांत आपली सत्ता गाजवित असे. वसाहतींनी केलेल्या तहांना राजा आपल्या मंत्र्यांच्या सल्ल्याने मान्यता देई आणि तो तह पाळण्याची जबाबदारी आपली आहे असे मानी. अशा प्रकारे स्वतःच्या देशांतले कायदे असोत किंवा बाहेर देशाबरोबर तहयुद्ध असो, साम्राज्याच्या रथाला वसाहती जुंपलेल्या असत.

ही परावलंबी स्थिति वसाहतींना असह्य झाली, म्हणून महायुद्धाच्या चार वर्षांच्या काळात वसाहतींनी तक्रार केली. त्यापूर्वी १९११ मध्ये

साम्राज्यपरिषद भरली होती. त्या परिषदेत वसाहतीना जागा देत. महायुध्दाचे वेळा भरलेल्या परिषदेत वसाहतीनी आपल्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न उपस्थित केला आणि आपण ब्रिटिश साम्राज्याच्या अंकित नसून बरोबरीच्या आहोत असें ठरवून घेतले. युद्धाचे वेळा स्थापन झालेल्या साम्राज्ययुद्धमंडळांत वसाहतीना घेतले होते. युद्ध-समाप्तीनंतर जेव्हा पॅरिसला शांततापरिषद भरली, तेव्हां वसाहतींनी असा हट्ट धरला की, आम्हाला त्या परिषदेत स्वतंत्र प्रतिनिधित्व पाहिजे. ही त्याची मागणी मान्य झाली. त्यानी स्वतंत्र राष्ट्राचे प्रतिनिधी म्हणून त्या तहावर सह्या केल्या. पुढे स्थापन झालेल्या राष्ट्रसंघातहि हे वसाहतीचे (न्यू फौंडलंडशिवाय) प्रतिनिधी तहपरिषदेचे सभासद म्हणून आपोआप गेले आणि अशा प्रकारें त्यांना जगातील देशांत स्वातंत्र्याचे स्थान मिळून त्यांचा स्वतंत दर्जा मान्य करण्यात आला.

१९१९ च्या शांततापरिषदेंत आणि नंतर राष्ट्रसंघांत हिंदुस्थानला स्वतंत्र जागा दिली, यावरून हिंदुस्थानचा स्वतंत्र दर्जा मान्य करण्यात आला असें कांही कायदेपंडित म्हणतात. कोर्टात भांडावयाला अगर कागदावर लिहावयाला हा मुद्दा ठीक आहे; पण ब्रिटिशांनी अद्याप ही समानता कृतीत उतरवली नाहीं हें आपण जाणतोच.

वसाहतीच्या इतिहासांत १९२६ हें साल खरे महत्त्वाचे आहे. या सालांतच वसाहतीचा दर्जा स्पष्टपणें जाहीर करण्यांत आला. वसाहती व साम्राज्यसत्ता यांच्यामध्यें अगदी कायदेशीर रीत्या शासित व शास्ते असा पूर्व संबध असला तरी आणि परराष्ट्रीय राजकारणाच्या बाबतीत ब्रिटिश सरकारला जरी वरिष्ठपणाचा अधिकार चालवावा लागत असला तरी वसाहती व साम्राज्यसत्ता यांच्यामध्यें समानता आहे हें निश्चित ठरविण्यांत आले. त्याचप्रमाणे वसाहतीना अंतर्गत कारभारांत पूर्ण स्वातंत्र्य आहे असें मान्य करण्यांत आले. पण युद्धासारख्या समान हितसंबंधांचे प्रसंगीं कायदेशीर हक्कासंबंधी न भांडतां परस्परांनी आपसांत करार

करून त्या गोष्टीचा निर्णय लावावा असें ठरले. ' ग्रेट ब्रिटन व अधिराज्ये ह्या ब्रिटिश साम्राज्यांतील स्वयंशासित संस्था (Communities) आहेत; दोघाचा दर्जा सारखा आहे; वसाहती व ग्रेट ब्रिटन राजाच्या समान निष्ठेने जरी संलग्न झाल्या असल्या आणि ब्रिटिश कॉमनवेल्थ ऑफ नॅशन्समध्ये त्या स्वेच्छेनें सभासद म्हणून एकत्र आल्या असल्या तरी अंतर्गत किंवा परराष्ट्रीय प्रश्नाच्या बाबतीत एक दुसरीपेक्षा कनिष्ट दर्जाची नाही. '*

वसाहतींना अंतर्गत बाबतीत पूर्ण स्वातंत्र्य होते असें वर सांगितले आणि १९२६ च्या घोषनेने त्यांना साम्राज्यांतहि समानतेचा दर्जा मिळाला असें आपण पाहिलें. या दोन प्रश्नाबरोबरच जगात, राष्ट्रसंघात आणि परस्परात वसाहतींना स्थान कोणते हे आपण बघितले पाहिजे. तेव्हा आपण प्रथम अंतर्गत बाबतीत त्यांना जे संपूर्ण स्वातंत्र्य आहे म्हणतात, तें कितपत खरे आहे व त्याला काही मर्यादा आहेत की काय हे बघूं.

वसाहतीत सारी सत्ता राजाची (म्हणजे पार्लमेंटची) हा मूळ सिद्धांत. राजाची कामें तीन. १ कायदे करणे, २ कायद्यांची अमलबजावणी करणे, ३ न्याय देणे. ही तीनहि कामें पूर्वी वसाहती आणि साम्राज्यसरकार कडून होत असत. इंग्लंडांतील प्रीव्ही कौंसिलकडे अपिले जाणे हे अंत-

Great Britain and the Dominions are autonomous communities within the British Empire equal in status, in no way subordinate one to another in any aspect of their domestic or external affairs, though united by a common allegiance to the crown, and freely associated as members of the British Commonwealth of Nations.

Balfour declaration 1926,

गत स्वायत्ततेला कमीपणा आणणारें असे; तसेच राजेसाहेबांनी आपल्या मंत्रिमंडळाच्या सहाय्याने वसाहतींची बिले मंजूरनामंजूर करणे हाहि गौणत्वाचा प्रकार आहे. अंमलबजावणीच्या बाबतीत साम्राज्यसरकारने आपण नेमलेल्या गव्हर्नरच्या द्वारें ढवळाढवळ करणे हेहि स्वायत्ततेला मुरड घालणारें कृत्य आहे. पण वसाहतीत जेव्हा जबाबदार राज्यपद्धत सुरू झाली, तेव्हां राजाचा प्रतिनिधी जो गव्हर्नर त्यांची सत्ता काढून घेऊन ती मंत्रिमंडळाच्या हाती देण्यात आली. त्यामुळे वसाहतीत पास झालेले एखादें बिल राजा नाकारीनासा झाला. न्यायाधिशाची नेमणुक वसाहत मंत्रिमंडळ करूं लागले, त्यामुळें न्यायदानावरील ब्रिटिश पार्लमेंटचा ताबा संपला. तथापि प्रिव्हिकौंसिलकडे अपिलें पाठविण्याची जुनी परंपरा नष्ट झाली नाही. तसेंच गव्हर्नरनी वसाहतमंत्र्यांचा सल्ला ऐकलाच पाहिजे. असा कायदाहि करण्यांत आला नाही. परंपरेवर सर्व भिस्त असे. त्यामुळे जुना सांघाडा कायम राहिला; पण त्याचे स्वरूप नव्या रूढीने बदलून टाकले. पार्लमेंटचा हा अंतर्गत कारभारांत विशिष्ट प्रसंगी लुडबूड करण्याचा अधिकार सर्वच वसाहतींना तापदायक व चीड आणणारा वाटूं लागला. १९२६ पासून १९३० पर्यंत वसाहतींनीं खटपटी करून साम्राज्यसरकारचे अंतर्गत कारभारांतील स्थान नष्ट केलें. पण इतकें असून सुद्धा कांही काही प्रसंगच असे उद्भवतात की, ज्या वेळी साम्राज्यसरकारला मध्ये पडावें लागतें; आणि त्यामुळें संपूर्ण स्वातंत्र्याचा अंमल हा अपुराच आहे असे म्हणणें भाग पडते. *

**Even yet the establishment of Complete sovereignty in the sense of independence of Imperial intervention is not wholly complete. But the essential elements of such sovereignty have been attained. A B, Keith page 16 constitutional law of British Dominions*

वसाहतींना कोणकोणत्या बाबतींत किती स्वातंत्र्य आहे अगर असावयास पाहिजे हें पाहिलें पाहिजे.

गव्हर्नर जनरल

संपूर्ण स्वातंत्र्याला पहिला व सर्वात मोठा अडथळा करणारा गव्हर्नर जनरल. हा गव्हर्नर जनरल पूर्वी राजेसाहेब ब्रिटिश मंत्र्यांच्या सल्ल्याने नेमीत असत. तो स्वतः ला राज्यकारभाराचा प्रमुख समजत असे आणि स्थानिक परिस्थितीनुरूप वागण्याऐवजी इंग्लंडच्या हितसंबंधांना अनुसरून कारभार चालवी. ही घटना अत्यंत अनुचित व स्वातंत्र्याला मारक असे.

त्याशिवाय तो स्थानिक कारभारांतहि ढवळाढवळ करी. १९२६ साली वसाहतीची परिषद भरली असता या प्रश्नाची चर्चा झाली. त्या वेळी कानडाचें एक उदाहरण त्यांच्यापुढें होतें. कानडाचा गव्हर्नर-जनरल लॉर्ड बिग यानें तेथील मुख्य प्रधानाने पार्लमेंटगृह बरखास्त करा व नव्या निवडणुका करा असे सांगितले असतां ऐकले नाही. इंग्लंड-मध्ये मुख्य प्रधानाच्या सल्ल्याने राजा वागतो; त्याप्रमाणे राजाच्या प्रतिनिधीनें वागावयास पाहिजे. लॉर्ड बिंगने विरोधी पक्षाचा नेता जो मैधन त्याचें ऐकून त्याला मंत्रिमंडळ बनविण्यास सांगितलें. त्यानें मंत्रि-मंडळ बनविलें, पण त्याला ते टिकविता येईना. तेव्हा शेवटी नाइलाज म्हणून लॉर्ड बिंगनें फेर निवडणुकांचा हुकूम दिला. त्यांत जुना पक्षच बहुमतानें निवडून आला. अशा प्रकारे लॉर्ड बिंगनें पार्लमेंटरी परंपरा मोडून जो पक्षपातीपणा केला, त्याविरुद्ध १९२६ च्या परिषदेंत मत व्यक्त झाले. गव्हर्नरजनरलनें मुख्य प्रधानाच्या सल्ल्याप्रमाणे चाललेंच पाहिजे, असें तेव्हां ठरले. पण त्यापुढे एक अडचण उरली होती. ग. जनरलची नेमणूक इंग्लंडच्या राजानें तेथील पार्लमेंटच्या सल्ल्यानें करावी असा कायदा असे. तथापि प्रत्यक्ष व्यवहारांत डोमिनिअन्सच्या सल्ल्यानेंच राजा ह्या नेमणूका करीत असे. आयर्लंडच्या फ्री स्टेटची पहिली नेमणूक आयरिश पार्लमेंटच्या सल्ल्याने झाली. त्यामुळे जुना शिरस्ता मोडला.

ग. जनरल हा इंग्लिश पार्लमेंटचा प्रतिनिधी नसून राजाचा प्रतिनिधी आहे असे १९२६ च्या परिषदेत ठरले. पण त्यांत एक कायदेशीर अडचण आली. ग. जनरलची नेमणूक वसाहतमंत्र्याच्या सहीशिक्क्यानिशी व्हावी लागे. पण ही मामुली अडचण दूर करणे कठोण नाही असें ठरले आणि वसाहतमंत्र्यांच्या सहीशिक्क्याची अट काढून टाकली गेली. एतावता ग. जनरल हा वसाहतीच्या इच्छेनें नेमला जावा व त्याला राजानें संमती दिलीच पाहिजे असें मान्य करण्यांत आलें.

यांत दुसरी एक अडचण असे. पण ती अंतर्गत आहे. मंत्रिमंडळानें एखादे नांव सुचविलें, तर विरोधी पक्ष त्याविरुद्ध आरडाओरड करी. उद्यां हिंदुस्थानात जर बहुमताच्या कॉंग्रेसनें एखाद्या ग. जनरलचें नांव सुचविलें तर विरोधी पक्ष ओरड करील. अशी ओरड ऑस्ट्रेलियात झाली. पण त्याला इलाज नाही.

अशा प्रकारें स्वायत्त वसाहतींत ग. जनरल हा मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानें नेमला जातो व त्यांच्याच सल्ल्याने काढला जातो. ए. बी. कीथ म्हणतातः–The Dominions enjoy now virtually unfettered freedom in selecting and removing the head of the Executive subject only to such moderating influence as might be exercised by the King, by whom appointment and removal must formally be approved*

वसाहतीमध्ये ग. जनरल हा लोकांच्या निवडीनुरूप नेमला जातो व वागतो. वसाहती जर पूर्णपणें स्वतंत्र आहेत, तर राजाच्या सल्ल्यानें तरी ग. जनरल का नेमावा असा प्रश्न विचारला जाईल. पण वसाहतींनी राजाचें अस्तित्व मान्य केलें आहे. हे अस्तित्व जोपर्यंत झुगारून दिले

**Constitutioal law of British Dominions by A B. Keith page 18.*

नाही, तोंपर्यंत त्याचा प्रतिनिधी असणें हें क्रमप्राप्तच आहे. पण आयर्लंडने त्यापुढें उडी मारून ग. जनरलचे अस्तित्वच अमान्य केले.

बिलावर नियंत्रण

यानतरचा प्रश्न बिलासंबधीचा. एखादें बिल कायदेमंडळाने मान्य केले तर तें बिल ग. जनरल राजाच्या समतीकरतां पाठवूं शके. सर्वच बिलें पाठवावी लागत असें नाही. काही बिलें ग. जनरल आपल्या अधिकारांत फेटाळूं शके; पण त्याच्यावर गहजब उडे. पण ग. जनरलला जर तशीच कांही शका आली तर तो राजाच्या मान्यतेकरतां बिलें राखून ठेवी. तें बिल मान्य करणे अगर अमान्य करणे हे राजेसाहेब मन्त्र्याच्या सल्ल्याने ठरवीत असत. हे मंत्रि राजाला असाहि सल्ला देऊं शकत की, त्या बिलात इतके इतके फेरफार करावेत. पण काहीहि असले तरी वसाहतीच्या सार्वभौमत्वाचा दर्जा त्यामुळे बाधित होई. म्हणायच्या स्वतंत्र वसाहती आणि त्यांनी हुकूम मानायचा इंग्लंडच्या पार्लमेंटचा! हे वसाहतींना विसंगत वाटले. १९२६ च्या परिषदेत त्यानी ह्या प्रश्नाची चर्चा केली. पण त्यांना त्या वेळी ब्रिटिश पार्लमेंटचा हा हक्क हिरावून घेण्याइतके धाडस झाले नाही. घटना दुरुस्ती किंवा इतर महत्वाचे प्रश्नात ब्रिटिश मंत्र्याना हात घालूं नका असे कसें सागावे हे त्याना कळेना.

पण १९२९ च्या परिषदेत वसाहती अधिक धाडशी झाल्या. येथे एक गोष्ट सागणें जरूर आहे. ग. जनरलची किंवा इतर ज्या सूचना झाल्या व दुरुस्त्या केल्या गेल्या, त्यात कानडाने पुढाकार घेतला होता. कानडाच्या पुढाकारामुळे नंतर आफ्रिका धीट झाली आणि शेवटी आयर्लंडने तर कोणालाच भीक घातली नाही. १९२९ च्या परिषदेत असें ठरले की, राजानें गव्हर्नर जनरलला अमुक बिल माझ्या संमती-करतां राखून ठेवा असें सांगणे योग्य नाही. मंत्र्यांनीच जर हे बिल राजाच्या संमतीकरतां ठेवा असें गव्हर्नरला म्हटलें तर वेगळें. अशा राखीव बिलाचा निकाल वसाहतसरकारच्या सल्ल्यानें करावा. ब्रिटिश पार्लमेंटच्या सल्ल्यानें करता कामा नये. कांहीहि असलें तरी वसाहत

सरकारचें म्हणणेंच हे शेवटलें समजण्यात यावे, पार्लमेंटचा त्यांत संबंध असता कामा नये. हा सिद्धांत १९३० च्या परिषदेने मान्य केला व तशी रूढी प्रस्थापित झाली.

पण यांत एक कायदेशीर अडचण येतें. राखीव बिलांना संमती जी द्यावयाची ती ऑर्डर इन कौंसिलनें (पार्लमेंटच्या मंत्र्यांच्या फर्मानानें) द्यावी व त्याकरतां मंत्र्यांनी राजाला विनंती करावी असा इंग्लंडचा नियम आहे. तेव्हा वसाहतींची इच्छा जर मंत्र्यांची त्यात लुडबूड नसावी अशी असेल तर त्यांनी आपल्या घटनेंतून 'राखीव बिलें' हा शब्द-प्रयोगच काढून टाकला पाहिजे. हा फरक करणें वसाहत सर-कारच्या किंवा पार्लमेंटच्या अखत्यारांत आहे. काहि वसाहतींत बिले राखून ठेवण्याची तरतूद आहे आणि काहींत नाहीं. कानडा व आयर्लंडमध्ये ही राखीव भानगडच नाही. साम्राज्य-सरकारला जोंपर्यंत वसाहतींत निष्कारण गोंधळ माजवण्याची इच्छा नसेल, तोंपर्यंत ही भानगड काढल्याने त्यांचे नुकसान होणार नाही. हिंदुस्थानांत उदाहरणार्थ ते जर असें म्हणू लागले की, संस्थानिकासंबंधी किंवा अल्पसंख्याकासंबंधींची जबाबदारी आमच्यावर आहे व त्याच्या संबंधीची बिले राजाच्या संमतीकरितां राखून ठेवली पाहिजेत, तर त्यांचे म्हणणे मान्य होतां कामा नये. १९३५ च्या हिंदी कायद्यात राखीव बिलांची बरीच गर्दी आहे; ती इतःपर रहाणें इष्ट नाही. कोणतेंहि बिल राज्याच्या संमतीकरतां राखून ठेवले जाऊं नये.

नामंजुरी.

राखीव बिलांच्याप्रमाणेच राजाला दुसरी एक सत्ता असते. ती म्हणजे पास झालेल्या बिलांना संमती न देण्याची. आयर्लंडनें जेव्हा आपली नवी घटना बनवली, तेव्हां आपल्या घटनेंत बिलें नाकारण्याचे कलमच घातलें नाहीं. राजाला जरी ही सत्ता असली तरी त्याने या सत्तेचा उपयोग अद्यापपर्यंत कोठल्याहि वसाहतबिलांच्या बाबतीत केला नाहीं. तेव्हां जी गोष्ट कधीच झाली नाही ती कायद्यांत ठेवण्यानें

तरी काय साधारण ? तथापि वसाहतींना हें निर्जीव कलम काढून टाकणे शक्य आहे व सोपेंहि आहे.

पण त्याला एक अडचण आहे. एखाद्या वसाहतीनें कर्जरोखे काढले व त्या रोख्यांत इंग्लंडमधून भांडवल गुंतविण्याचे ठरलें, तर इंग्लंडमधील भांडवल गुंतविणारा असें म्हणेल की, माझ्या भांडवलाच्या सुरक्षिततेकरता वसाहतींनी असे कायदे करता कामा नयेत की, जे माझ्या भांडवलाला धोका पोहोचवतील. इंग्लंडचे भांडवल गुंतविणारे असेंहि म्हणतील की, वसाहतींना अशी गडबड करण्याची सत्ता राहूं नये; म्हणून त्यांचे या विषयांचे कायदे अमान्य करण्याचा अधिकार ब्रिटिश सरकारला असावा. हे ब्रिटिश फडणिशीखात्याचे म्हणणे नेहमीच पुढारलेली भूमिका घेणाऱ्या कानडानें मान्य केलें ! त्यामुळे वसाहतीच्या हातांतील एक उत्तम बाण गेला. कानडाच्या प्रांतिक सरकारनीं व आयर्लंडच्या फ्री स्टेटने उभारलेल्या कर्जांना इंग्लंड विश्वस्त म्हणून रहात नाहीं, कारण उभय सरकारांना ब्रिटिश पार्लमेंटला कायदे फेटाळण्याची सत्ता दिलेली नाही.

यावर प्रो. किथ म्हणतात, वसाहतींनी कायदे फेटाळण्याची सत्ता ब्रिटिश सरकारला एकाहि बाबीत देणें म्हणजे आपले सार्वभौमत्वावर गदा आणणें आहे. त्यामुळे सर्वसाधारण बाबतींतहि कायदे फेटाळण्याची सत्ता काढून टाकणे कठीण होते. कर्ज देणाऱ्याला द्यावयाचें संरक्षण हे मामुली आहे, खरे नाही. तेव्हा तेवढयाकरितां साम्राज्यसरकारच्या हातांत सारे कायदे फेटाळण्याची सत्ता जाता कामा नये. त्याऐवजी एखादा वादाचा प्रश्न निघाला, तर त्याचा निकाल त्रयस्थाच्या लवादामार्फत व्हावा. पण तेवढ्याकरतां ब्रिटिशांच्या हातीं ही जबरदस्त सत्ता नसावी.*

हा पार्लमेंटचा व राजाचा हक्क नष्ट व्हावयास हवा आहे, कारण तत्वशः तो सार्वभौमत्वावर गदा आणणारा आहे. वसाहती तसा कायदा करू शकतील.

अशा प्रकारे दोन प्रश्नांची वासलात लागली. राजाच्या संमतीकरतां बिले

*Constitutional Law page 23.

राखून ठेऊं नयेत हें ठरले आणि पार्लमेंटचा बिलें अमान्य करण्याचा हक्कहि नष्ट झाला नाहीं हेंहि ठरले. पण तो हक्क वसाहती आपल्या कायदेमंडळात कायदा करून काढून टाकूं शकतील. त्यानतर आणखी एक प्रश्न उद्भवतो. वसाहतींनीं कोणते कायदे करावे व कोणते करूं नयेत ह्याला काहीं निर्बंध आहेत कीं काय हेंहि आता बघितले पाहिजे.

कोणते कायदे करतां येतात.

वसाहतीना कायदे करण्याचे बाबतीत किती स्वातंत्र्य आहे, यावर त्याचे सार्वभौमत्व अवलंबून आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कोणतेही राष्ट्र अनिर्बंधपणे कायदे करूं शकत असेल, तरच ते राष्ट्र स्वतंत्र आहे असे आपण म्हणूं शकूं. तेव्हा वसाहतींच्या दर्जाचा विचार करताना खालील प्रश्न उत्पन्न होतात. त्या जर पूर्णपणे स्वतंत्र असतील तर त्याच्यावर इंग्लंडच्या पार्लमेंटचे बंधन असता कामा नये. असे बंधन जितक्या प्रमाणात असेल तितक्या प्रमाणात त्याचे स्वातंत्र्य मर्यादित होते. ह्या प्रश्नाचा विचार करतांना आपल्याला १९३१ चा वेस्ट मिनिस्टर स्टॅट्यट विचारांत घेतला पाहिजे. ह्या कायद्यानेच वसाहती व युनाटेड किंगडम याचा दर्जा सारखा आहे असे ठरले. पण त्याला इंग्लंडच्या कायद्याच्या ज्या अडचणी आल्या त्याचाही कायद्याच्या दृष्टीनें आगण विचार केला पाहिजे.

पहिला सर्वमान्य सिद्धात असा आहे की, इंग्लडच्या पार्लमेंटची कायदे करण्याची सत्ता कोणीही मर्यादित करूं शकत नाही. ब्रिटिशाच्या कोर्टामध्ये ज्या ज्या वेळेला हे प्रश्न निघाले त्या त्या वेळेला न्यायाधीशांनी असेंच निकाल दिले की, पार्लमेंटला वाटेल ते कायदे करतां येतात. पार्लमेंट हे कायदेशीर भाषेमध्यें सार्वभौम आहे असा डायसी प्रभृती कायदे-पंडितानी निर्णय दिलेला आहे. त्या निर्णयावरून पार्लमेंटचा कोणताही कायदा कोणीही बेकायदा ठरवूं शकत नाही. अशा परिस्थितीमध्यें वसाहतींच्या बाबतीत पार्लमेंटला कायदे करतां येत नाहीत हे कसें सिद्ध व्हावे?

याने ब्रिटिश पार्लमेंटच्या सार्वभौमत्वाला कमीपणा येतो. सार्वभौम सत्ता हटली की, तिला कोणत्याही प्रकारचे बंधन असतां कामा नये. याच र्वाधिकाराचा अर्थ असा करण्यात आला की, पार्लमेंटला स्वतःचे कायदे वतःच रद्द करता येतात किंवा त्यात बदल करतां येतो. कायदेशीर रीत्या ात्र सार्वभौम सत्तेला बंधन घालण्याचा सिद्धांत मान्य करता येत नाही. शा प्रकारे कायदा आणि सार्वभौमत्व यात विसंगति निर्माण झाली. ार्वभौम सत्तेनें कोर्टाला असे सांगितले की, तुम्ही हा आमचा सिद्धांत ान्य केला पाहिजे; कारण जर पार्लमेंट वसाहतींच्याकरता कायदे करू ाकत असेल आणि स्वतःचीही सत्ता कमी करूं शकत नसेल तर ग्लंडचे पार्लमेंट आणि वसाहती यांच्यात कायदे करण्याच्या सत्तेबद्दल मानता रहाणार नाही. याचा अर्थ असा—पार्लमेंटने वसाहतींना मानत्वाचा दर्जा देण्याकरता स्वतःची सत्ता सोडून दिली पाहिजे तरच ासाहती व इंग्लंड यांचेमध्ये सारखेपणा स्थापन होईल.

असे करण्यात आणखी एक अडचण उद्भवते ती अशी. राजा हा ब्रिटिश साम्राज्यातील सर्व अधिकारी सत्तांचा एक अंश आहे. त्या ाजाची पदवी आणि त्या गादीवर येणाऱ्या व्यक्ति या इंग्लंडच्या ार्लमेंटच्या कायद्याने ठरतात. हा कायदा जर एखाद्या वसाहतीच्या ार्लमेंटनें आपल्या कायद्याच्या कक्षेतील एक भाग म्हणून रद्द केला अगर ुरुस्त केला तर इंग्लंडला राजा एक आणि प्रत्येक वसाहतीला राजा ेराळा अशी चमत्कारिक परिस्थिति निर्माण होईल. एवढ्याकरतां या ोन्ही प्रश्नाचा घोटाळा होऊं नये व अनवस्था प्रसंग येऊं नये म्हणून ९३१ च्या कायद्यात हेतु कथन (Preamble) केलें आहे.

या भागांत असे म्हटले आहे की, ' १९३१ चा जो कायदा आम्ही करीत आहो तो साम्राज्यपरिषदांच्या शिफारशीवरून करीत आहो सेच निरनिराळ्या वसाहतींनीं इंग्लंडच्या पार्लमेंटला विनंती केल्यावरून हा कायदा करा अशी पार्लमेंटच्या कायदे करण्याच्या अधिकाराला ान्यता दिल्यावरून हा कायदा केला जात आहे. ' वसाहतीची मान्यता

असल्याशिवाय पार्लमेंटनें वसाहतींच्या करतां कायदे करूं नयेत अशी जी सनदशीर रूढी आहे ती रूढी या योजनेनें अबाधित राखली जाते. हेतु कथन म्हणजे कायदा नाही हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. तें वाक्य कायद्याचा हेतु काय आहे हे स्पष्ट करीत असते. पण १९३१ च्या या हेतु-वाक्याचा उद्देश तसा नाही. इंग्लंडच्या पार्लमेंटला आपली सत्ता कमी करतां येत नाही असा आक्षेप कायदे पंडित घेतील तो घेतला जाऊ नये म्हणून ही तरतूद करण्यांत आली आहे. त्यावरून एक घटनात्मक रूढी स्थापित झाली आहे की, इंग्लंडचा कायदा कांहीहि असला तरी वसाहतींच्या संमतीशिवाय इंग्लंडला वसाहतींच्या करतां कायदा करतां येत नाही. त्यामुळें इंग्लंडचे सार्वभौमत्व कायम राहून वसाहतींच्या सार्वभौमत्वाला सुद्धा इंग्लंडने मान्यता दिली.

आतां राजेसाहेबाच्या गादीवर येण्याचा प्रश्न उरतो. त्याबद्दल असे सांगण्यात आले आहे की या कायद्यात जर बदल करावयाचा असेल तर तो बदल करावयास नुसत्या इंग्लंडच्या पार्लमेंटाची मान्यता पुरेशी पडणार नसून सर्व वसाहतींची एकवाक्यता असावयास पाहिजे. राज-सत्तेवर झालेलें हे वसाहतींचे आक्रमण काही इंग्लिश पंडिताना मान्य नाही. पण या बाबतींत जर वसाहतींना स्वातंत्र्य मिळालें नाही तर त्याचा समानत्वाचा दर्जा शिल्लक उरत नाही म्हणून इंग्लंडला ही आपत्ती ओढवून घ्यावी लागली. त्या हेतुवाक्यामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या गोष्टींना कायद्याचें स्वरूप नाही. कारण हेतुवाक्य कायदा ठरूं शकत नाही; पण तींत रूढी अगर परंपरा काय असावी, हे सांगितलेले असतें. ही रूढी पवित्र व बंधनकारक मानली जाईल, असें वसाहतींच्या काय-द्यांत म्हटले आहे.

अशाप्रकारे ज्या गोष्टी कायद्याने करतां आल्या नाहींत, त्या रूढीनें मान्य केल्या. इंग्लंडचें सार्वभौमत्व हें व्यापक व अमर्याद आहे असा कायदा. तो कायदा कायम ठेवावयाचा म्हणजें वसाहतींचा दर्जा गौण

हे मान्य करावयाचे अशा प्रकारे कायदा व वसाहतींचे समानत्व
ल्ढा उत्पन्न झाला.

ायदा मानायचा, तर समानत्व जातें आणि समानत्व मानायचे तर
ा भ्रष्ट होतो. या अडचणींतून मार्ग काढण्याकरता इंग्लिश कायदे-
रदानी एक तोड काढली. त्यांनी कायदा कांहीहि असला तरी
ा अमुक अमुक रूढी प्रस्थापित करीत आहों असें सांगितले आणि
रूढीला कायद्याइतकेच पवित्र मानले पाहिजे, हा नवा सिद्धांत
ापित केला.

ा दुय्यम मार्ग व्यवहाराला ठीक असला, तरी कायद्याच्या सिद्धांताला
नाहीं व इंग्लंडचे कायदेपंडित कोर्टांत खटला नेला तर मान्यहि
र नाहीत. वास्तविकपणे इंग्लंडनें सहा वसाहतींपुरते आपले
ौमत्व सोडून दिले असें म्हणावयास पाहिजे होते. पण इंग्लंडला
सार्वभौमत्व न सोडता दुसरे दुय्यम दर्जाचे सार्वभौमत्व
ण करावयाचें होते व ते त्यांनी केले इतकाच याचा अर्थ होतो.

८६५ सालीं कलोनिअल व्हॅलिडिटी ॲक्ट पास झाला. ह्या कायद्या-
इंग्लंडच्या कायद्याला विरोधी असणारा असा कोणताहि कायदा
हतींना करण्याची परवानगी नव्हती. १८६५ च्या ह्या कायद्याने
असंदिग्धता काढून टाकली; आणि असे सांगितले कीं, इंग्लिश
द्याप्रमाणे ज्या तजविजी होतात, अगर हुकूम निघतात, त्या तज-
ना विरोधी असा वसाहतीचा कायदा असेल, तरच तो गैरलागू
. इंग्लंडचे कायदे हे वसाहतीकरता फारसे नाहीतच. पण
कांहीं कायदे वसाहती व इंग्लंड या दोघांनाहि लागू असणारे
जावेत. इंग्लंडमधून वसाहतींत पळून गेलेल्या माणसाला
ावे असा इंग्लंडचा कायदा असला, तर वसाहतीचा कायदा
असू शकणार नाहीं कीं, पळालेल्याला अभय द्यावे.
ानयन, दिवाळखोरी, कॉपीराइट, आरमार खात्याचें अधिकारक्षेत्र
बद्दल इंग्लंडला हुकूम काढावे लागत. पण वसाहतींत समानत्व

आल्यानंतर इंग्लडने कायदे करायचे व वसाहतींनी ते पाळायचे ही परिस्थिती मुळावरच आघात करणारी दिसू लागली. तेव्हां १९३१ च्या वेस्टमिन्स्टर स्टॅटयूटनें ही विषमता काढून टाकली. आणि १८६५ चा कायदा इतःपर वसाहतींना लागू होणार नाही असे म्हटले. याचा अर्थ इंग्लडच्या कायद्याशी विरोधी असणारा कायदा वसाहतीना केला तर तो वाया गेला असें समजण्याचे कारण नसल्याचे सांगितले गेले. पण ब्रिटिश सरकार ज्याप्रमाणे आपल्या देशाच्याबाहेर असणाऱ्या ब्रिटिश प्रजाजनांना लागू असणारे कायदे करू शकते, त्याप्रमाणें वसाहतीत रहाणाऱ्या ब्रिटिश प्रजाजनाकरताहि त्यांना नवे कायदे करता येतील व असलेले कायदे लागू करता येतील. वसाहतींहि आपल्या बाहेरदेशातील प्रजाजनाकरिता असे कायदे करू शकतात. पूर्वी कायद्याची अमलबजावणी वसाहतीच्या कोर्टात होई. यापुढे ब्रिटिश कोर्टातच त्याचा अंमल होऊ शकेल. मात्र ही ब्रिटिश कोर्टे त्यांच्या वसाहतीत असावयास हवीत.

व्यापारी नौकानयन.

हिंदुस्थानला किनाऱ्यावर जहाजाची वहातुक करताना किती कष्ट पडतात हे आपण पहातोच. आमच्या किनाऱ्यावर व्यापार करताना परक्याना सवलती मिळतात. वसाहतीनाहि हा परावलंबनाची दुःखं काही काळ भोगावी लागला. पण १९३१ च्या कायद्यानतर त्यात बरीच सुधारणा झाली. नौकानयनाच्या बाबतीत दोनतीन प्रश्न प्रामुख्याने उद्भवतात. आपल्या किनाऱ्यावर परक्याना सवलती किती द्यावयाच्या, दुसऱ्याच्या किनाऱ्यावर आपल्याला किती सवलती मिळायच्या आणि नौकानयनाच्या बाबतीत झालेल्या गुन्ह्याची चौकशी कोणी करावयाची.

नौकानयनासंबंधीचे जे कायदे पूर्वी होते ते रद्द अगर दुरुस्त करण्याचा अधिकार १९३१ च्या कायद्यान्वये वसाहतीना मिळाला. इंग्लंडच्या कायद्यांना विरोधी असे कायदे पूर्वी करतां येत नसत. पण वसाहतीचा दर्जा समानत्वाचा मानला गेल्यानंतर ते हक्क त्यांना प्राप्त झाले, हे वर आलेंच आहे. १९३१ च्या पूर्वी १८९४ चा मर्चंट शिपींग ॲक्ट व

१९०६ सालची त्यातील दुरुस्ती, ह्या साम्राज्यसरकारच्या कायद्याने वसाहतीचा व्यवहार चाले. म्हणजे वसाहतीकरतां साम्राज्यसरकारनें कायदे केलेले असत. या वसाहतीकरता केलेल्या कायद्यानुसार, वसाहतींत नोंदलेल्या आणि वसाहतींच्या किनाऱ्यावर व्यापार करणाऱ्या जहाजाचे नियंत्रण होई. पण ब्रिटिश व परक्या जहाजाचे नियंत्रण साम्राज्य-सरकारच्या कायद्यांनी होत असे.

परक्या जहाजावरील नियंत्रणाच्या सत्तेचा अभाव वसाहतींना अपमान-कारक वाटूं लागला. तो आपल्या सार्वभौमत्वाला कमीपणा आणणारा आहे असे त्या म्हणू लागल्या. १९२९ च्या परिषदेत ह्या प्रश्नाची चर्चा झाली आणि असे ठरविण्यात आले की, वसाहतींना सर्व जहाजासंबंधी कायदे करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. पण नौकानयनाच्या निरनिराळ्या कायद्यात घोटाळा होऊं नये म्हणून, साम्राज्याच्या सर्व घटकांनी आपसात एक करार करावा म्हणजे तो कायदा निर्दोष होईल. १० डिसेंबर १९३१ रोजी हा करार झाला. ह्या करारानंतर वेस्टमिन्स्टर स्टॅट्यूटचे ५ वें कलम अमलात आले.

त्या कलमाला अनुसरून अशी स्पष्ट तजवीज करण्यात आली आहे की, कॉमनवेल्थमधील कोणत्याही एका घटकाने दुसऱ्या भागात नोंदलेल्या जहाजांना, स्वतःच्या इच्छेनुरूप आपल्या किंवा परक्या जहाजाच्याप्रमाणे वागवावे. आपल्या भागाबाहेर बांधल्या गेलेल्या जहाजावर जकाती बस-विण्यास त्याने प्रतिबंध होत नाही, किंवा त्या भागात नोंदविलेल्या जहाजांना आर्थिक मदत देण्यास हरकत येत नाही. किनाऱ्यावरील व्यापार, मासळी व मासळीचा व्यापार या बाबतींत वसाहतींचे स्वातंत्र्य अमर्यादित आहे.

जहाजासंबंधी जो चौकशी करावयाची ती ब्रिटिश कोर्टाचा अधिकार दूर सारून करावी असे ठरले. पूर्वी असे खटले वसाहतींतील ब्रिटिश कोर्टात होत असत. पण आता तो निर्बंध राहिला नाही. यासंबंधीचे तपशीलवार नियम करण्यात आले आहेत व वसाहतींना संपूर्ण काय-

द्याचे अधिकार दिले आहेत. पूर्वी असे निर्णय इंग्लंडचे कोर्ट देई व ते निर्णय वसाहती मान्य करीत. हिंदी खलाशांना नुकत्याच परक्या कोर्टांत झालेल्या शिक्षा आमच्या गौण दर्जामुळे तेथें झाल्या हें लक्षात ठेवले पाहिजे.

ब्रिटनमध्ये जहाजांचे एक सर्वसाधारण रजिस्टर असते. या रजिस्टर-मध्ये ब्रिटनमधील व वसाहतींतील सर्व जहाजाची नोंद असते. त्यांत त्याना विशिष्ट हक्क व सवलतीहि मिळतात. पण वसाहतींत उपऱ्या आलेल्या जर्मन किंवा जपानी माणसानें जर जहाजें बांधलीं तर त्याला ह्या सवलती मिळणार नाहींत. म्हणून अशा जहाजाची नोंद वसाहतींनी आपल्या जहाजाच्या बरोबरीनें करूं नये असे सांगितले आहे. ब्रिटिश रजिस्टरमध्ये नोंदलेल्या सर्व जहाजाना समान दर्जा दिला आहे. त्या जहाजावरील निशाणे हीं त्या त्या वसाहतींनी ठरवावयाचीं आहेत. ऑफिसर्सना मिळावयाचीं सर्टिफिकिटें हीं त्याची विशिष्ट समान लायकी पाहून मिळावी व त्यांना साम्राज्यांत मान्यता असावी, असेंहि ठरलेले आहे.

मर्चंट शिपिंग ॲक्टच्या ७३५ व ७३६ कलमाप्रमाणे वसाहतींत जहाजासंबंधीं जीं बिले पास होतील, त्याना ब्रिटिश सरकारची मान्यता लागे. पण १९३१ च्या कायद्याने ही बंदी उठवली आणि वसाहतींना वाटेल ते कायदे करण्यास परवानगी दिली. तसेंच वसाहतींनी ब्रिटिश जहाजाना आपल्या जहाजा इतक्याच सवलती द्याव्या असें कायदेशीर बंधन आता उरलें नाहीं. बंधन असलेंच तर तें नैतिक आहे व तें आपसा-तील करारान्वये मान्य झालेलें आहे.

पण वसाहतींना जरी या बाबतीत संपूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त झालें असले तरी त्याचा अविचाराने उपयोग करणें हे ब्रिटिश जहाजांच्या हिताला घातक होणार असल्यामुळें आणि वसाहतींची इच्छा ब्रिटिश जहाजांचे नुकसान व्हावें अशी नसल्यामुळें कानडानें असें सुचविलें कीं, आपण नेहमींच एकत्र बसून कायद्याच्या फेरफाराचा विचार करावा आणि नंतरच, ते फेरफार करावे. जोपर्यंत वसाहतींनीं सध्याचे कायदे बदलले नाहींत

तोपर्यंत कायद्याची अंमलबजावणी साऱ्या साम्राज्यात एकसारखीच होत असते व ते हुकूम ब्रिटिश वकील आणि आरमारी कोर्टें अंमलांत आणतात. पण हा दोष वसाहतीचा आहे. कायद्याचा नाही. कायद्याने दिलेलें स्वातंत्र्य उपभोगण्याची वसाहतीची इच्छा नसेल तर त्याला कायदा काय करणार ? हे अधिकारी वसाहतींच्या अंमलाखाली नसूनहि ते पूर्वीप्रमाणेंच अंमल गाजवीत आहेत. ही वसाहतींची दुर्बलता फार दिवस टिकेल असे वाटत नाही; निदान टिकावी असें वाटत नाही.

वसाहतीच्या जहाजाबाबद केलेले हे नियम हिंदुस्थानसारख्या परतंत्र देशाला लागू नाहींत हे सांगणे नकोच.

वसाहतींच्या स्वराज्यात जहाजाच्यासंबंधी काय बदल झाले व त्यांत किती स्वातंत्र्य मिळाले हे आपण पाहिले. किनाऱ्यावरील व किनाऱ्या-बाहेरील नौकानयनावर वसाहतीचे संपूर्ण वर्चस्व स्थापित झाले. ब्रिटि-शाच्या कोर्टात जहाजासंबंधींचे खटले जाऊं नयेत, असें ठरले. साम्राज्या-तील घटकामध्ये कांही समान गोष्टींबद्दल करार झाले असले तरी वसाहतींना वाटल्यास त्या वाटेल त्या प्रकाराने आपले सामर्थ्य वाढवू शकतील. आज ह्या वसाहती धीट नाहींत व त्यांना ब्रिटिशाची जहाजा-वरील सत्ता उलथून पाडावयाची नाही, एरवी त्यांना इतर राष्ट्रे ज्याप्रमाणें ब्रिटिशांशी वागतात, त्याप्रमाणें वागणे अशक्य नाही.

अपिलें

वसाहतींना आरमारासंबंधीचे कायदे पूर्वी राजाकडे संमतीकरता पाठवावे लागत. आता वसाहतींकडे सार्वभौमत्व आल्यामुळें त्या स्वतःच यासंबंधी कायदे करूं शकतात व त्याचा अंमलहि करूं शकतात. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय जगामध्ये वसाहतींचे स्वातंत्र्य प्रत्ययास येऊं लागले.

वसाहतींतील खटल्याच्या अपिलांचा आपल्या सल्लागारांच्या सल्ल्याने राजेसाहेबांनी अखेरचा निर्णय द्यावा अशी पद्धत होती. ह्या पद्धतीला पुढे कायद्याचे स्वरूप आले आणि त्याकरतां प्रीव्हि कौंसिल या नावाची एक कायदेशीर कमिटी नेमली गेली. ही कमिटी वसाहतींच्या अपिलासंबंधी

निर्णय काय द्यावेत हे राजांना सुचवी. वसाहतींतील कोणतीं अपिलें घेऊं नयेत याला ब्रिटिशसरकार कायद्यानें बंधन घालूं शके. कानडाच्या बाबतीत हा अपवाद करता येत नाही. त्याच्या स्थानिक कायदेमंडळालाहि हा अधिकार काढून घेता येत नाही. पण इतर वसाहतींच्या बाबतीत निरनिराळे नियम आहेत. ऑस्ट्रेलियांत प्रीव्हि कौंसिलकडे अपिलें पाठविण्यास हायकोर्टानें संमती द्यावी लागते. पण तेथील अपिलें खासगी नसतात, सरकारी असतात. आफ्रिकेंत असाच नियम आहे. आयर्लंडमध्यें पूर्वी अपिलें राजाकडे जात; पण आयर्लंडच्या डेलनें एक कायदा पास करून आयर्लंडमधील अपिलें प्रीव्हि कौंसिलकडे जाण्यास बंदी केली. अपिलें ऐकण्याची राजाची ही सत्ता काढून घेणें वसाहतींच्या हातीं आहे. वसाहतींनीं आपल्या पार्लमेंटांत हा कायदा केला म्हणजे झालें. तथापि राजाच्या ह्या अधिकारामुळे वसाहतींचें सार्वभौमत्व कमी होत नाहीं हे निश्चित आहे.

वसाहतीवर आपलें सार्वभौमत्व आहे हे दाखविण्याचे आणखी दोन प्रकार आहेत. फांशीची शिक्षा झालेल्यांना अगर अन्य गुन्हेगाराना माफी देणें आणि मानसन्माननिदर्शक पदव्या, किताब देणें हा राजाचा अधिकार मानला जातो. प्रजेचे ज्याप्रमाणे कांहीं जन्मसिद्ध हक्क आहेत, त्याप्रमाणे राजांचे काही जन्मसिद्ध हक्क असतात. दया दाखविण्याचा हा हक्क राजेसाहेबानी वसाहतींच्या गव्हर्नर जनरला देऊन टाकला व तो आपल्या मंत्र्यांच्या सल्ल्याने त्याची अंमलबजावणी करतो. वसाहती आपल्या मन्त्र्यांच्या सल्ल्याने ग. जनरल नेमीत असल्यामुळे हा हक्क आता परक्याकडे राहिला नसून वसाहतींकडेच आलेला आहे.

पदवीदानासंबंधीचा प्रश्नहि असाच आहे. इंग्लंडमध्यें उत्तम कामगिरी करणारांना राजेसाहेब पदव्या देतात. आपल्या ताब्यांतील वसाहतींतहि त्यांनीं तोच प्रकार सुरूं केला. हा हक्क राजेसाहेबांचा अगदी खास आहे. तो दया दाखविण्याप्रमाणे दुसऱ्यांना देतां येण्यासारखा नाही. तो एक तर चालूं ठेवला पाहिजे, नाही तर बंद केला पाहिजे. कानडा,

दक्षिण आफ्रिका व आयर्लंडने पदव्या स्वीकारण्याबद्दल नाखुषी दर्शविल्यामुळे आणि नांवाची शिफारस न केल्यामुळे तेथें पदवीदान होण्याचे थाबले. पण पदवीदान करूं नये असें १९३१ च्या स्टॅटयूटमध्यें सागितलें नाही. वसाहतीना जर पदव्या द्यायच्या असतील तर त्यांना तसा कायदा करून पदवीदान करता येईल; किंवा राजेसाहेबानाहि ते अशी विनंति करूं शकतील की, तुम्ही स्थानिक पदव्या निर्माण करा व मंत्र्यांच्या सल्ल्यानें त्याचे दान करा. या पदव्या जर बंद करायच्या असतील, तर वसाहती तसा कायदा पास करूं शकतील. हिंदुस्थानातील कॉंग्रेस मंत्रिमंडळांनी ह्या पदव्या बंद कराव्या असे ठराव केले; पण ह्या ठरावांना काही कायदेशीर आधार नसल्यामुळे ते ठराव नुसते शिफारसवजा होतात. पण वसाहतीत तसें नाही. त्या स्वतंत्र आहेत व त्याना पदव्या थाबविता येतील.

बापाच्या मृत्युनंतर मुलालाहि वंशपरंपरेने काही किताब मिळतो. इंग्लंडांत लॉर्ड किंवा हिंदुस्थानात राजा हा किताब असा आहे. पण तसे किताबहि वसाहती बंद करूं शकतात. त्याचप्रमाणें दिलेले किताब, पदव्या त्याना परतहि घेता येतात. आपल्याकडील सरदार, जहागिरदार वगैरे किताब अशा प्रकारचे आहेत.

इंग्लंडच्या राजेसाहेबांना वसाहतीत हे किताब व पदव्या देता येतात एवढ्यावरून वसाहतींचें सार्वभौमत्व कमी झाले असे होत नाही.

परक्या देशांतील प्रजाजनांचे कायदे

ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्ये येण्याने नागरित्वाचे समान हक्क निर्माण होतात हे खरे आहे. वसाहतीतील कोणताहि प्रजाजन ब्रिटिश प्रजानन म्हणून बाहेर देशांत ओळखला जातो. पण कांही वसाहतीना ब्रिटिश प्रजाजन म्हणवून घ्यायचे नाही व त्या हक्कांची त्याना पर्वाहि नाही. पूर्वी ब्रिटिश प्रजाजन हा वसाहतीबाहेर असला म्हणजे त्याच्यावर ब्रिटिश कायद्याचा अंमल चाले. चीनमध्ये कोणाहि ब्रिटिश प्रजाजनावर अंमल चालायचा असला तर तो ब्रिटिश कायद्याचा चाले. हा अंमल चाल-

विण्यात आम्हाला सार्वभौमत्व सिद्ध करायचे नाही, तो एक सोईचा प्रश्न आहे असे ब्रिटिश मुत्सद्दी म्हणत होते. पण वसाहतींनी ही भूमिका मान्य केली नाही. त्यांनी सांगितलें की, आमचा प्रजाजन हा बाहेर देशांत असला तर त्याच्यावर ब्रिटिश कायद्याचा अंमल न चालतां वसाहतींच्या कायद्याचा अंमल चालला पाहिजे. अखेर ही मागणी मान्य झाली व वसाहतीची सत्ता बाहेर देशातील आपल्या प्रजाजनावर आहे हें वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्यांत अंतर्भूत झाले. पण या कायद्याला मर्यादा आहेत हे आपण लक्षांत ठेवले पाहिजे. प्रत्येक देशाने ब्रिटिशांच्या सवत्या सुभ्याला मान्यता दिलेली नाही. चीन, मस्कत, इजिप्त, मोरक्को वगैरे ठिकाणी जे ब्रिटिश प्रजाजन आहेत, त्यांच्यावर तेथील ब्रिटिश कोर्टात ब्रिटिश कायद्याचा अंमल चालतो. ही ब्रिटिश प्रजाजनावर अंमल चालविण्याची सत्ता राजाची आहे व ती वेस्टमिन्स्टरच्या कायद्याने नष्ट होत नाही. ब्रिटिश सरकारने आपली कोर्टें तेथें स्थापन करून घेतली व तेथें चालणारे कायदे पास केले. हे कायदे फेटाळण्याची सत्ता वसाहतींना नाही. वसाहतींना या परक्या देशांत आपल्या नागरिकाच्या बरोबरीचे हक्क आम्ही दिले, हा वसाहतीवर आम्ही उपकार केला असें ब्रिटिश सरकार म्हणेल. हें जर ब्रिटिश प्रजाजनाचे हक्क आयर्लंडने झुगारून दिले तर त्याच्यावर चीन किंवा मोरक्कोचे कायदे अंमल चालवूं लागतील. तेव्हा ब्रिटिश कायदे पाहिजेत, का चीन मस्कतचे कायदे पाहिजेत, याचा विचार वसाहतींनी करावा. त्यांना या सवत्या सुभ्यात कायदे करण्याचा अधिकार वेस्टमिन्स्टरच्या कायद्याने दिला. पण त्याचा अर्थ ब्रिटिशांचे सवत्या सुभ्यांतील पूर्वीचे कायदे रद्द करण्याचा अधिकार वसाहतींना आहे असा नाही. त्यामुळें जे वसाहतींचे नवे कायदे ब्रिटिशांच्या जुन्या कायद्यांना विरोधी असतील ते कायदे ब्रिटिश कोर्टें मानणार नाहींत. वसाहतींना जर अशा मागासलेल्या देशांत आपले कायदे चालवयास हवे असतील, तर त्यांनी त्या त्या देशाबरोबर स्वतंत्र कोर्टें स्थापन

करण्याचे ठरवून घ्यावे लागेल व आपण ब्रिटिश प्रजाजन नाहीं, असे जाहीर करावे लागेल. हे मागासलेले देश वसाहतींना हे हक्क देतील किंवा नाही याबद्दल शंका आहे. तसेंच सर्व वसाहती हा स्वतंत्र कोर्टें स्थापण्याला कितपत उत्सुक आहेत, याबद्दलहि निश्चित काहीं सांगवत नाहीं. पण वसाहतींना त्या देशांनीं स्वतंत्र हक्क दिले तरी ब्रिटिश पार्लमेंटने वसाहतींतील प्रजाजनावरील आपले हक्क काढून घेतले नाहीत, तोंवर त्यांच्यावर वसाहत कायद्याचा अमल चालणार नाहीं. दोघांच्या सहविचारानेच हे प्रश्न सुटूं शकतील. अशा प्रकारें तत्त्वानें जरी वसाहतींना सवत्या सुभ्यासंबंधी कायदे करता येतात, तरी व्यवहारानें ही सत्ता निरुपयोगी ठरली आहे.

वसाहतींना १९३१ च्या स्टॅट्यूटप्रमाणे अंतर्गत स्वातंत्र्य किती मिळालें हे आपण पाहिलें. अंतर्गत स्वातंत्र्य अजमावण्याचे जे साधन आहे त्यांत

(१) गव्हर्नर जनरलचे अधिकार व नेमणूक
(२) कायदे करण्याची सत्ता.
(३) जहाजासंबंधी कायदे.
(४) राजेसाहेबांचे हक्क.
(५) वसाहतींचो घटक स्वायत्त सत्तावर हुकमत.
(६) देशाबाहेरील प्रजेवर चालणारी सत्ता. (extra-territorial rights.)

हे ६ प्रश्न येतात. यापैकी सहाव्या प्रश्नाची चर्चा आपण आताच केली. ५ व्या प्रश्नाबद्दल इतकेंच सांगावयाचे आहे कीं, वसाहत सरकार व वसाहत पार्लमेंट या दोघांना मिळून आपल्या ताब्यातील प्रांतिक सरकारासंबंधीं कायदे करण्याची पूर्ण मुभा नाहीं. प्रांतिक स्वायत्त राज्ये व वसाहतींचें मध्यवर्ती राज्य यांच्यात लढे असणें स्वाभाविक आहे. १९३१ च्या कायद्यानें कानडा व ऑस्ट्रेलिया यांच्या घटक स्वायत्त संस्थांच्या बाबतीत बराच पंक्तिप्रपंच केला आहे. कानडाच्या पार्लमेंटला

आपल्या संयुक्त घटनेतील प्रांतासंबंधी कायदे करण्याचा पूर्ण अधिकार नाही. कारण ते प्रांत फेडरेशनमधील आहेत व फेडरेशनमधील प्रांतावर मध्यवर्ती सत्तेला वाटेल ते कायदे करून अंमल चालविता येत नाही. १९३१ च्या कायद्याने प्रांतासंबंधी कायदे करण्याचा नवा अधिकार कानडाला दिला नाही. पण जे कायदे करण्याचा अधिकार पार्लमेंटला पूर्वी होता, तो तसाच कायम रहाणार आहे. ऑस्ट्रेलियांतील स्टेट्ससंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार तेथील कॉमनवेल्थला नाही. आहे तो अधिकार मर्यादित आहे. ऑस्ट्रेलियातील स्टेट्सच्या बाबतीत कायदे करण्याचा अधिकार इंग्लिश पार्लमेंटला रूढीनें होता. तो तसाच कायम राहील असें १९३१ च्या कायद्याने सांगितले आहे. त्या कायद्याला ऑस्ट्रेलियाच्या पार्लमेंटची किंवा सरकारची संमती घेणें जरूर नाही असेंहि त्यात म्हटले आहे.

ही कलमें अत्यंत अन्यायाचीं आहेत व ती दोन्ही वसाहतींची सत्ता कमी करणारी आहेत. ब्रिटिशांनी आपली कायदे करण्याची सत्ता कायम ठेवली. वसाहत पार्लमेंटला त्यांनी आपली सत्ता द्यावयास पाहिजे होती. पण त्याकरता तेथील स्टेट्सनी चळवळ करावयास पाहिजे.

ही प्रांतिक राज्ये असेंहि म्हणतात कीं, आमची स्वराज्ये ही फार पूर्वी स्थापन झाली आहेत व त्यांचे स्वातंत्र्य १९३१ च्या कायद्याने मर्यादित होता कामा नये. त्या कायद्याने ज्या वसाहतींबद्दल विचार केला आहे त्यातील प्रांतिक राज्ये साम्राज्यपरिषदेत प्रतिनिधि म्हणून आली नव्हती. पण त्या राज्यांच्या कारभारात हस्तक्षेप करावयाचा नाही असें त्या परिषदेंत ठरले. किरकोळ बाबतीत एखाद्यादुसऱ्या वसाहतीत त्यांचे व साम्राज्यसरकारचे पूर्वीचे संबंध कायम असावेत असेंहि ठरले. वसाहतसरकारची सत्ता त्यामुळे थोडीशी मर्यादित झाली. पण ह्या मर्यादेला वसाहतींनीहि संमति दिल्यामुळे तक्रारीला जागा नाही. वसाहतींनी मनांत आणले तर ह्याहि बाबतींतला उणेपणा त्या काढून टाकूं शकतील. पण त्याकरतां, पुढील साम्राज्य परिषदेत प्रश्न उपस्थित केला पाहिजे.

तेव्हां आतां स्वातंत्र्याचा विचार करतांना पहिल्या चार प्रश्नांचाच विचार रहातो. गव्हर्नरजनरल हा आता राजाकडून परस्पर नेमला जात नाही व काढलाहि जात नाही. वास्तविक त्याची जरूरीहि नाही. वसाहतींनी त्याचा उपयोग फक्त रबरी शिक्क्याप्रमाणे केला आहे. जुनी परंपरा ठेवली पाहिजे, म्हणूनच गव्हर्नर जनरल राहिला आहे. आयर्लंडने ही परंपराहि नष्ट केली आहे.

कायदे करण्याबद्दल. पूर्वी राजेसाहेब वसाहतींनी केलेले कायदे रद्द करू शकत असत. आता त्याना तसे करता येत नाही. ग. जनरल पूर्वी राजाच्या समतीकरता काही विशिष्ट बिले राखून ठेवीत असे. आता बिलाचा राखीवपणा कायदा करून दूर करता येतो. इंग्लंडच्या कायद्याला विरोधी कायदे करण्याची पूर्वी परवानगी नसे. पण १९३१ च्या कायद्याने हा निर्बंध दूर केला. अशा प्रकारे साम्राज्य-सरकारच्या कायद्याना विरोधी कायदे करण्याची सुद्धा बहुतेक सत्ता वसाहतींना मिळाल्यामुळे वसाहतींचे स्वातंत्र्य हे याबाबतीत पूर्णत्वाला गेले आहे. राजेसाहेबाकडे अपिले ऐकण्याची, पदव्या देण्याची व दया दाखविण्याची जी सत्ता होती तीहि रद्द करता येते. नौकानयनाच्या व्यापारासंबधी व कायदे आणि अंमलबजावणीसंबधी वसाहतींना पूर्णपणे स्वातंत्र्य आहे.

लष्कर, आरमार, विमाने वगैरेबद्दलचे वसाहतींना काय अधिकार आहेत असा प्रश्न विचारला जाईल. हिंदुस्थानात हा प्रश्न उद्भवतो; पण वसाहतींत (आयर्लंडशिवाय) हा प्रश्न उद्भवतच नसे. कारण त्याना स्वतःच्या देशाचे रक्षण स्वतःच केलें पाहिजे असे सांगितले जात होते. त्यामुळें वसाहती आपले लष्कर ठेवीत. समुद्रावर वसाहतींचें रक्षण ब्रिटिश आरमार करी पण याहि खर्चातून आमची मुक्तता करा असें ब्रिटिश सरकार सांगत असे. तेव्हां वसाहती लष्कर वैमानिक बाबतीत पूर्ण

स्वतंत्र आहेत आणि आरमारी रक्षणाची तयारी करीत आहेत.* तेव्हा वसाहतीकडे लष्करी किंवा आरमारी सत्ता आली नसली तर ती वसाहतीच्या अडचणीमुळे; कायद्याच्या निर्बंधामुळे नव्हे.

स्वातंत्र्याच्या प्रश्नांच्या बाबतीत जे प्रश्न आम्हाला शंकास्पद वाटतात ते (१) निशाण (२) भाषा, (३) नोकऱ्या, यासंबंधींचे आहेत. वसाहतींचें अमुकच राष्ट्रीय निशाण असले पाहिजे असा नियम इंग्लंडने केलेला नाहीं. पण बहुतेक वसाहतींनी आपला इंग्लंडशी संबंध आहे याचे निदर्शक म्हणून आपल्या निशाणांत बारिकसे युनियन जॅक ठेवलें आहे. आयर्लंडने हे गुलामगिरीचे द्योतक आहे म्हणून त्याला फाटा दिला व आपले स्वतःचे युनियन जॅकविरहित तिरंगी निशाण सुरू केले. कानडाने युनियन जॅकला आपले राष्ट्रीय निशाण मानले. तसेच न्यू फौंडलॅंडनेहि.

भाषेच्या बाबतीतहि वसाहतींना स्वातंत्र्य असल्यामुळे ठिकठिकाणी गमती दृष्टीस पडतात. कानडांत इंग्लीश व फ्रेंच; आफ्रिकेत इंग्लिश व डच आयर्लंडमध्ये आयरिश व इंग्लिश अशा भाषा सरकारी भाषा म्हणून ठेवलेल्या आहेत. ब्रिटिश सरकारने त्या बाबतीत सक्ती केलेली नाहीं. वसाहतींना वाटेल ती सरकारी भाषा ठेवता येते.

नोकऱ्यांच्या बाबतीत वसाहतींना स्वातंत्र्य आहे हे सांगण्याची जरूरी नाहीं. हे नोकर नेमण्याकरता एक बोर्ड असते व त्याच्यामार्फत नेमणुका केल्या जातात. पण ह्या नोकरांनी प्रथम राजकारणात पडून फार घोटाळे केले. ऑस्ट्रेलियात तर सिव्हिल सर्वंटाना राजकीय पक्षोप-

*This feeling has resulted in the development on one hand, of the military and naval defences of the Dominions in practically complete autonomy and on the other hand of the gradual evolution of Naval defence based on the closest cooperation with British fleet (Constitutional Law. A. B, Keith page 414

पक्ष हाताशी धरतात. प्रतिनिधीमडळातील सभासद या नोकराना आपल्या निवडणुकीकरता काम करावयास लावतात. तेथें सभाजसत्तावादी मंत्रिमडळ आहे व तेथें मजुराची मतें मिळविण्याकरतां रेल्वे नोकराना उत्तेजन देतात. कानडातहि हा प्रकार असे. पण आता तेथें त्या बाबतीत मक्त नियम केले आहेत. कोणत्याहि सरकारी नोकराला स्वतःचें मत नोंदविण्यापलीकडे राजकारणात भाग घेता येत नाही.

अशाप्रकारें वसाहतीचा अंतर्गत कारभार आहे. ह्या कारभाराचे बाबतीत त्याना इतर स्वतंत्र राष्ट्राइतकेच स्वातंत्र्य जवळजवळ आहे. जर्मनी, जपान इतके स्वातंत्र्य त्यांना आहे किंवा नाही हे त्याना कोणत्या तरी देशावर चढाई करून सिद्ध करून घ्यावे लागेल. पण स्वतःच्या देशांत त्याच्या सत्तेला इंग्रज सत्ता कोणत्याहि प्रकारें परिणामकारक प्रतिबंध करू शकत नाही. काही काही बाबीत सूक्ष्म प्रमाणात इंग्रजाचा हात काम करीत असेल. ही आज दिसणारी व्यवस्था एकदम अस्तित्वात आली नाही. त्याचा क्रमशः विकास होत आला आहे. हा विकास अद्याप थाबलेला नाही. ती विकसित होण्याची क्रिया सुरू असल्यामुळे वसाहती आपल्याला त्रासदायक वाटणाऱ्या गोष्टी खास दूर करू शकतील. आयर्लंडला समानतेचा दर्जा प्राप्त झाल्यानंतर त्यांनी पुष्कळ बड केलें आणि ब्रिटिशाच्या अरेरावीचें व इभ्रतीचें पटल मिरकावून दिले. त्यावरून वसाहतीच्या समानतेचा दर्जा हा पोकळ नाही. तो अर्थपूर्ण व कार्यक्षम आहे. कायद्यांनी तेच सिद्ध केलें आहे. आफ्रिका व आयर्लंड इतकी स्वतंत्रता बाकीच्या वसाहतींना नाही हेहि लक्षांत ठेवले पाहिजे.

भाग ४ था.

वेस्टमिन्स्टरचा कायदा

१९०७ साली वसाहतपरिषद भरली होती. ह्या परिषदेनें ' डोमिनिअन' शब्द उपयोगांत आणला. त्याचा अर्थ ब्रिटिशाचे समुद्रापलिकडे स्वयंशासीत देश असा केला गेला. १९२६ साली डोमिनिअन म्हणजे कायदेशीर भाषेंत काय आहे याची व्याख्या न करता ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्ये सहा डोमिनिअन्स आहेत असें नमूद करण्यांत आलें. डोमिनिअन या शब्दांत स्वयंशासीत असलेल्या व स्वयंशासीत नसलेल्या अशा दोन्ही वसाहतींचा समावेश पुष्कळ वर्षे करीत असत. १९१७ चे महायुद्धाचे वेळी वसाहती व ब्रिटिश सरकार यांचे संबंध काय आहेत हे ठरविण्याकरतां युद्ध संपताच एक परिषद बोलवावी असें सुचविण्यात आले. १९२१ च्या परिषदेचा असा निष्कर्ष काढण्यात आला की, दोघामधील संबंधांचे स्पष्टीकरण करण्याची जरूरी नाही. पण आफ्रिकेचे जनरल स्मट्स यांना हें कबूल नव्हते. ते म्हणत 'आम्हाला जरी पुष्कळ स्वातंत्र्य असलें तरी आम्ही ब्रिटिशांचे अंकितच आहों.' १९१७ सालीं डोमिनिअन्स ह्या [autonomous nations of an Imperial Commonwealth entitled to a voice in the Conduct

of foreign relations.] साम्राज्यशाही कॉमनवेल्थमधील स्वयंशासीत राष्ट्रें आहेत व परराष्ट्रीय संबंधांच्या कारभारांत त्यांचे म्हणणे ऐकून घेतले जाते असे त्याचे स्वरूपवर्णन केलें जात होते. आयर्लंडला जेव्हा स्वराज्य देण्याचा प्रश्न आला, तेव्हां त्या स्वराज्याची व्याख्या न करता ऑस्ट्रेलिया, कानडा वगैरे वसाहतींना जे स्वातंत्र्य आहे तेच आयर्लंडला द्या असे लॉईड जार्ज म्हणाले.

१९२६ मध्ये साम्राज्यपरिषद भरली व त्या परिषदेला जनरल हर्टझॉग हे जनरल स्मट्सचा पराभव करून आले. लॉर्ड बिंगने पार्लमेंट विसर्जन करण्याचे नाकारल्यामुळे संतापलेले मॅकेंझी किंग कानडाहून आले होते. या सर्वांना वसाहतीच्या स्वराज्याची व्याख्या पाहिजे होती. २५ ऑक्टोबर १९२६ रोजी लॉर्ड बाल्फर याच्या अध्यक्षतेखाली साम्राज्य व वसाहती याचे संबंध निश्चित करण्याकरता उपसमिती नेमली गेली. अध्यक्ष बाल्फर यांनी शेवटी वसाहतींचा दर्जा जाहीर केला तो प्रसिद्धच आहे. वसाहती (१) ब्रिटिश साम्राज्यातील स्वयंशासित संघ आहेत. (२) त्या दर्जाने सर्व सारख्या आहेत. (३) अंतर्बाह्य कारभारात एक दुसरीची अंकित नाही. (४) राजनिष्ठेने त्या एकत्र संलग्न झालेल्या आहेत. (५) ब्रिटिश कॉमनवेल्थ ऑफ नेशन्समध्यें त्या स्वेच्छेनें समाविष्ट झालेल्या आहेत असे त्याचे पंचविध स्वरूपलक्षण करण्यांत आलें बाल्फरची ही घोषणा वसाहतींना व इंग्लंडलाहि समाधानकारक वाटली. पण या घोषणेचा जसा प्रत्यक्ष आचार होऊं लागला, तसे इंग्लंडला वाटले की, आपण भलतेच कबूल केलें. १९३१ च्या कायद्यात तर आपण सर्वच गमावले असे वाटून, तेव्हांपासून तेथील कायदेपंडित क्षुद्र वृत्तीने वागत आहेत व वेलदोड्याची साल काढावी, त्याप्रमाणें शब्दनूशब्दाचा कीस काढून वसाहती आपल्या अंकित आहेत, आपल्या सार्वभौमत्वाखाली आहेत, आणि राजनिष्ठेच्या शृंखलांनी कायमच्या बांधल्या गेल्या आहेत, असा अर्थ काढण्याचा हिमालयतुल्य प्रयत्न करीत आहेत. आणि कायद्यानें काय सिद्ध होत नाही? ज्याची बुद्धि जितकी सूक्ष्म व तीव्र तितका कायद्याचा

अर्थ बदलतो. दुर्दैव असे कीं, बाल्फरच्या घोषणेत जो गर्भीत आशय होता, तो पार बदलून टाकण्याचा प्रयत्न होत आहे. म्हणून एक पक्ष जरी या डोमिनिअन्स म्हणजे जपान, जर्मनीइतकी स्वतंत्र राष्ट्रे आहेत असें म्हणत असला, तरी दुसरा पक्ष ते आमचें अंकीत देश आहेत असे प्रतिपादन करीत आहे. म्हणूनच वसाहतीत दिवसेंदिवस जास्त असंतोष वाढत आहे आणि त्या आपला दर्जा कायद्यानें ठरवून घेण्याच्या भानडींत न पडता शेवटी त्यागा करूनच ठरविणार आहेत. अशा पुढारलेल्या वसाहती आयर्लंड व आफ्रिका आहेत. बाकीच्या तितक्याशा धीट झाल्या नाहीत.

बाल्फरच्या या घोषणेत किंवा इतरत्र कोठेहि 'डोमिनियन स्टेटस' या शब्दाचा उल्लेखहि नव्हता. त्या घोषणेत ब्रिटिश कॉमनवेल्थमधील सभासदांचा दर्जा काय आहे हे सांगितले होते. ह्या दर्जाची व्याख्या घोषणेचा अर्थ लावूनच करावयाची आहे.

त्यांत तीन गोष्टी कायदेपंडिताच्या मताने महत्त्वाच्या आहेत. एक सर्व वसाहतींनी राजनिष्ठा मान्य केली पाहिजे. दुसरे त्या वसाहती 'साम्राज्यातील आहेत' असे सांगितले आहे; पण या दोन व्याख्या हिंदुस्थानसारख्या देशालाहि लागतील म्हणून तिसरी गोष्ट सांगितली की त्या वसाहती दर्जाने ग्रेटब्रिटन बरोबरीच्या आहेत. म्हणजेच अंतर्बाह्य सब बांत एक दुसरीपेक्षां कमी नाहीं.

समानता किंवा बरोबरीचा दर्जा म्हणजे काय हे सांगणे कायदेपंडितांना कठीण वाटेल. पण ब्रिटिशांच्याबरोबर त्याची तुलना केली असल्यामुळे ग्रेटब्रिटन ज्याप्रमाणें घरच्या व बाहेरच्या बाबतीत कारभार चालविते, तसा वसाहतींना चालवितां येईल असा त्याचा अर्थ होतो. ब्रिटिश पार्लमेंटवर जसा दुसऱ्या कोणाचा अंमल चालत नाही, तसा वसाहतीवर दुसऱ्या कोणाचा ग्रेट ब्रिटनचाहि चालणार नाही असे त्यावरून अनुमान निघतें. याचा अर्थ ग्रेट ब्रिटनची जशी राज्यघटना आहे, तशी वसाहतीची असली पाहिजे असे नाही. पण या समान हक्कांचा उपयोग वसाहतींनी केलाच

पाहिजे असें नसल्याचें त्या वेळी सांगण्यांत आले. संरक्षणाच्या प्रश्नाचे बाबतींत कायदेपंडित म्हणतात, वसाहतीचा दर्जा सारखा असला तरी त्याच्या रक्षणाचा भार ब्रिटनवरच पडेल.

कॉमनवेल्थमध्ये आलेल्या या लोकांच्या जमावाला काय म्हणावयाचें ? फेडरेशन, का युनियन ? नाही. तो एक स्वेच्छेनें एकत्रित आलेल्या लोकांचा संघ आहे. यावरून मि. के. सी. व्हीअर म्हणतात,* दोनी पर्याय निघू शकतात. एक पर्याय असा की, आम्ही स्वेच्छेनें न मोडणाऱ्या अशा ब्रिटिश कॉमन्वेल्थमध्ये कायमचे आलो आहोत किंवा आम्ही येथें जे एकत्र आलो, ते आमची इच्छा होती म्हणून आलो आणि जेव्हा आमची इच्छा बदलेल, तेव्हा आम्ही त्यातून जाऊं. फ्री शब्दावरून विभक्त होण्याचा हक्क निश्चित आहे असे डी. व्हॅलेरा, जनरल हर्टझॉग प्रभृति म्हणतात. विरुद्ध मत असणारेहि पुष्कळ आहेत.

तेव्हा डोमिनिअन स्टेटस याचे स्वरूपात तीन गोष्टी अंतर्भूत झाल्या आहेत. १ राजनिष्ठा, २ समानता, ३ स्वेच्छासंघप्रवेश. या तीनमध्ये समानता हीच खरी वसाहतींची नवी कमाई होती. कारण त्यापूर्वी आठ बाबतींत वसाहतींना विषमता वाटणाऱ्या बाबी होत्या. मागील प्रकरणात त्याचा उल्लेख केला आहेच. तथापि १९३१ च्या पूर्वीची स्थिती, १९३१ नंतरची स्थिती व १९३१ चा कायदा एके ठिकाणी वाचावयास मिळावा म्हणून येथें पुनरुक्ती केली आहे.

(१) राजाचा हुद्दा-आयर्लंडला स्वतंत्र दर्जा प्राप्त होऊनहि त्याचा उल्लेख ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड बरोबर करीत. पुढे आयर्लंडऐवजी उत्तर आयर्लंड असे म्हणण्यात आलें व दक्षिण आयर्लंड इतर वसाहतींबरोबर गुंफली गेली.

(२) ग. जनरलमुळे येणारी विषमता. ग. जनरल हा ब्रिटिश मंत्रि-मंडळाच्या सल्ल्याने चाले. त्यामुळे वसाहतींवर ब्रिटिश मंत्र्याचे राज्य असे.

*The statute of westminster and Dominion status by k c. wheare Page 33

तो राजाचा प्रतिनिधी आहे हे खरे. पण राजाहि आपल्या मंत्र्यांना विचारून ग. जनरलला सल्ला देई. अशा रीतीने प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे ग. जनरलचा अंमल म्हणजे ब्रिटिश अमल असे.

(३) राजेसाहेब आपल्या मंत्र्याच्या सल्ल्याने वसाहतींनी पास केलेले व ग. जनरलने संमती दिलेले असे कायदे अमान्य करूं शकत.

(४) ग. जनरल वसाहतींनी पास केलेले बिल राजेसाहेबाच्या मान्यते-करता राखून ठेऊं शके. राजेसाहेब आपल्या मंत्र्याच्या सल्ल्याने त्याचा निकाल देत.

(५) आपल्या देशाबाहेर असलेल्या प्रजाजनावर वसाहतीच्या काय-द्यांचा अंमल नसे. पण असा अंमल युनायटेड किंगडमच्या कायद्याचा चाले.

(६) पूर्वी वसाहतींना युनायटेड किंगडमच्या कायद्याशी विरोधी असणारे कायदे करता येत नसत. त्यांनी केलेले असे कायदे निरुपयोगी ठरत व ते अमलात येऊ शकत नसत.

(७) वसाहतीच्या न्यायमंदिरात झालेल्या निर्णयावर इंग्लंडच्या प्रीव्हि कौन्सिलात अपील करता येई. वसाहतींना हे अन्यायाचे व अपमान-कारक वाटे.

(८) बाहेर देशाशी कारारमदार करताना ब्रिटिश सरकार साऱ्या वसाहतींना त्यात गोवीत असे. त्यामुळे वसाहतींना आपलें स्वातंत्र्य नांवाचे आहे असें वाटे.

या विषमतेपैकी काही अगदी साध्या होत्या व त्या १९२६ मध्येच दूर झाल्या. राजाच्या हुद्याचा प्रश्न हा उघडउघड चूक होता, तो ताबडतोब दुरुस्त झाला. ग. जनरल व अपिलें याबद्दल १९२६ च्या परिषदेनें एकमतानें शिफारसी केल्या. परराष्ट्रीय व्यवहाराबद्दल त्यांनी तपशीलवार नियम केले. आणि बाकीच्या प्रश्नासंबंधी तात्त्विक विवेचन केलें. या प्रश्नांचा ऊहापोह, चर्चा व छाननी करण्याकरतां एक उपसमिती नेमण्यांत आली. त्या कमिटीनें १९३० च्या जानेवारीत आपला अहवाल

सादर केला. ह्या अहवालावरच पुढे १९३१ चा वेस्टमिन्स्टरचा कायदा झाला.

या विषमतेच्या मागे फार मोठा इतिहास व वसाहतींच्या वाढीचा इतिहास आहे. वसाहतीत गेलेले गव्हर्नर्स हे तेथील लोकांना न जुमानता इंग्लंडच्या धोरणानें राज्य चालवीत. हिंदुस्थानला याचा अनुभव काय थोडा आहे. पुढें तेथें प्रातिनिधीक राज्यपद्धती आली. पण गव्हर्नर्सची सत्ता कमी झाली नाहीं. नंतर जबाबदार राज्यपद्धत आली. पण गव्हर्नर जनरल हा राजाचा प्रतिनिधी व राजा इंग्लिश मंत्र्याच्या सल्ल्याने चालणारा असल्यामुळें त्याचा सासुरवास जागत्तच राहिला. ज्याप्रमाणें वसाहतीच्या स्वराज्याची व्याख्या ठरलेली नाही, त्याप्रमाणें जबाबदार स्वराज्याची व्याख्याहि ठरलेली नाहीं. निदान वसाहतीत तरी त्या व्याख्येचा प्रभाव पडलेला नाहीं. व्याख्या म्हटली कीं, सत्ता कायदा आला आणि इंग्लिश लोक कायदा टाळून परंपरेनें जे देता येईल ते देत, त्यामुळें अलिखीत अशी बरीच सत्ता त्याच्या हातीं राहत असे. इंग्लंडमधील कॅबिनेट पद्धतीचा अंमल पदरात पाडून घ्यावयास वसाहतींना जबाबदार राज्य-पद्धतीत सुद्धा पुष्कळ झगडावे लागले. पण १९२६ साली वसाहतींत चाललेला हा रूढीचा व परंपरेचा गोंधळ बराच कमी झाला. तो अद्याप गेला आहे असे म्हणतां येत नाही. कारण कायदा व रूढी यांचें युद्ध सुरू झालें की, कायदेपंडित कायद्यांना प्रामाण्य देतात आणि रूढी गौण मानतात. म्हणून १९३१ चा कायदा झाला असला तरी त्यामुळे रूढी गेल्या नाहीत. त्यामुळे या कायद्यानंतरहि वसाहतींना निश्चितपणें आपण कोठे उभ्या आहोत हे सांगणें कठीण आहे. वसाहती व साम्राज्यसत्ता या दोघांचें त्याच कारणाने सारखे झगडे होतात. एक दुसऱ्याला दडपण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्यांत जो बलवान ठरतो, त्याचे साधते. वर ज्या आठ विषमता सांगितल्या आहेत, त्यातील काही अशाच झगड्याने दूर करण्यांत आल्या. आयर्लंडच्या बाबतीत तर हे झगडे फारच विकोपाला गेले आहेत.

१९३१ चा वेस्ट मिन्स्टरचा कायदा हा १९२६ व १९३० साली भरलेल्या साम्राज्यपरिषदेंतील ठरावाना कायदेशीर स्वरूप देण्यांकरता केला गेला असें सागण्यात येते १९२६ मध्ये वसाहती व ब्रिटिश सरकार यांच्यांत समानता आहे असे म्हटले खरें; पण त्या बरोबरच प्रचलीत कारभार, कायदे, व न्याय पद्धति याच्याशी तो दर्जा पूर्णपणे सुसगत नाहीं असेहि सागण्यांत आले.* त्याचे कारण असे देण्यात आले कीं, वसाहतीत आजची घटना येण्यापूर्वी जे काहीं प्रकार होते ते त्याला जबाबदार आहेत. पण ही सबब लंगडी आहे. ते तुम्ही नष्ट करूं शकत नाही असें थोडेच आहे. पण परिषद म्हणते कीं, वहिवाटीनें कायद्यावर आक्रमण करून कायद्याची गळचेपी केलेलीच आहे. कायदे अमान्य करणें ते राजाच्या संमतीकरतां ठेवणे, वगैरे प्रकार वसाहतींच्या संमतीने व्हावेत असे म्हटल्यानंतर कायद्याचा थोज काय राहिला? तेव्हा कायदा व वहिवाट यांच्यांतील बेशिस्तपणा काढून टाकण्याकरता १९३१ चा कायदा झाला असें सांगण्यांत येतें.

वर ज्या आठ विषमतेच्या बाबी सागितल्या त्या १९३१ च्या वेस्ट मिन्स्टर कायद्याने कशा काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला हे आपण पाहूं.

(१) राजाचा हुद्दा. तो बदललेल्या परिस्थितीत दूर होणे अवश्य होतें व त्याप्रमाणे केलाहि.

(२) ग. जनरलच्या दर्जाचा प्रश्न. हा प्रश्न रूढीनें मान्य झाला. राजाचा इंग्लंडात दर्जा, तो ग. जनरलचा वसाहतीत, राजा ज्याप्रमाणें मंत्र्यांच्या सल्ल्याने चालतो, त्याप्रमाणे ग. जनरलने वसाहत मंत्र्यांच्या सल्ल्याने चालवें. त्याला काही नियम आहेत. पण ते सागितले गेले नाहीत. या ग. जनरलचा व ब्रिटिश मंत्रिमंडळाचा संबंध काय हा

** Existing administrative legislative and judicial forms are admitedly not wholly in accord with this position. page. 163 The British Dominions 1918-1931 by Keith*

दुसरा प्रश्न. त्या बाबतीत असें सांगितलें की, ब्रिटिश मंत्रिमंडळाचा ग. जनरलशी कांही संबंध नाही. त्यांचा संबंध फक्त राजाशी आहे. ह्या ग. जनरलची नेमणूक राजाने वसाहतमंत्र्याचा सल्ला घेऊन करावी.

(३) बिलाना अमान्यता. पूर्वीची वहिवाट अशी होती की, राजेसाहेब आपल्या या अधिकाराचा उपयोग करूं शकत नसत. ज्या वसाहतींत ही वहिवाट चालू आहे त्यांना ती चालू ठेवावी; पण जेथें ही वहिवाट नाही, तेथें वसाहतींना ब्रिटिश पार्लमेंटला तसा कायदा करावयास लावावा.

(४) राजाच्या मान्यतेकरता बिले राखून ठेवणे. या बाबतीत वहिवाट व कायद्याची सांगड घातली. राखीव बिलें दोन प्रकारची असतात. एकात ग. जनरलला आपल्या विवेचक बुद्धीचा उपयोग करता येतो आणि दुसऱ्यात त्यांच्यावर बिले राखून ठेवण्याचे बंधन असतं. पहिल्या बाबतीत त्याने वसाहत मंत्र्याच्या सल्ल्याने आपली विवेचक बुद्धी वापरावयाची आहे. दुसऱ्या बिलाच्या बाबतीत असे सांगण्यात आलें की, जी बिले राजाकडे मान्यतेकरता म्हणून पाठविली जातील, ती राखून ठेवा असा सल्ला इंग्लंडचे मंत्री राजाला देणार नाहीत. अशा प्रकारे वहिवाटीने बिले राखून ठेवण्याची बाब नष्ट केली. पण जी बिलें राजमान्यतेकरता राखून ठेवलीच पाहिजेत असा वसाहतींचा कायदा आहे, तो वहिवाटीने कसा बदलणार ? ती विषमता नष्ट करावयाची असेल, तर वसाहतींनी आपली घटना बदलली पाहिजे. त्या गोष्टीला युनायटेड किंगडमचें पार्लमेंट जरूर तर कायदेशीर मान्यता देईल असेंहि कबूल करण्यांत आलें. अशा प्रकारे बिलें राखून ठेवण्याची भानगडच मिटविण्यात आली.

(५) **प्रिव्ही कौंसिल.** या बाबतीत असलेली विषमता काढून टाकण्यात आली आणि ठरविण्यात आले की, साम्राज्यांतील ज्या भागाला आपल्या न्यायदानाच्या हक्कावर याने आक्रमण होते असे वाटत असेल त्यांच्या इच्छेविरुद्ध ग्रेट ब्रिटनचें सरकार जाणार नाही.

एखाद्या वसाहतीला प्रीव्हि कौंसिल नकोसें वाटले आणि बाकीच्या वसाहतींना तें पाहिजे असले तर त्याचा निर्णय आपसांत चर्चा करून करावा असें ठरलें.

(६) **परराष्ट्रीय संबंध.** या प्रश्नाबाबत वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्याने काहीहि कलमे घातली नाहीत. व्यवहारांत ज्या ज्या बदला कराव्या असें वाटेल त्या नव्या वहिवाटींनी कराव्या, त्याला कायदा नको असे म्हटले गेले.

(७) **देशाबाहेरील प्रजाजनांवर कायद्याचा अंमल.** त्याबद्दल वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्यात स्पष्टीकरण नाही. पण १९२९ च्या परिषदेनें असे ठरविले की, वसाहतीचा कायदा बाहेर लागूं पडतो की नाही, हा घोटाळ्याचा व गैरसोईचा प्रश्न युनाटेड किंगडमच्या पार्लमेंटने आपले म्हणणें वसाहतींच्या संमतीनें कायदा करून जाहीर करावें. वसाहतीना बाहेर देशाला लागूं पडणारा कायदा करण्याची सत्ता आहे हे कायद्यात नमूद करावे.

(८) १८६५ चा कलोनिअल व्हॅलिडीटी अॅक्ट हा रद्द झाल्यामुळे वसाहतीना इंग्लंडच्या विरोधी कायदे करण्यासहि परवानगी मिळाली.

अशाप्रकारें आठ बाबतीत असणारी विषमता काढून टाकून वसाहती व युनायटेड किंगडम यांचा दर्जा सारखा करण्यात आला.

डोमिनिअन म्हणजे एक प्रादेशिक जनतासंघ. (Territorial Community) तो ग्रेट ब्रिटनपेक्षा निराळा आहे. त्यांची लक्षणे तीन. एक ग्रेट ब्रिटन प्रमाणेच राजाशी समान निष्ठा, दुसरे ग्रेट ब्रिटनच्या बरोबरीचें असणें. म्हणजे अंतर्गत किंवा बाह्यसंबंधात ग्रेट ब्रिटनच्या अंकित नसणें आणि तीन ग्रेट ब्रिटनच्या कॉमनवेल्थमध्ये स्वेच्छेने समाविष्ट होणें. ही तीन लक्षणें जेथें आहेत तेथें डोमिनिअनस्टेटस आहे असे के. सी. व्हीअर यांनी म्हटले आहे.* ही एक व्याख्या आहे. त्यांतील

Statute of westminster and Dominion status by wheare page 294.

दुसरे लक्षण महत्वाचे आहे. पण तिसरेहि कमी महत्वाचे नाही. स्वेच्छेने संघांत जो येतो तो स्वेच्छेने बाहेरहि जाऊं शकतो. आणि तो बाहेर गेल्यावर त्याची राजनिष्ठा संपते. तेव्हा काहींच्या दृष्टीने तिसरे लक्षण हेच खरे महत्त्वाचे ठरेल. ज्या वसाहती अशा प्रकारें कॉमनवेल्थच्या बाहेर जातील त्या दर्जानें इंग्लंड बरोबरीच्या आहेत असें म्हणण्यात तरी काय अर्थ ? तेव्हा ज्याना वसाहतीचा दर्जा मिळाला आहे, त्यांना (Free association) स्वेच्छेने कॉमनवेल्थमध्ये येण्याचा हक्क मिळाला आहे. आणि जोवर प्रवेश केल्यानंतर आत रहाण्याची सक्ती नाही तोवर प्रवेश केल्यानंतर बाहेर जाण्यासहि बंदी नाही. म्हणून डोमिनिअन स्टेटस हे संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या मार्गातील द्वार आहे असे म्हणणे चूक नाही. ह्या दारांतून गेल्याखेरीज कॉमनवेल्थचे बंधन तोडता येत नाही असा कायद्याचा अर्थ करता येतो.

वेस्ट मिन्स्टर कायद्याचा परिणाम काय झाला, हें येथे थोडक्यांत सांगितले. हा कायदा वाटतो तेवढा मोठा नाही. त्याचीं कलमें फक्त १२ आहेत व त्या कायद्याचा उद्देश ६ परिच्छेदात सांगितला आहे. हेतू-वाक्याबद्दल येथें व अन्यत्र बरीच चर्चा केली आहे. त्यात १ समान राजनिष्ठा. २ राजा हे कॉमनवेल्थच्या सभासदांचे एक प्रतीक. ३ या कॉमनवेल्थमध्ये स्वेच्छाप्रवेश. ४ राजासंबंधी कायदा बदलण्यास सर्व वसाहतींच्या पार्लमेंटची व इंग्लंडच्या पार्लमेंटची संमती. ५ पार्लमेंटचा कायदा हा वसाहतींनी विनंती केल्याशिवाय त्याना लागू करूं नये. ६ निरनिराळया सर्व वसाहतींनी विनंती केल्यावरून हा कायदा केला जात आहे. ७ हा कायदा साम्राज्यपरिषदेत झालेले निरनिराळे ठराव व घोषणा कायम करण्याकरतां, मंजूर करण्याकरता व स्थापन करण्या-करता केला जात आहे; एवढेंच प्राक्कथन प्रस्तावनेंत केले आहे.

कलम १ लें. यात डोमिनिअन्स म्हणजे काय, याची व्याख्या न करता डोमिनिअन्स म्हणजे सहा वसाहती एवढे नमूद केले आहे.

कलम २ रें. १८६५ चा कलोनिअन व्हॅलिडीटी ॲक्ट हा १९३१

ऱ्या वेस्ट मिन्स्टर कायदा झाल्यानंतर, वसाहतीच्या कोणत्याहि कायद्याला लागू होणार नाही. ह्या (१९३१) कायद्याचा अंमल सुरू झाल्यानंतर वसाहतीच्या पार्लमेंट्सनी केलेला कोणताहि कायदा-तो इंग्लंडच्या किंवा विद्यमान अगर भावी ॲक्टना विरोधी आहे एवढ्याकरतां निष्फळ अगर गैरलागू ठरणार नाहीं. वसाहतींच्या पार्लमेंट्सना अशा ॲक्ट्खाली काढलेले हुकूम वगैरे ते जर वसाहतींना लागू असतील तर दुरुस्त अगर रद्द करण्याचा अधिकार आहे. ह्या कलमाने वसाहतींना संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले. वसाहती वाटेल तो कायदा करू शकतात. साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा कायदा जरी त्यांनी केला तरी त्याचा हात कायदा धरूं शकत नाही. प्रास्ताविक हेतूकथनामध्ये राजनिष्ठा असली तरी तिला कायद्याचे सामर्थ्य नाहीं. वेस्ट मिन्स्टर स्टॅट्यूटप्रमाणे वसाहती साम्राज्यातून फुटून जाऊ शकतात असे जे म्हटले जाते तें याच कलमाच्या आधारावर.

ह्या कलमामुळे दोन प्रश्न उत्पन्न होतात (१) जर वसाहतींनी आपल्या घटना कायद्यात असे लिहिले असले की, त्यांची सार्वभौम सत्ता ही ब्रिटिश राजा व पार्लमेंट आहे, तर त्यांना त्याविरुद्ध कायदा करून साम्राज्यातून निघता येणार नाहीं. कानडा*, ऑस्ट्रेलिया, न्यू झीलंड व न्यू फौंडलंड या चार वसाहतींनी ब्रिटिशांची सार्वभौम सत्ता आपल्या घटनाकायद्यात मान्य केली आहे. पण दक्षिण आफ्रिका व आयर्लंडनें ह्या बाबतीत सावधगिरी बाळगली आहे. त्यांनी आपले सार्वभौमत्व इंग्लंडच्या पार्लमेंटसकडे आहे असें म्हटले नाही. आफ्रिकेनें व आयर्लंडने हें सार्वभौमत्व देशाकडे दिले आहे. त्यामुळे दक्षिण आफ्रिका व आयर्लंड ह्या दोन वसाहतींना या साम्राज्यांतून फुटून जाण्याचा कायदा करता येईल. पण बाकीच्या वसाहतींना हा अधिकार

* १	कानडा-घटना कायदा कलम	९. (१८६७)
२	ऑस्ट्रेलिया	६१. (१९००)
३	आफ्रिका	२. (१९३४)
४	आयर्लंड	२. (१९२२)

नाहीं असें याच कायद्यांत म्हटले आहे. या कायद्याच्या ७ व्या कलमांत कानडाला १८६७ ने १९३० पर्यंत झालेले कायदे रद्द करण्याला, बदलण्याला, किंवा दुरुस्त करण्याला मनाई केली आहे. ८ व्या व ९ व्या कलमांत ऑस्ट्रेलिया, न्यू झीलंड यांच्यावर हेच बंधन घातले आहे.

हिंदुस्थानच्या समान दर्जाचा जेव्हां प्रश्न येईल, तेव्हा १९३५ च्या कायद्यातील सार्वभौमत्वासारखीं कांही कलमें आम्हाला बदलण्याला बंदी करण्यांत येईल. आज कॉंग्रेसने जी घटनापरिषद मागितली आहे, ती अत्यंत योग्य व बरोबर आहे. या घटना परिषदेंत तयार होणाऱ्या घटनेत आम्ही सार्वभौमत्वाचे अधिकार हे हिंदुस्थानच्या लोकांकडे आहेत असे म्हणूं. ब्रिटिश सरकार १९३५ च्या कायद्यातील विशिष्ट भाग कायम ठेवल पाहिजे असा आग्रह धरील. याच भीतीनें आज घटनापरिषद द्यावयाला सरकार तयार नसावे.

कलम ३. वसाहतींतील अन्य देशांत रहाणाऱ्या प्रजाजनांकरतां कायदे करण्याचा अधिकार वसाहतींना आहे असे म्हटले आहे. हे कायदे शांतता, सुव्यवस्था व सुराज्याकरता करता येतील. या कलमाची चर्चा मागील भागात केली आहे.

कलम ४. युनायटेड किंगडमच्या पार्लमेंटचा कोणताहि कायदा वसाहतींना आपोआप लागू होणार नाहीं. वसाहतींनी विनंती केली व मान्यता दिली, तरच तो कायदा त्यांना लागू होईल. या कलमामुळें कायदे-पंडित अस्वस्थ झाले. ब्रिटिश पार्लमेंटची सार्वभौम सत्ता या कलमानें नष्ट झाली असे ते म्हणूं लागले. पण ब्रिटिश पार्लमेंटचे सार्वभौमत्व हें ज्या वेळी होतें त्या वेळी म्हणजे हा कायदा करण्याच्या वेळा असलेलें त्यांचें सार्वभौमत्व त्यांनी स्वतः कायदा करून मर्यादित केले. आता पार्लमेंटला वसाहती-शिवाय इतर कोठेंहि कायदे करतां येतील. फक्त वसाहतींनी विनंति केली तरच त्यांच्याकरता पार्लमेंट कायदे करूं शकेल. पण या कलमानें पार्लमेंटला वसाहतीकरतां कायदे करतां येणार नाहींत असे म्हटले नाहीं, वसा-तींच्या विनंतीनें व मान्यतेने करतां येतील एवढेंच म्हटले आहे.

तेवढ्यात साम्राज्यसत्तेने समाधान मानून घ्यावे. या कलमाच्या अर्थाबद्दल कायदेपंडित भांडू शकतील व पार्लमेंटला आपली सार्वभौमसत्ता मर्यादित करता येणार नाही असे म्हणू शकतील. पण तें सिद्ध होणार नाही.

कलम ५ व ६. व्यापारी जहाज व दर्यावरील खटल्यासंबंधी आहेत. त्याची चर्चा इतरत्र केली आहे.

कलम ७ वें (१) १८६७ पासून १९३० पर्यंत पास झालेल्या नॉर्थ अमेरिकेचे कायदे किंवा त्या कायद्यान्वये निघालेले हुकूम, फर्मान, कानू रद्द करण्याला, बदलण्याला किंवा दुरुस्त करण्याला हा (१९३१ चा) कायदा लागू नाही. (२) या कायद्यांतील कलम २ मध्ये दिलेले अधिकार कानडातील प्रांताच्याहि कायद्याना लागू आहेत. (३) या कायद्याने कानडाच्या पार्लमेंटला किंवा प्रांतिक कायदेमंडळाना प्राप्त झालेले अधिकार हे, त्या पार्लमेंटला किंवा प्रांतिक कायदेमंडळाला जे कायदे करण्याचे अधिकार आहेत, त्यापुरतेच मर्यादित आहेत.

कलम ८ वें. ऑस्ट्रेलियाच्या कॉमनवेल्थचा घटनाकायदा किंवा न्यूझीलंडच्या वसाहतीचा घटनाकायदा, किंवा घटना बदलण्याचा किंवा रद्द करण्याचा नवा अधिकार या कायद्याने दिलेला नाही. तें बदलावयाचे किंवा रद्द करावयाचे असतील, तर हा कायदा सुरू होण्यापूर्वी जी सत्ता त्या वसाहतींना होती, तीप्रमाणे करता येईल.

कलम ९ वें. (१) ऑस्ट्रेलियांतील स्टेट्सच्या अधिकारात ज्या बाबी आहेत, त्या बाबतीत कायदा करण्याचा अधिकार या कायद्यानें ऑस्ट्रेलियाच्या पार्लमेंटला दिलेला नाही. कारण त्या बाबी ऑस्ट्रेलियाच्या कॉमनवेल्थ सरकारच्या किंवा पार्लमेंटच्या अधिकारातल्या नाहीत.

(२) ऑस्ट्रेलियाच्या स्टेट्सच्या अधिकारात ज्या बाबी आहेत, त्यासंबंधी ब्रिटिश पार्लमेंटला कायदा करण्यास ऑस्ट्रेलियाच्या सरकारची किंवा पार्लमेंटची संमति पाहिजे असे हा कायदा (१९३१) म्हणत नाही. कारण त्या बाबी ऑस्ट्रेलियाच्या सरकारच्या किंवा पार्लमेंटच्या अधिकारांतील नाहीत. हा कायदा पास होण्यापूर्वी ब्रिटिश पार्लमेंटला त्याच्या

संमतीशिवाय कायदे करण्याची सनदशीर रूढी जी होती, त्याच रूढीने हे स्टेट्सकायदे ब्रिटिश पार्लमेंटला कायदे करता येतील.

(३)चवथ्या कलमांत ज्या विनंतीचा व संमतीचा उल्लेख केला आहे, तो ऑस्ट्रेलियाच्या सरकारला व पार्लमेंटला उद्देशून आहे असे हा कायदा ऑस्ट्रेलियाच्या कॉमनवेल्थला लावताना समजावे.

कलम १० वें. ज्या वसाहतींना २,३,४,५ हीं कलमें लागू होण्या-सारखी असतील, त्याच्या पार्लमेंटनी कायदा करून तीं कलमें लावावीं व त्यांतील एका किंवा अन्य कलमांची अमलबजावणी ह्या कायद्याच्या सुरवातीच्या तारखेपासून किंवा जी तारीख ठरवली जाईल त्या तारखे-पासून करावी. (२) त्यातील एखादें कलम वसाहतीच्या पार्लमेंटला मागे खेचतांहि येईल. (३) हे कलम ऑस्ट्रेलिया कानडा, न्यू झीलंड व न्यू फौंडलंड यानाच फक्त लागू आहे.

कलम ११ वें. १८८९ च्या इंटरप्रिटेशन कायद्यांत कांहींहि म्हटले असेल तरी कॉलनी ह्या शब्दप्रयोगांत हा (१९३१) कायदा सुरू झाल्या-नंतर डोमिनिअनला, किंवा डोमिअनचा भाग असणाऱ्या प्रांताला किंवा स्टेटला ब्रिटिश पार्लमेंटच्या कायद्यानें अंतर्भूत करूं नये.

कलम १२ वें. ह्या कायद्याला १९३१ चा वेस्टमिन्स्टरचा कायदा असे म्हणावे.

वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्याने फक्त दोन वसाहती, आयर्लंड व आफ्रिका ह्या जवळजवळ स्वतंत्र झाल्या व या कायद्याने खरा फायदा त्याचाच केला वसाहतींत असलेल्या रूढींना या कायद्याने कायदेशीर स्वरूप दिलें. पण कांही रूढी नव्यानें स्थापन होतील, कांहीं प्रस्थापित रूढी अद्याप कायद्यात बसल्या नाहीत,तथापि इंग्लिश पद्धतीवर वसाहतींची रूढीने वाढ व्हावी अशी एकंदर योजना दिसते.

भाग ५ वा.

वसाहतींचें आंतरराष्ट्रीय स्वातंत्र्य.

स्वत;च्या देशांतील राज्यकारभारांत वसाहतींना स्वातंत्र्य कितपत आहे हे आपण पाहिले. पण स्वातंत्र्याचे तत्व असे असते की ते घरांत आहे आणि बाहेर नाही असे म्हणून भागत नाही, कारण बाहेर देशाच्या व्यवहारांत जर वसाहती परतंत्र असतील तर त्यांचें घरचे स्वातंत्र्यहि बाधित होईल. जसें प्रांतांत स्वराज्य असले, आणि मध्यवर्ती सत्तेत नसले म्हणजे प्रांताच्या स्वराज्यांत काम करणे अशक्य होते, त्याच प्रकारची स्थिति स्वदेशात स्वातंत्र्य आणि परदेशात परावलंबन असल्यानें झाल्याशिवाय रहात नाही. बाहेर देशांत होणाऱ्या बऱ्यावाईट घडामोडींचे परिणाम आपल्या देशावर होतात आणि त्यामुळे अशा परदेशीय घडामोडींवर जर वसाहती हुकमत चालवूं शकत नसल्या, तर त्यांचें स्वातंत्र्य बेगडी आहे असेच म्हणणें भाग पडते.

रशिया, फ्रान्स, जर्मनी, जपान वगैरे जी स्वतंत्र राष्ट्रें आहेत, त्याना युद्ध पुकारतां येतें, तह करतां येतात, तटस्थ रहातां येते, व्यापारी करार करतां येतात, राष्ट्रसंघात सभासद म्हणून जाता येते, परदेशांत वकील नेमतां येतात, परदेशाच्या वकिलांना आपल्या देशांत ठेऊन

घेता येते, बाहेरील देशाच्या मालाला, माणसाना आपल्या देशांत यावयास बंदी करता येते. हे सर्व अधिकार ती राष्ट्रे स्वतंत्र आहेत म्हणून त्याना मिळाले आहेत. वसाहतींना यापैकी किती अधिकार आहेत? त्याना युद्ध तह करता येत असले, परदेशी वकील पाठविता येत असले, राष्ट्रसंघांत स्वतंत्रपणे बसता येत असले, इंग्लंडच्या इच्छेविरुद्ध तेथे मत देतां येत असले, तर आपण त्याना स्वातंत्र्य आहे असे म्हणूं. ते स्वातंत्र्य त्याना नसेल तर वसाहतींना साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा अधिकार आहे या म्हणण्यातहि अर्थ राहणार नाही. पुढील चर्चेत शिरण्यापूर्वी येथे हे सांगणें अवश्य आहे की, वसाहतींना ब्रिटिशांच्या बरोबरीचा दर्जा आहे, असें १९२६ सालच्या परिषदेत ठरल्यानंतर त्यांनी जर हे अधिकार आपल्या हाती घेतले नसले तर तो दोष वसाहतींचा आहे, घटनेचा नाही किंवा ब्रिटिश साम्राज्याचा नाही. जितक्या जितक्या निर्भयतेनें, सडेतोडपणाने वसाहती आपल्याला मिळालेले हक्क आक्रमून बसतील तितक्या तितक्या प्रमाणात त्या स्वतंत्र होतील. आयर्लंड सारखा नुकताच स्वातंत्र्याचा दर्जा प्राप्त करून बसलेला देश आणि कानडा सारखा जुना देश याच्या मनोवृत्तीत फरक रहाणारच. कानडा ब्रिटिशांना चिकटून रहाण्याचा प्रयत्न करील, तर आयर्लंड साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा प्रयत्न करील. चालू युद्धांतच पहाना आयर्लंडनें तटस्थता स्वीकारली असता इंग्लंड त्याचे काही करूं शकले नाही. याच्याहि पुढे जाऊन आपण अशी कल्पना करूं की, आयर्लंडनें किंवा दुसऱ्या एखाद्या वसाहतीने जर्मनीला मिळण्याचे ठरविले, तर इंग्लंड त्यांचें काय करणार ? इंग्लंडला आयर्लंडवर स्वारी करून पुनः आयर्लंड आपल्या ताब्यात घेण्यावाचून गत्यंतर उरणार नाही. पण जेव्हां युद्धसमाप्तीनंतर तह परिषद होईल तेव्हां आयर्लंडला ब्रिटिश सरकार यशस्वी झालें तर साम्राज्यांतून घालवून तेथे मॅंडेट किंवा प्रोटेक्टरेट स्थापन करील. वसाहतींना व ब्रिटिशांचा हा खटका अजून उडालेला नाही; पण ही वेळ येणे अशक्यच आहे, असें वाटत नाही. पण आजच्या कायद्याप्रमाणें वसाहती ह्या पर-

देशाच्या संबंधाच्या बाबतीत आपले स्वातंत्र्य स्थापित करूं शकतील. तसे स्वातंत्र्य त्यांनी गाजवण्यास सुरवातहि केली आहे. ब्रिटिशांनी त्याबद्दल त्याना अडथळा केला नाही, एवढेंच नव्हें तर तें स्वातंत्र्य मान्यहि केलें आहे. वसाहतीचा इतिहासच असा आहे की, ब्रिटिशांनी ही सत्ता अमान्य केली असती तर त्यांनाच त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागले असते.

वसाहतींना स्वतंत्रपणें तह करण्याचा अधिकार आहे किंवा नाही हा प्रश्न फार पूर्वी, म्हणजे १८७० सालीच निर्माण झाला. त्या वेळी व्हिक्टोरिया येथें एक रॉयल कमिशन नेमले होते. या कमिशनने अशी शिफारस केली की, ब्रिटिश अंमलांतील वसाहतांना स्वतंत्र राज्य म्हणून मान्यता द्यावी, त्याना तह करण्याचे अधिकार द्यावेत आणि युरोपियन राष्ट्रानाहि त्यांचा हा दर्जा विशद करून सांगावा. कानडामध्यें हा प्रश्न वारंवार निघाला; पण त्यांनी तो नेटाला लावला नाही. पण कानडाला ब्रिटिशांच्या मदतीनें किंवा ब्रिटिशाच्याशिवाय स्वतत्रपणे तह करण्याचा अधिकार होता. १८९३ व १९०७ साली त्यांनी असे तह केले. या तहांना पुढे राजेसाहेबानी मान्यता दिली. हे तह करण्याची जरी कानडाला सत्ता होती, तरी त्या तहावर वसाहतमंत्र्याच्या बरोबरच ब्रिटिश पार्लमेंटच्या परराष्ट्र मंत्र्याची व राजाची सही व शिक्का लागे. त्यामुळे हे स्वातंत्र्य मर्यादितच असे.

पण पुढें १९१२ व १९१३ साली दोन व्यापारविषयक प्रश्न उपस्थित झाले आणि त्या वेळी ह्या प्रश्नाने पुनः उचल खाल्ली. हे तह करण्याकरतां वसाहतींना स्वतंत्र राज्य म्हणून मान्यता द्यावी, अशी इच्छा प्रदर्शित केली गेली. त्यावेळी वसाहतींना पहिल्यादांच हे तह करण्याचे स्वतंत्र अधिकार मिळाले. पण साम्राज्यांत एकी असावी याकरता आणि तो तह पाळण्याची जबाबदारी आपल्यावर आहे म्हणून ब्रिटिश मंत्रिमंडळाची सत्ता त्याहि वेळी वसाहतीवर राहिलीच. म्हणजे वसाहती जरी स्वतंत्रपणें तहाची बोलणी करूं शकत असल्या तरी ते तह शेवटी ब्रिटिश सरकारमार्फतच मान्य होत.

महायुद्ध संपल्यानंतर जी तहपरिषद झाली, त्या परिषदेत वसाहतींना इतर देशांप्रमाणे स्वतंत्र प्रतिनिधित्व दिले. या प्रतिनिधीत्वाचा अर्थ ब्रिटिशाच्या कल्पनेप्रमाणे वसाहती ह्या साम्राज्यसरकारपेक्षा निराळे धोरण घेऊं शकतील असा नव्हता. आपल्या बाजूला वसाहतींच्या निमित्ताने अधिक मते मिळावी एवढाच त्यांत ब्रिटिशाचा हेतु होता. पुढें राष्ट्रसंघ स्थापन झाला. त्या संघातहि वसाहतींना स्वतंत्र जागा मिळाल्या. हिंदुस्थानलाहि एक जागा मिळाली. ही जागा सभासदत्वाची होती. वसाहतींना राष्ट्रसंघाच्या कौंसिलवरहि घेतले जावें असेहि म्हणण्यात आलें. ब्रिटिशांनी ही कारवाई स्वतःच्या हातांत अधिक हुकमी मते असावी, याकरता केली असली तरी वसाहतींना आपलें पाऊल पुढे टाकता आले यात शंका नाहीं. आंतरराष्ट्रीय संबंधात वसाहतींना स्वतंत्र स्थान व दर्जा त्यामुळें प्राप्त झाला. वसाहतींचे प्रतिनिधी जे राष्ट्रसंघात गेले, ते आपापल्या मंत्रिमंळाच्यातर्फे गेलें; ते ब्रिटिशसरकारच्या तर्फे नेमले गेलें नाहीत हे लक्षांत ठेवले पाहिजे.आमच्या हिंदुस्थानचा प्रतिनिधी हाहि व्हाईसरॉयतर्फे गेला होता. पण तेवढ्यामुळे हिंदुस्थान काही स्वतंत्र ठरला नाहीं. तथापि हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधीला जी गोष्ट करणे शक्य नव्हते, ती वसाहतींच्या प्रतिनिधींनी केली. त्यांनी ब्रिटिश प्रतिनिधीच्या ततांने चालण्याचें कधीच कबूल केलें नाहीं. उलट कांही कांही बाबतीत ब्रिटिश प्रतिनिधींच्या सूचनाविरुद्ध त्यांनी मते दिली. साम्राज्यसरकार व साम्राज्यातील वसाहती यांची मतें अशा प्रकारे परपस्परविरोधी पडली. कानडाने तर अनेक विषयाच्या बाबतीत ब्रिटिश प्रतिनिधींशी अगदी विरोधी असे मत प्रदर्शित केले. पण राष्ट्रसंघात वसाहती कितीहि विरोधी वागल्या तरी तो प्रामाणिक मतभेदाचा प्रश्न समजला जाई. त्यामुळे वसाहतीचा दर्जा कसा वाढणार ?

१९२३ साली कानडाने थोडेसे बंड केले. त्यांनी अमेरिकेच्याबरोबर 'हॉलिबट फिशरी' नावाचा एक तह स्वतंत्रपणेच करून टाकला.

अमेरिकाहि अशा समजुतीखाली होती की, कानडाबरोबर केलेला हा तह साऱ्या ब्रिटिश साम्राज्याला लागू होईल. पण तें खोटें ठरलें आणि हा तह कानडापुरता मर्यादित झाला. अमेरिकेच्या सेनेटनेंहि त्याला मान्यता दिली. या तहावर ब्रिटिश वकिलांच्या किंवा मंत्र्यांच्या सह्या नव्हत्या. याचा अर्थ अमेरिकेने कानडाचें स्वतंत्र अस्तित्व मान्य केले. मासळीसारखा क्षुल्लक प्रश्न होता, म्हणून त्याबाबतीत इंग्लडने तक्रार केली नाही; पण दुसरा राजकिय प्रश्न असता तर उभय राष्ट्रें स्वस्थ बसलीं असती किंवा नाहीं हे सांगवत नाहीं.

वसाहतींना स्वतंत्रपणें तह करता येतात, हा उपक्रम जरी मर्यादित प्रमाणात मान्य झाला, तरी दुसरा असा एक प्रश्न उद्भवला की, ब्रिटिशांनी केलेले तह वसाहतींवर बंधनकारक होतात किंवा नाहीं. वसाहती ह्या ब्रिटिश पार्लमेंटच्या पोटात येत असल्यामुळे वसाहतींबरोबर निराळा तह करण्याची जरूरी नाहीं असे ब्रिटिश सरकारहि धरून चाले.

१९२३ सालीं तुर्कस्थानबरोबर केमालपाशाच्या विजयानंतर लॉसेन येथे तह झाला. त्या तहपरिषदेला कानडाला बोलावलें नव्हते. त्यामुळे लॉसेनचा तह आपल्यावर बंधनकारक नाहीं असे कानडा म्हणू लागली. याचा अर्थ कानडा तुर्कस्थानबरोबर तहाने बंद झालेले युद्ध तह फेटाळून सुरू करणार होती असे नाहीं. पण तुर्कस्थानने जर तह फेटाळला आणि पुनः युद्ध सुरू केले, तर त्या युद्धांत ब्रिटिशांना किती मदत करावयाची हे ठरवण्यास कानडा पूर्ण स्वतंत्र आहे, असें मॅकेंझीकिंग याने सांगितले. १९२६ च्या साम्राज्य-परिषदेपुढे हा प्रश्न चर्चेला आला असता असे ठरले की, राजेसाहेबांनीं अशा परिषदेंत वसाहतींचे प्रतिनिधि नेमावेत व ज्यावर त्यांच्या सह्या नसतील तो भाग त्यांना लागूं करू नये. या पद्धतीचा स्वीकार अत्यंत सक्तीने केला गेला आहे आणि त्यामुळेच वसाहतींना आंतरराष्ट्रीय

कायद्याच्या दृष्टीने विशिष्ट स्वतंत्र स्थान प्राप्त झाले आहे.* तथापि ह्या तहावर ब्रिटिश परराष्ट्रमन्त्र्याची व राजाचीहि सही लागते. त्यावरून वसाहतींना स्वतंत्र सार्वभौमत्वाचा दर्जा आहे असें म्हणतां येत नाहीं. ब्रिटिश परराष्ट्रमंत्र्याची सही व जिम्मेदारी वसाहतींना कमीपणाचीच वाटली. आयर्लंडनें या बाबतीत कोंडी फोडली. १९३१ साली ब्रिटिश परराष्ट्रमंत्र्याची मध्यस्थी काढून टाकण्याकरता आयर्लंडचा मंत्री प्रत्यक्ष राजाला जाऊन भेटला व ती अडचण दूर करून घेतली. ब्रिटिश मंत्र्याच्या सहीची अडचण दूर झाली; पण राजाचा सहीशिक्का हा तहाकरता लागेच. तथापि इंग्लंडच्या तहावर राजाची सही व शिक्का असल्याने इंग्लंड जसा परतंत्र समजला जात नाही; त्याचप्रमाणे वसाहतींच्या तहावर त्याच राजाचा सहीशिक्का असल्याने वसाहती परतंत्र ठरत नाहीत. पूर्वी वसाहतींच्या तहाच्या बाबतीत ब्रिटिश मंत्री राजाला सल्ला देत असल्यामुळें आणि त्या तहावर ब्रिटिशांचा एकमेव शिक्का असल्यामुळें वसाहती ह्या ब्रिटिश मंत्र्याच्या मार्फत ताब्यात ठेवल्या आहेत असे म्हणत. पण आता वसाहती व राजा यांचे संबंध प्रत्यक्ष रीतीने आल्यामुळें वसाहतींचा दर्जा वाढला. आयर्लंडनें ब्रिटिश सीलहि काढून टाकले.

आयर्लंडचे हे उदाहरण दुसऱ्या वसाहतींनाहि अनुसरता येईल. ब्रिटिश सरकारचा संबंध अशा प्रकारे काढून टाकल्याने वसाहती ह्या निखालसपणे विशिष्ट दर्जाच्या झाल्या असे म्हणता येईल. अजूनपर्यंत त्यांना स्वतंत्रपणें एखादें युद्ध करतां येतें किंवा नाही हे प्रसंगाने ठरावयाचे

IT will be seen that this procedure, which has been rigidly adhered to since the Conference emphasises in the hightest degree the seperate Character of the Dominions and gives them in effect the status of distinct states in International Law page 50-51 Constitu tional Law of British Dominions by A.B.Keith

आहे आणि त्याच वेळी त्यांना स्वतंत्रपणे तह करता येतो किंवा नाहीं हेंहि दिसून यावयाचें आहे. एखादें असे उदाहरण घडले म्हणजे वसाहती पूर्णपणें स्वतंत्र झाल्या असें आपण म्हणू शकूं. आज राजा वसाहतींचा मुख्य आहे. पण तो इंग्लंडचा राजा आहे व तो वसाहतींपेक्षा ब्रिटिश पार्लमेंटचें अधिक ऐकेल. कानडचा रहिवासी हा इंग्लंडचा राजा होऊंच शकत नाही. म्हणून वसाहतींवर राजाची सत्ता नामतः असली तरी ती ब्रिटिश राजाची आहे, हें विसरून चालणार नाहीं. पण वसाहतींच्या दर्जाचा अर्थ ठरलेला नसल्यामुळे आयर्लंडसारखी एखादी वसाहत निश्चितपणे त्याचें स्वरूप बदलूं शकेल आणि कोणाला शंकाहि येऊं नये इतकी स्वतंत्र होऊन दाखवील. त्यावेळीं इंग्लंडच्या राजावरच अशी पाळी येईल की, ते आपण आयर्लंडचे राजे नाहीं असे स्वतःच जाहीर करतील. याचे अत्यंतिक उदाहरण म्हणजे युध्दाचे. मागे म्हटल्याप्रमाणे आयर्लंडने जर्मनीबरोबर सख्य केलें तर त्याला म्हणजे आयर्लंडच्या राजाला, इंग्लंडच्या राजाबरोबर म्हणजे स्वतःच विरुध्द युध्द जाहीर करावे लागेल. हे युध्द राजाने जाहीर केले नाही तर आयर्लंड राजाला मानणार नाही किंवा राजेसाहेब आयर्लंडला आपणहून आपल्या साम्राज्यातून काढून टाकतील. त्या परिस्थितीत वसाहतींना साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा हक्क किती आहे, याऐवजी ब्रिटिशसरकार वसाहतींना आपल्या साम्राज्याबाहेर घालवू शकते किंवा नाहीं हा प्रश्न उद्भवेल. पण ह्या गोष्टी घडवून आणणे न आणणे वसाहतींच्या शक्तीवर व सामर्थ्यावर अवलंबून आहे.

परराष्ट्रांत वकील नेमण्याचा प्रश्न.

परराष्ट्रीय संबंधांत राजेसाहेब हे सर्वस्वी अधिकारी आहेत आणि त्यांना परराष्ट्रीय मंत्र्यानें सल्ला द्यावा असेहि कायद्यात म्हटले आहे. पण या लिखित नियमाचा भंग आयर्लंडने कसा केला व परराष्ट्रमंत्री कसा उडवून टाकला हें आपण पाहिलेंच. परक्या राष्ट्रांत इंग्लंडची वकीलात असते व अनेक लहानमोठे अधिकारी असतात. ह्या वकिलांना मामुली

पद्धतीनें परक्या देशांनी अगाऊ मान्यता द्यावी लागते. त्यांना परराष्ट्रांत पाठविताना राजेसाहेब अधिकारपत्र देतात. परराष्ट्रात वसाहतींचे मंत्र्यांना स्वतंत्रपणे जाण्याचा हक्कच आहे. पण हा हक्क बजावला जाण्यापूर्वी त्या त्या देशांची ब्रिटिश सरकार अनुमती घेते. त्यानंतर मात्र एकाच्या जागी दुसरा प्रतिनिधी मामुली पद्धतीने जातो. वकिलांच्या नेमणुकीची ही अधिकारपत्रें पूर्वी ब्रिटिश सरकाच्या शिक्क्याने जात; पण आयर्लंडने मध्यंतरी तो उपक्रम तोडून टाकल्यापासून वसाहतींचा शिक्का आता चालत आहे.

ज्या देशात एखादें राष्ट्र आपला वकील नेमते, त्या देशांत दुसऱ्या राष्ट्राचा वकील नेमला जातो; अशी परस्परामध्ये वकील नेमण्याची पद्धत आहे. कानडाने आपले वकील अमेरिका, फ्रान्स व जपानमध्ये नेमले आहेत. आयर्लंडने अमेरिका, रोम, फ्रान्स व जर्मनीत आपले वकील नेमले आहेत. त्याहि राष्ट्रांचे वकील कानडा व आयर्लंडमध्यें आहेत. आफ्रिकेच्या युनियनचे वकील नेदर्लंड, इटली, अमेरिका, जर्मनी व फ्रान्समध्ये आहेत. वसाहतींचे हे वकील आपल्या वसाहतसरकारच्या हुकमाप्रमाणे वागतात. ब्रिटिश वकिलायतींत त्यांचे जाणेयेणे असतें, विचारविनिमयहि चालतो. पण त्यांचे न पटले तर वसाहतमंत्री स्वतंत्र-पणेच वागतो. सर्वच वसाहतींनी आपल्या कचेऱ्या त्या त्या देशात थाटल्या आहेत असे नाही. ब्रिटिश वकिलायतींचा त्या जास्तीत जास्त उपयोग करून घेतात.

परक्या राष्ट्रातील जे वकील वसाहतीत येऊन रहावयाचे असतात त्यांना परवानगी दाखल एक दाखला (Exequaturs) द्यावयाचा असतो. तो दाखला १९२६ पूर्वी ब्रिटिश सरकार देत असे. पण वसा-हतींनी त्या बद्दल चर्चा करून असे ठरविले की, ब्रिटिश सरकारला आमच्या संमतीशिवाय हा दाखला देता येणार नाही. त्यामुळे आता परक्या वकिलाचे अर्ज हे ब्रिटिश सरकारकडून वसाहतींकडे येतात व वसाहत सरकार आपली मान्यता देऊन ब्रिटिशसरकारकडे ते पुढील

व्यवस्थेकरता पाठवितात. ब्रिटिश सरकार यावर आपला मान्यतेचा शिक्का ठोकते. आयर्लंड मात्र त्याला अपवाद आहे. आयर्लंडने आपला नवा शिक्का केल्यानंतर ब्रिटिश शिक्क्याला अर्थच उरला नाही.

ज्या अर्थी वसाहती स्वतंत्रपणें आपले वकील निरनिराळ्या देशात नेमू शकतात; आणि आपल्या देशांतहि बाहेरचे वकील आपल्या परवानगीने राहू देतात त्याअर्थी त्याचा दर्जा हा गौण प्रतीचा आहे असे म्हणण्याचे कारण नाहीं. परतंत्र राष्ट्राना आपले वकील दुसऱ्या देशात नेमता येत नाहीत तेव्हा याहि पद्धतीवरून वसाहतींचे स्वातंत्र्य मान्य झालें आहे असे म्हणता येते.

आपल्या संमतीशिवाय केलेल्या करारांना किंवा एकाद्या गोष्टीला वसाहती कसा टोला लगावतात हे कांही उदाहरणावरून पाहवयास सापडते. १९२४ साली ब्रिटिश सरकारने वसाहतींना न विचारता रशियाच्या सोव्हिएटला मान्यता दिली व त्याचा प्रतिनिधी आपल्या राज्यात ठेऊन घेतला. वसाहतींनी ही मान्यता फेटाळून लावली असती; पण ब्रिटिश मुख्य प्रधानानं चूक कबूल केली व यापुढे वसाहतींना विचारल्याशिवाय त्यांच्या नांवाने असे करार करणार नाही असे कबूल केले. १९२७ साली रशिया बरोबरचे संबंध इंग्लंडनें समाप्त केले आणि कानडानेंहि स्वतंत्रपणे हे संबंध संपविले. पण १९२९ साली इंग्लंडने पुनः रशियाबरोबर संबंध जोडल्यावर कानडाने तसे करण्याचे नाकारले. कानडाचे हे म्हणणें रशियाने बरोबर आहे असें सांगितले आणि त्याच्या बरोबर स्वतंत्र तह केला पाहिजे असे मत दिले.

वसाहतींना परराष्ट्रीय संबंधात किती स्वातंत्र्य आहे ह्याची थोडक्यात चर्चा केली. ती वरून वसाहती ह्या बऱ्याच स्वतंत्र आहेत असें दिसून येते. त्या ब्रिटिश साम्राज्यांत असल्यामुळे त्यांच्या स्वातंत्र्याला थोडासा कमीपणा आहे हे खरे आहे. पण उद्यां या वसाहती बंडखोर झाल्या आणि ब्रिटिश सरकारच्याच डोक्यावर जाऊन बसल्या तर ब्रिटिश सरकारलाच त्यांच्या बरोबर समानतेच्या नात्यानें मित्रत्वाचे तह करावे लागतील.

वसाहतींचा दर्जा हा वाढता आहे. त्याची प्रगती थांबलेली नाही. म्हणून वसाहतींचा दर्जा म्हटला म्हणजे पूर्वी मान्य झालेल्या एखाद्या राज्यपद्धती सारखी तेथील पद्धत आहे असे म्हणतां येत नाही. त्यांना लागू केलेले सर्व नियम स्वातंत्र्य निदर्शक आहेत. ब्रिटिश सरकार कायद्याकडे बोट दाखवून ह्या वसाहती आमच्याच आहेत असे म्हणेल, पण कायद्यापेक्षा रूढी व व्यवहार हा जर निर्णायक मानावयाचा असला तर वसाहती स्वतंत्र आहेत असेच म्हणावे लागेल. या दृष्टीनें विचार करता ब्रिटिश साम्राज्य याला वसाहतींच्या पुरता कांहींच अर्थ नाही. त्या वसाहती आपल्या साम्राज्यात आहेत असे समाधान ब्रिटिशांनी मानावें; पण त्या घराच्या उंबऱ्यावर बसल्या आहेत व वाटेल तेव्हा बाहेर पडतील.

भाग ६ वा.

साम्राज्यांतून विभक्त होण्याचा हक्क.

वसाहती व साम्राज्य सरकार याचे मधील संबंधांचा विचार करतांना वसाहती ह्या साम्राज्यातून फुटून जाऊ शकतात की काय याचा विचार करणे जरूरीचे आहे. फुटून जाण्याचा प्रश्न हा अखेरचा प्रश्न आहे. जोपर्यंत वसाहती साम्राज्यात आहेत, तोपर्यंत त्यांचे आपसातील संबंध हे सलोख्याचे, निदान परस्पर सहकार्याचे असले पाहिजेत. ब्रिटिश सरकारचा सिद्धांत असा आहे की, साम्राज्यांत वसाहतींना समानतेचा दर्जा असला तरी ब्रिटिश साम्राज्य हे एक आहे वसाहतींना परराष्ट्रात सुद्धां हक्क दिले असले तरी तेवढ्यानें साम्राज्याचे ऐक्य नष्ट होत नाही. ह्या समजुतीमुळे वसाहतींना साम्राज्यांतून फुटून जाण्याचा हक्क नाही असे एक पक्ष म्हणतो; तर दुसरा पक्ष असे प्रतिपादन करतो की, साम्राज्यात वसाहतींची झालेली संघटना ही ऐच्छिक आहे. त्यामुळें साम्राज्यात आम्ही राहिलेच पाहिजे अशी आमच्यावर सक्ती करतां कामा नये. १९३१ च्या वेस्ट मिन्स्टर स्टॅट्यूटने फुटून जाण्याचा हक्क वसाहतींना दिला असें काहींचे म्हणणें आहे. ते कितपत बरोबर आहे हें आपण बघूं. या हक्कासंबंधी दोन परस्पर विरोधी मतें आहेत हें लक्षांत ठेवले पाहिजे.

१९३१ च्या स्टॅट्यूटला जे प्रस्तावनेदाखल हेतू वाक्य जोडले आहे त्यांत असें म्हटले आहे की, ज्या अर्थी राजा समान राजनिष्ठेने बद्ध

झालेल्या ब्रिटिश कॉमनवेल्थ मधील राष्ट्रांच्या सभासदांचें स्वेच्छेने एकत्र येण्याचें एक प्रतिक आहे, त्याअर्थी कॉमनवेल्थमधील सभासदांचें जे परस्पराशी संबंध आहेत व जे स्थापित राज्यपद्धतीने मान्य झाले आहेत त्याला अनुसरून जर राजाच्या गादीवर येण्याचा, किंवा राजाच्या इतमामाचा अथवा किताबासंबंधीचा एखादा कायदा बदलावयाचा असेल तर त्याला वसाहतीतील सर्व पार्लमेंट्सची व युनायटेड किंगडमच्या पार्लमेंटची संमती लागेल.

या हेतूवाक्यावरून हे स्पष्ट करण्यांत आले आहे कीं, राजेसाहेबांच्या बाबतीत जर कायदा बदलायचा असेल तर त्याला सर्व वसाहतीची व ब्रिटिश पार्लमेंटचीहि संमती लागेल. तसेच कॉमनवेल्थमधील सर्व वसाहतीची एकजूट जी आहे ती एकट्या दुकट्या वसाहतीच्या विरोधी मतानें अगर कृतीने भंग पावणार नाही हेंहि त्यात सूचीत केले आहे असे सुप्रसिद्ध कायदेपंडीत मि. कीथ याचे मत आहे. हे मत बरोबर आहे असें म्हणण्याचे कारण नाही. १९२९ च्या परिषदेमध्यें ह्या वाक्याचा जन्म झाला. आफ्रिकेचे जनरल स्मट्स याचे म्हणणे असें की, कॉमनवेल्थमधून एखाद्या वसाहतीला निघून जाता येणार नाही कारण राजनिष्ठा सर्वांना समान आहे. जायचेच असेल तर इतराची त्याला संमती लागेल. या इतरामध्ये ब्रिटिश सरकारहि अंतर्भूत झाले आहे.

या सर्व घटकानीं असे ठरविले की, आपली कॉमनवेल्थ आता विसर्जन करावी व सर्वांनी स्वतंत्र व्हावे तर त्यांना तसे करता येईल. जनरल स्मट्स यांच्या विरुद्ध आफ्रिकेचे दुसरे गृहस्थ जनरल हर्टझोग यांचे मत होते. त्याना १९२९ च्या या हेतूवाक्यांतील अडचण पटली नव्हती असे नाही. पण कोणत्याहि वसाहतीला साम्राज्यातून निघून जाण्याचा अधिकार आहे ह्या सिद्धाताचे ते आग्रही होते. तेव्हां त्यांनीं १९२९ च्या या हेतूवाक्याला मान्यता देतांना त्यांत असें एक वाक्य जोडून दिले की, कोणत्याहि वसाहतीचा कॉमनवेल्थमधून फुटून जाण्याचा हक्क १९३१ च्या कायद्यातील ह्या हेतुवाक्यानें बाधित

होत नाही. हें त्याचे म्हणणें त्यानी आपल्या पार्लमेंटच्या दोन्ही सभागृहाकडून मान्य करून घेतलें, यानंतर १९३० च्या साम्राज्यपरिषदेकडून आपल्या प्रतिपादनाला मान्यता मिळवून घेऊं असेंहि ते म्हणाले. पण १९३० च्या परिषदेने त्यावर काय मत दिलें ते नमूद झालेलें नाही. विभक्ती-करणाचा हा हक्क सर्व वसाहतींच्या व ब्रिटनच्या पार्लमेंटानी पास करायास पाहिजे होता, अशी त्यावर एक शंका प्रदर्शित केली जाते. ही संमति ज्या अर्थी आफ्रिकेशिवाय इतर घटकांनी घेतली नव्हती, त्या अर्थी जनरल हर्टझॉग यांचे करणे कायदेशीर नव्हते असा त्यावर आक्षेप आहे.

इकडे कायद्याचा कीस काढून ही चर्चा चालली असता ब्रिटिशांच्या वसाहतमंत्र्याने असे बोलून दाखविलें की, ज्याप्रमाणें एखाद्या मनुष्याचा स्वतःचा गळा कापण्याचा हक्क कोणी हिरावून घेऊं शकत नाही, त्याप्रमाणे कोणत्याहि वसाहतीचा विभक्त होण्याचा हक्क हिरावून घेता येणार नाही. आणि तें खरेंच आहे. एखादी वसाहत जर साम्राज्य-परिषदेशी असहकार करूं लागली आणि तिच्याविरुद्ध वागूं लागली तर कायद्यांत तिला विभक्त होण्याचा हक्क नाही, एवढ्याखातर तिला जबरीनें आणून कॉमन्वेल्थमध्ये कसे बसवणार? सक्तीने सहकार्य मिळणें शक्य नाही आणि त्यामुळे साम्राज्याचें एकजिनसी स्वरूप टिकणेंहि शक्य नाही. ज्या वेळी अशी एखादी वसाहत विभक्त होईल, तेव्हां त्याच्या परिणामाला ती तयार असेलच. साम्राज्यसत्ता अशा वसाहतीच्या सवलती काढून घेईल व शत्रुपक्षाप्रमाणें तिला वागवील. सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच की, हें विभक्त होणें सलोख्यानें होणार नसून लाग्याने होणारे आहे आणि ब्रिटिश वसाहतमंत्र्यानें जें मत प्रदर्शित केलें ते ऱ्याग्याची भूमिका त्यामागें असेल ही गोष्ट गृहीत धरूनच केलें. अशी एखादी वसाहत विभक्त झाली, तर तिच्याविरुद्ध लष्करी शक्ती उपयोगात आणूं नये असें मात्र म्हटलें गेले. आयर्लंडनें ज्या वेळी आपल्या सभागृहांतील सदस्यानी राजनिष्ठेची शपथ घेण्याचें नाकारलें

आणि जमिनीवरील कर्जफेडीचे हप्ते अमान्य केले, तेव्हा इंग्लडने त्याच्यावर कुठे सैन्य धाडले? आयर्लंडला आपल्या देशात रिपब्लिकहि स्थापन करावयाचे आहे, त्या वेळी इंग्लड काय करील हे पहाता येईल.

पण प्रो. किथ म्हणतात, दाडगाईच्या गोष्टी सोडल्या आणि निव्वळ कायद्याच्या दृष्टीने या प्रश्नाचा विचार केला तर कायदा अगदी स्पष्ट आहे. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे एकट्यादुकट्या वसाहतीला असे विभक्त होताच येत नाही. वसाहती ज्या निर्माण केल्या, त्या ब्रिटिश राजमुकुटाखाली नांदणारी संघटित राज्ये म्हणून निर्माण केल्या. या वसाहतींच्या कायद्यात असे कलम नाही की, त्यांनी राजाची सत्ता काढून टाकावी. उलट बहुतेक वसाहतींच्या घटनेत पहिले कलम राजनिष्ठेचे आहे. आयर्लंडने सुद्धां राजनिष्ठेची शपथ मान्य केली. या सर्व वसाहती आपणहून राजसत्तेखाली आल्या. पण या वसाहतींनी आपल्या घटनेत बदल केला तर? तर काय होईल कोणी सांगावे? पण जोवर ब्रिटिश घटना व वसाहतींच्या घटना अस्तित्वात आहेत, तोवर त्यांना 'विभक्त होण्यास कायद्याचा आधार नाही असे एक पक्ष म्हणतो. जनरल स्मट्स म्हणतात, खुद्द राजेसाहेब सुद्धा अशा विभक्त होण्याच्या वसाहतींच्या कायद्याला मान्यता देऊ शकणार नाहीत. १९३१ च्या स्टॅटयूटप्रमाणें एखादी वसाहत कॉमनवेल्थमधून जाऊं इच्छित असेल, तर त्या गोष्टीला (१) त्या वसाहतीच्या कायदेमंडळाची मान्यता, (२) ब्रिटिश सरकारची मान्यता आणि (३) इतर वसाहतींची मान्यता लागेल. तिघांची मान्यता मिळेल तरच वसाहत कॉमनवेल्थमधून फुटून जाऊं शकेल असे कांहीं कायदेपंडिताचे मत आहे व ते मत १९३१ च्या कायद्यांतील हेतुवाक्याला धरून आहे.

यावर दुसरे कायदेपंडित विशेषतः आफ्रिकेचे असे म्हणतात की, वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्याने जर वसाहतींना वाटेल तो कायदा पास करण्याचा हक्क दिलेला आहे, तर एका किंवा अनेक वसाहतींनी साम्राज्यांतून फुटून निघण्याचा कायदा केला तर त्याला तुम्ही कसे रोखूं शकणार?

तुम्ही असे म्हणाल कीं, राजा त्या कायद्याला संमती देणार नाही. पण राजाला संमती नाकारण्याचा हक्कच नाही. १९३४ साली आफ्रिकेने राजाला युनियनने पास केलेले कायदे नाकारतां येत नाहीत, असा कायदा केला. अशा परिस्थितींत जर आफ्रिकेने विभक्त होण्याचा कायदा पास केला. तर तो कोण अमान्य करूं शकणार ? राजाला कोणताहि कायदा अमान्य करण्याचा अधिकार नाही. मग राहिला ग. जनरल. त्याने मंत्री-मंडळाचें ऐकलेंच पाहिजे. कारण तो मंत्र्याचा नोकर आहे. त्याला काढणें अगर ठेवणें मंत्र्याच्या हातीं आहे. तेव्हा वसाहतींचे कॉमनवेल्थमधून अगदी कायदेशीरपणे बाहेर जाता येईल. वसाहतींना हें म्हणणें अगदी निरपवाद आहे. त्यांच्या या हक्काविरुद्ध एकच कलम व तेंहि हेतु वाक्यातील तोंडावर टाकले जातें. ह्या हेतु वाक्याला कायद्याच्या दृष्टीने किती किंमत असते, हे आपण पाहूंच. आफ्रिकेच्या युनियनचे यावर म्हणणे असे आहे की, आम्ही जेव्हा वेस्टमिन्स्टरचा कायदा दोन्ही सभागृहात पास करून घेतला तेव्हां आमचा विभक्त होण्याचा हक्क कायम आहे या स्पष्ट समजुतीनें तो कायदा पास केला. त्यात आमची चूक झाली नाही व साम्राज्यसरकारने उगीच कांही तरी कायद्याच्या अडचणी सांगून आमचा हा हक्क काढून घेऊ नये.

दक्षिण आफ्रिकेप्रमाणेच आयर्लंड हाहि ह्या बाबतींत आग्रही आहे. आयर्लंडबरोबर १९२१ साली ब्रिटिशांनी तह केला. या तहान्वये आयर्लंडला कॉमनवेल्थमधून फुटून जाता येत नाही. पण आयर्लंड म्हणतें हा तह ब्रिटिशांनी आमच्यावर लादला आणि लढ्याच्या धाकाने लादलेला तह बंधनकारक नसतो असा दाखला आहे. त्या तहान्वये आम्हाला जो दर्जा प्राप्त झाला तो वाढविता येतो. १९०९ साली झालेला आफ्रिके-बरोबरचा तह जर बाजूला सारून आफ्रिका साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा हक्क सांगू शकते, तर आम्हाला हा हक्क का सांगता येणार नाही ?

आतांपर्यंत हा विभक्त होण्याचा प्रश्न फक्त आयर्लंड व आफ्रिकेमध्येच चर्चीला गेला आहे. कारण १९३१ च्या वेस्टमिन्स्टर स्टॅट्यूटचा पूर्ण अमल

याच दोन वसाहतीत झाला आहे. ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड व न्यूफौंडलंड-मध्ये ह्या कायद्याचा अंमल सुरू झाला नाहीं. कानडामध्ये फेडरल घटनेचा पाया अद्याप मजबूत आहे व त्यात बदल करावयाचा असेल तर तेच करू शकतील. पण त्याच्यावर अद्याप ही पाळी आली नाहीं. आफ्रिका व आयर्लंड या दोन देशात कायदे करण्याची पूर्ण सत्ता त्याच्या पार्लमेंटला आहे. याचाच अर्थ राजेसाहेब ब्रिटिश मंत्र्याच्या सल्ल्याने तेथील कायदे फेटाळू शकत नाहीत. तसेच ब्रिटिश पार्लमेंट या वसाहतींच्या संमतीशिवाय त्यांना लागू होणारे कायदे करूं शकत नाहीत. त्यामुळेच या दोन्ही वसाहती आग्रहपूर्वक म्हणत आहेत कीं, ब्रिटिश कॉमनवेल्थशी असणारा आमचा संबंध आम्ही वाटेल तेव्हा संपवूं शकूं. *ब्रिटिश पार्लमेंटचे कांहीहि कायदे असले, त्याच्या काहीहि भावना असल्या तरी त्या आमच्या कायद्याशी विरोधी असल्या तर आम्ही का मानूं ?

काही कायदेपंडितांचा भर १९३१ च्या हेतूवाक्यावर होता. पण त्याला चर्चील साहेबांनीं चांगलें उत्तर दिले आहे. आयर्लंडच्या प्रश्नावर इंग्लिश पार्लमेंटात चर्चा सुरूं होती. आणि आयर्लंडला साम्राज्यांतून निघून जाता येईल किंवा नाही हा प्रश्न पुढे आला होता. 'एखाद्या वसाहतीला विभक्त व्हायचे असेल तर त्याकरता साऱ्या भागीदारांची संमती लागेल असे जें तुम्ही म्हणता ते खरोखर उपयुक्त आहे; पण त्याला बिलकूल किंमत नाही. हेतुवाक्याला काय अर्थ असतो ? त्याला कायद्याचे सामर्थ्य नाही. न्यायाधीश हेतुवाक्यें वाचीत नाहीत असें मला सांगण्यात आले आहे. ते कलमाकडे पहातात. आपल्या पार्लमेंटच्या कायद्यात ' दुसरे सभागृह ताबडतोब स्थापन करावे ' असे हेतुवाक्यात म्हटले होते. या गोष्टीला २० वर्षे झालीं. कुठे आहे ते सभागृह ?" $चर्चीलच्या या आक्षेपाला सॉलिसीटर जनरलनें उत्तर दिले. ते म्हणाले राजनिष्ठा ही जनतेच्या हृदयांत असते, कायद्यात नसते. तेव्हा ब्रिटिश कॉमन्वेल्थची एकी राखण्याचा जो आशय व्यक्त केला आहे, तो हेतु-

---

**Letters & Esseys by keith 1935-36 Pages 11-12.*
$ British Dominions 1918-31 Page 282,

वाक्यातच बरा आहे, कायद्यात नको असे त्यांनी उत्तर दिले. पण ते उत्तर बरोबर नव्हते.

तेव्हां या सर्व चर्चेनंतर मुख्य प्रश्न उरतो, तो वसाहतींना साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा हक्क आहे किंवा नाही? या प्रश्नाचा निकाल आयर्लंड व दक्षिण आफ्रिकेच्या बाजूने लागला आहे व तो कोर्टात लागला आहे. त्या खटल्याच्या निकालात असे म्हटले नाही की, वसाहतींना विभक्त होण्याचा हक्क आहे; पण जो निर्णय त्यात दिला गेला त्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते. तो खटला असा.

मूर विरुद्ध आयर्लंडचा ॲटर्नी जनरल असे या अर्जात वादी विवादी आहेत. आयरिश सुप्रीम कोर्टातून हे अपिल १९३५ मध्ये आले व त्याचा निकाल लॉर्ड सँकी यांनी दिला. खटल्याचे स्वरूप खालीलप्रमाणें आहे. मूर व इतर कांही जणांनी आयर्लंडमधील एर्न नदीमध्ये मासे धरण्याचा आपला हक्क आहे, असा सरकारविरुद्ध दावा आणला. खालच्या कोर्टात त्याच्या बाजूने निकाल झाला. पण वरिष्ठ कोर्टात तो निकाल फिरला. त्यामुळे मूरने इंग्लंडच्या प्रिव्हि कौन्सिलकडे अपील करण्याची परवानगी मागितली. प्रीव्हि कौंसिलने त्याचा विचार ९ ऑक्टोबर १९३३ रोजी केला आणि राजाने आपल्या मंत्र्याच्या सल्ल्याने १० नोव्हेंबर रोजी अपील करण्यास परवानगी दिली. त्यानंतर १६ नोव्हेंबर १९३३ रोजी आयर्लंडच्या पार्लमेंटने असा कायदा पास केला की, आयरिश फ्री स्टेटमधील कोणतेहि अपिल ऐकण्याचा राजाना म्हणजे त्याच्या प्रीव्हि कौंसिलला अधिकार नाही. हा कायदा चुकीचा आहे व तो आम्हाला लागू नाही, हे ठरवून घेण्याकरतां मूरनें प्रीव्हि कौन्सिलकडे अर्ज केला. त्या अर्जाचा विचार करून लॉर्ड सँकीने निकाल दिला आहे. त्याने आयर्लंडचा कायदा बरोबर आहे व राजांना अपिलें ऐकतां येणार नाहीत असें म्हटले आहे.

आयर्लंडचा सरकारी वकील आपले म्हणणे मांडण्याकरता अर्थातच हजर नव्हता. पण ब्रिटिशाचा ॲटर्नी जनरल हजर राहिला व त्याने आयर्लंडचा

कायदा चूक आहे असे प्रतिपादन केले. लॉर्ड सँकी यांचें थोडक्यात म्हणणें असे आहे.

६ डिसेंबर १९२१ रोजी ग्रेटब्रिटन व आयर्लंडमध्ये तह झाला. ३१ मार्च १९२२ रोजी ह्या तहावर आधारलेला कायदा ब्रिटिश पार्लमेंटनें पास केला. ह्या कायद्याप्रमाणें आयरिश फ्री स्टेटकरता पार्लमेंटला घटना करण्याचा अधिकार नाही असे ठरलें. ९ सप्टेंबर १९२२ रोजी आयर्लंडच्या पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुका झाल्या; आणि ते सभासद घटना परिषदेचे सभासद म्हणून बसले. त्यानी तयार केलेली घटना राजेसाहेबांनी ५ डिसेंबरला मान्य केली व ती कायद्याला परिशिष्ट म्हणून जोडली. या घटनापरिषदेच्या घटनेला ब्रिटिश पार्लमेंटने मान्यता दिल्यामुळे घटना करण्याचा अधिकार हा पार्लमेंटच्या कायद्यापासून प्राप्त झाला आहे. १२ कलमात असे म्हटले आहे की, आयर्लंडच्या पार्लमेंटला आपल्या लोकाच्या शांततेकरता, व्यवस्थेकरता आणि चांगल्या राज्यकारभाराकरता कायदे करण्याचा एकमेक व संपूर्ण (sole & exclusive) अधिकार आहे. त्यात पुढे असेंहि म्हटलें आहे की, उभय राष्ट्रात झालेल्या तहात दुरुस्ती करता येईल. पण कायद्याचा अंमल सुरू झाल्यापासून ८ वर्षांच्या आत ह्या दुरुस्तीला कायद्याचे स्वरूप यावयाचे असेल तर तो आयर्लंडच्या दोन्ही सभागृहानी पास केला पाहिजे एवढेंच नव्हे तर जनतेच्या मतानी (एकंदर प्रांतातील बहुसंख्येने किंवा नोंदलेल्या मतातील दोन तृतीयांशने) त्याला मान्यता मिळाली पाहिजे. त्याच्याच पुढे ६६ वे कलमात राजाच्याकडे अपिलाचा अधिकार आहे, असें मान्य केलें आहे. यानंतर १९२९ साली आयरिश पार्लमेंटनें ८ वर्षांची मुदत १६ वर्षे केली. या सगळ्या गोष्टी होत असतां १९३१ साल आले व त्या साली वेस्ट मिन्स्टरचा कायदा झाला आणि राज्यघटनेचे सारे स्वरूप बदलले. त्यामुळे इंग्लंडच्या कायद्याला विरोधी असणारे कायदेहि करता येऊं लागले. आयर्लंडने १९३३ साली त्याप्रमाणे राजनिष्ठेची शपथ काढून टाकली आणि आपल्या घटनेत '१९२१ च्या तहाला

विरोधी असा बदल करता येणार नाही ' हे कलम गाळून टाकले. नंतर त्यांनी वर उल्लेखिलेला १५ नोव्हेंबर १९३३ चा कायदा केला व प्रीव्हि कौन्सिलकडे अपिलें जाण्याला बंदी केली. हे बदल वेस्ट मिन्स्टरच्या दुसऱ्या कलमान्वये केले.

'१९२१ च्या तहाला विरोधी असे कायदे करण्याला आयर्लंडचा हा हक्क बरोबर आहे. कारण तो १९३१ च्या वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्याला धरून आहे. म्हणजे त्या कायद्याला ब्रिटिश पार्लमेंटची अनुमती आहे. त्याच कायद्याला अनुसरून प्रीव्हि कौन्सिलकडे अपिल बंदी करणे हेंहि कायदेशीर ठरते.'

ॲटर्नी जनरल मि. ग्रीन यांनी १९३३ च्या नोव्हेंबरचा प्रीव्हि कौन्सिलसंबंधी कायदा चूक आहे असे म्हटले. ते म्हणाले की, हा कायदा करण्याची सत्ता ब्रिटिश पार्लमेंटपासून उपलब्ध झाली नसून घटना-परिषदेपासून उपलब्ध झाली आहे. पण ही घटनापरिषद आता मोडली आहे व तिने आपली एखादी उपसमिती किंवा वारसदार अन्य समिती आपण केलेल्या घटनेत दुरुस्ती करण्याकरता शिल्लक ठेवली नाही. तेव्हा १९२२ च्या घटनेत जर दुरुस्ती करावयाची असेल तर नवी घटनासमिती बोलावली पाहिजे. अशा घटनासमितीने आपली पूर्वीची घटना दुरुस्त केली नसल्यामुळे प्रीव्हि कौन्सिलची सत्ता नष्ट होत नाही असे त्यांचे म्हणणें.

पण मि. ग्रीन यांचे म्हणणें प्रीव्हि कौन्सिलने मान्य केलें नाही. प्रीव्हि कौन्सिल म्हणाले की, आयर्लंडचा घटनाकायदा व घटना ही ब्रिटिश पार्लमेंटच्या कायद्यानेच जन्म पावली आहे म्हणून ती ग्राह्य आहे. १९३१ च्या कायद्यानें आयरिश पार्लमेंटला आपल्या घटनाकायद्यात दुरुस्ती अगर बदल करण्याचा अधिकार दिला आहे व त्या अधिकारा-प्रमाणे आयर्लंड वागले आहे. शेवटी प्रीव्हि कौन्सिलनें एकंदर परिस्थिति थोडक्यात मांडली ती अशी. (१) आयर्लंडबरोबरचा तह आणि घटनाकायदा हे युनायटेड किंगडमच्या कायद्याचा भाग आहेत. (२) १९३१ चा वेस्ट मिन्स्टरचा कायदा पास होण्यापूर्वी आयर्लंडला १९२२

चा तह रद्द ठरविता आला नसता. कारण १८६७ च्या कलोनिअल व्हॅलिडीटी ॲक्टाप्रमाणे साम्राज्याच्या कायद्याशी विरोधी असे कायदे वसाहतींना करता आले नसते. (३) कलेनिअल व्हॅलिडीटी ॲक्टाप्रमाणें आयर्लंडवर जी बंधने होती ती वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्याने रद्द केली आहेत. त्यामुळेच आयर्लंडला वाटेल तसा साम्राज्य कायद्याला विरोधी असा कायदा करता येईल. ही सत्ता त्याना वेस्ट मिन्स्टर स्टॅटयूटने म्हणजे साम्राज्याच्या कायद्यानें दिली. म्हणूनच त्याना पूर्वी आलेला तह रद्द करण्यास कोणतीहि हरकत नाही.

ग्रीन साहेबानी शेवटी एक ठेवणीतला मुद्दा माडला. तुम्ही राजेसाहेबाचा जन्मसिद्ध हक्क (Prerogative)नष्ट करीत आहा. यावर प्रिव्हि कौन्सिलने असें सांगितले की, एवढ्यापुरता तरी हा हक्क (वेस्टमिन्स्टर) स्टॅटयूटमध्ये लुप्त होतो आणि त्या स्टॅटयूटनें हा कायदेशीर हक्क दुरुस्त करण्याची किंवा त्यात बदल करण्याची सत्ता दिलेली आहे.

या निर्णयामुळें पुष्कळ कायदे पंडीतानी डोकी पिंजून गेली. त्याना वाटले आता वसाहतींच्या हातात कोलीतच मिळाले. वसाहती आता आपल्या पार्लमेंटात साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा कायदा करतील आणि तो कायदा बरोबर ठरेल. त्या कायदेपंडिताची भीति बरोबर आहे. १९३१ च्या कायद्याच्या हेतुवाक्यात जरी असे म्हटलें आहे की, राजेसाहेबाचे गादीवर येणें, त्याचे किताब वगैरेबद्दल फरक करावयाचा असेल तर त्याला (१) त्या वसाहतीचा कायदा लागेल. (२) ब्रिटिश पार्लमेंटची आणि (३) सर्व वसाहतींची अनुमती लागेल,तरी ती सदिच्छा आहे. आणि हेतुवाक्याला कायद्याचे महत्त्व नसल्यामुळे दोहोंमध्ये विरोध निर्माण झाला असता कायद्याची कलमें प्रभावी ठरतात. हिंदुस्थानलाहि या प्रिॲंबलच्या-हेतूवाक्याच्या जोरावर झुलवत ठेवले होतें. पण त्याचा विचार हिंदुस्थानचा प्रश्न येईल तेव्हा आपण करूं.

या प्रिव्हि कौन्सिलच्या निर्णयाने असे ठरले की, राजाची जन्मसिद्ध

सत्ता ही स्टॅटयूटमध्ये लुप्त होते.* वसाहतीना वाटेल ते कायदे करण्याचा अधिकार १९३१ च्या कायद्याने दिलेला आहे. राजाला हे वसाहतींचे कायदे अमान्य करतां येत नाहीत. त्यामुळे राजाची सत्ता नष्ट होऊन वसाहतींची सत्ता हीच अखेरची ठरते. राजसत्तेचा हा अंत वसाहतींनी केलेला नसून १९३१ च्या कायद्यानेच केलेला आहे.

दक्षीण आफ्रिकेचे जनरल हर्टझॉग आणि आयर्लंडचे डी. व्हॅलेरा याना या बंडखोरींबद्दल श्रेय दिलें पाहिजे. हर्टझॉग हे तर फार पूर्वीपासून विभक्त होण्याचा आपला हक्क आहे असे धरून चालले होते. त्यांनी १९३४ साली 'Union status and Royal Executive functions and seals Act' हा पास करून घेतला. या कायद्याप्रमाणे आफ्रिकेच्या युनियननें राजाची सत्ता गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलकडे खेचून आणली. राजाची सत्ता गव्हर्नर जनरलकडे आल्याने आणि तो ग. जनरल वसाहतमत्र्यानीच नेमलेला असल्याने त्याला वसाहतींचा कोणताहि ठराव अमान्य करता येणार नाही. १९३१ च्या वेस्टमिन्स्टर कायद्यानें वसाहतींना वाटेल ते कायदे पास करण्याची परवानगी दिली, हे कायदे अमान्य करण्याची राजसत्ता काढून घेतली आणि त्यामुळे वसाहतींना साम्राज्यांतून फुटून जाण्यास परवानगी मिळाली.

याबद्दल प्रो. किथ याचे दोनतीन उतारे उद्धृत करू म्हणजे झाले. कानडाचा एक खटला कोल कार्पोरेशन विरुद्ध राजा; आणि दुसरा मूर विरुद्ध अटर्नी जनरल याच्या निर्णयामुळें प्रो. किथ यांची मते बदलली असली पाहिजेत. ' असे दिसते की, युनिअन (आफ्रिका) व युनायटेड

' *That whatever might be the position of the King's prerogative if it were left as a common law it is here in this particular enactment made matter of parliamentary legislative so that the preeogative is protanto merged in the statute and statutegives power of amending and altering the statutory prerogative*

Cases privy council (1935 A. C 484)

किंगडम (इंग्लंड) यांच्या मधील संबंध हा आतां युनियनच्या इच्छेवर अवलंबून आहे. '1

" जनरल हर्टझॉगने स्टेटस ऑफ युनियन वगैरेसंबंधींचा कायदा पास करून राजसत्तेच्या विभागणीचा, साम्राज्यांतून निघून जाण्याचा, तटस्थ रहाण्याचा आपला हेतु तडीस नेला. "2

युनियन पार्लमेंट हे आता निःशकपणे सर्वस्वी सार्वभौम असे कायदे मंडळ झाले आहे, बाहेरच्या कोणत्याहि सत्तेचे दडपण तिच्यावर चालणार नाही आणि स्वतःला शृंखलाबद्ध करून घेता येणार नाही.3

अशा प्रकारे ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्ये असणाऱ्या सहा वसाहतींपैकी, दोन वसाहतींनी विभक्त होण्याचा प्रश्न नेटाला लावला आहे. या प्रश्नावर खूप चर्चा झाली व होत आहे. ब्रिटिश पार्लमेंटचे अधिकारी याबद्दल आपले मत प्रदर्शित करीत नाहीत. विशिष्ट प्रसंगी ते जुन्या साम्राज्यशाही धोरणाला अनुसरून वसाहती आपल्याच आहेत असे बोलतात. पण ते कायद्याचे बोलणे नाही; परंपरेचे बोलणे आहे. ह्या प्रश्नाचा निर्णय एखादी वसाहत साम्राज्यातून फुटून दाखवूनच लावून घेईल. न्यायमंदिरातहि या प्रश्नाचा निकाल लागू शकेल; आणि काही कायदेपंडित म्हणतात हा निकाल लागलेला आहेहि. त्यांची विचारसरणी काय आहे

---

1 ' It appears tbat the connection between the union and the united Kingdom now rests on the union Parliament-Letters and Essays by Keith page45

2' General Hertzog has carried out by the status of the union and Royal Exceutive Functions and Seals Act his purpose of establishing the divisibility of the crown and the rights of secession and of neutrality -ibid page 68

3The union Parliament is now beyond doubt an absolutely sovereign legislature incable of restraint by any external power and incapable of fettering itself-page 69.

हे वर सांगितलेच आहे. ते असे म्हणतात.

(१) १९३१च्या पूर्वी वसाहतींना साम्राज्याला विरोधी असे कायदे करता येत नसत. साम्राज्यातून फुटून विभक्त होण्याचा कायदा हा साम्राज्याच्या कायद्याना विरोधी झाला असता

(२) १९३१ च्या वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्याने साम्राज्याच्या कायद्याना विरोधी असणारे सुद्धा कायदे करण्याचा अधिकार वसाहतींना दिला आहे.

(३) १९३१ च्या कायद्याच्या प्रिॲंबलमध्यें म्हणजे हेतुवाक्यामध्ये राजेसाहेबाच्या वारसाबद्दल, पदव्याबद्दल जर काही फेरफार करावयाचे असतील तर ते वसाहती व युनायटेड किंगडम यांच्या मान्यतेनें करावे असें म्हटले आहे. त्याच्यावर कॉमनवेल्थ एक असावे असेंहि म्हटले आहे. पण हेतुवाक्याला कायद्याच्या भाषेत शून्य किंमत असल्यामुळे त्यात प्रदर्शित केलेली सदिच्छा निरुपयोगी आहे.

(४) या अधिकारान्वयें जर वसाहतींनी असा कायदा केला की, आम्हाला साम्राज्यात रहावयाचे नाही; आम्ही पूर्णपणे अंतर्बाह्य स्वतंत्र आहों तर त्याना तसा कायदा करतां येईल.

(५) असा कायदा करण्याची सत्ता त्याना वेस्ट मिन्स्टरच्या म्हणजे साम्राज्याच्या कायद्यानें दिलेली आहे.

(६) त्याला एकच अडचण उरते. ती म्हणजे राजाची. ब्रिटिश पार्लमेंटची किंवा वसाहतमंत्र्याची अडचण त्यात येत नाही. कारण वसाहती ह्या राजाशी प्रत्यक्ष संबंध आणूं शकतात. ब्रिटिश मंत्र्यांनी राजाला सांगावे व राजांनी वसाहतींना सल्ला द्यावा हें चूक आहे. वसाहत-मंत्री हे राजाला परस्पर सल्ला देऊं शकतात. त्यामुळे ग. जनरलची नेमणूक ही राजेसाहेब वसाहत मंत्र्याच्या सल्ल्याने करतात. तेव्हा राजाचा प्रतिनिधी ग. जनरल हा वसाहतींचा नोकर ठरतो.

(७) राजेसाहेब पूर्वी एखादा वसाहतींनी केलेला कायदा फेटाळूं शकत. पण राजेसाहेबाची ही सत्ता वसाहती काढून घेऊं शकतात

आणि असे म्हणूं शकतात की, राजानें आमचा कोणताहि कायदा अमान्य करता कामा नये. आयर्लंड, आफ्रिकेने राजेसाहेबांना आपण केलेले कायदे अमान्य करण्यास प्रतिबंध केला आहे.

(८) म्हणून वसाहतींनी प्रथम राजेसाहेबाची आपण केलेले कायदे अमान्य करण्याची सत्ता काढून घेतली पाहिजे आणि नतर साम्राज्यातून आम्हाला फुटून विभक्त व्हावयाचे आहे असा कायदा पास करावयाचा आहे

असा कायदा जर वसाहतींनी केला तर तो पूर्णपणे योग्य ठरतो; आणि त्याना साम्राज्याबाहेर जाता येते. अजूनपर्यंत कोणत्याहि वसाहतीने विभक्त होण्याची आपली तयारी दाखवली नाही. पण आयर्लंड व आफ्रिका या तयारीत आहेत. चालू युद्धातच आपण असे पाहिले की, आयर्लंडने तटस्थ रहाण्याचें ठरविले आणि आफ्रिकेच्या अधिकाररूढ पक्षाने तोच निर्णय घेतला होता. पण त्याचा पराभव झाल्याने त्याची तटस्थता राहिली नाही. साम्राज्यातून फुटून गेल्यानंतर युनायटेड किंगडमप्रमाणें, किंगडम ऑफ आयर्लंड, किंगडम ऑफ साऊथ आफ्रिका अशी नावे किंवा रिपब्लिक ऑफ आयर्लंड असे नाव त्याना धारण करता येईल. यानंतर त्याचे व इंग्लडचे संबध कसे रहातील हे कोणी सागावे ? पण कायद्याच्या दृष्टीने विचार केला किंवा क्रमशः विकास पावत जाणाऱ्या प्रगतीचा विचार केला तरी ही विभक्त होण्याची वेळ येणे अस्वाभाविक नाही. विकास पावत जाणाऱ्या सृष्टीचा हाच क्रम आहे. सृष्टीतील विकास पावणारी प्रत्येक वस्तु आपला कोश फोडून परिणतावस्थेला येत असते. याच विकासवादाला अनुसरून साम्राज्याचे संरक्षक आवरण जर वसाहतींना आपल्या वाढीला अडथळा करते असें वाटले तर त्यानी त्या आवरणाच्या बाहेर का येऊ नये ? क्रांतीवादांत बाहेरून दडपण येऊन वस्तूचे परिणत स्वरूप दृग्गोचर होतें आणि विकासवादात आंतील दडपणामुळे बाह्य कवच फुटत असते.

डी. व्हॅलेरानें आयरिश पार्लमेंटमध्ये १९२१ च्या तहविरोधी बिलें

आणून आपला साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा हक्क शाबीद करण्याचा जेव्हा प्रयत्न केला, त्या वेळचा पत्रव्यवहार साराशरुपानें देणें उद्बोधक होईल.

डी. व्हॅलेराच्या या तहविरोधी बिलांवर पार्लमेंटमध्ये भाषण करताना वसाहत-मंत्री, जे. एन्. टॉमस १९३३ च्या नोव्हेंबरात म्हणाले 'हो' ही १९२१च्या; तहातील जबाबदारी फेटाळणे आहे. कायदेशीर प्रश्न आपण बाजूला ठेवू. पण सन्माननीय करार या बिलानी उध्वस्थ केला जात आहे. तहात जर सुधारणा करावयाच्या असतील तर दोन्ही देशाच्या संमतीनें त्या झाल्या पाहिजेत. पण हाच काही मुख्य मुद्दा नाही. त्या बिलाचा खरा हेतु राजसत्ता आयर्लंडच्या घटनेतून काढून टाकावी हा आहे. डी. व्हॅलेरा मला म्हणाले की, आपला अतीम हेतू संयुक्त आयर्लंडला रिपब्लिक म्हणून मान्यता मिळावी आणि ब्रिटिश कॉमनवेल्थच्या सभासदाशी कसल्या तरी स्वरूपाची, कोणत्या तरी परिस्थितीत व काही तरी कारणाने संगती जोडावी आणि राजाला त्या संघाचा मुख्य मानावा. ब्रिटिशाना हे पूर्णपणे अमान्य आहे. १९२६ च्या घोषणेने युनायटेड किंगडम व वसाहती या राजनिष्ठेनें बद्ध झाल्या आहेत. डी. व्हॅलेराला या घोषणेतील कल्पनेप्रमाणे अंतर्गत कारभारात पूर्ण स्वातंत्र्य आहे हें आतां कळून आले असेल. या कॉमनवेल्थमध्ये आल्याने जे फायदे आहेत ते आयर्लंड आपल्या कृत्याने गमविण्याच्या बेतात आहे. समान नागरिकत्वाच्या सवलती, इतर साम्राज्याबरोबर व्यापाराचे आर्थिक फायदे, आंतरराष्ट्रीय संबंधात प्रभावी वजन इत्यादि सवलती कॉमनवेल्थमध्ये असण्यानेच मिळतात.

"या सवलतीबरोबर जबाबदाऱ्या आहेत. राजनिष्ठा व इतर सभासदाबरोबर मित्रत्वाचे व सहकार्याचे संबंध ह्या त्या जबाबदाऱ्या आहेत. आमची अशी इच्छा आहे की, डी. व्हॅलेराने या सवलती घ्याव्यात व जबाबदाऱ्या पत्करात्व्यात. त्यानें जर एकीचा त्याग केला तर दुसरीचा फायदा त्याला घेतां येणार नाही."

या भाषणाला डी. व्हॅलेराने उत्तर दिलें त्याचा सारांश असा.

"तुमचे सर्व म्हणणे मला समजलें. पण आयर्लंड जो कॉमनवेल्थमध्ये आला तो खुषीने आला नाही. आम्ही प्रत्येक वेळी स्वतंत्र व निराळे राष्ट्र आहो असा हक्क प्रतिपादन करीत आलो. आम्ही १९२१ च्या तहाला जी समती दिली तिला कारण तशी संमती दिली नसती तर आम्हाला तावडतोब युद्ध करावें लागले असतें. हा तह म्हणजे ब्रिटिशाच्या बरोबर अखेरची तडजोड नव्हे. ह्या तहाने ब्रिटिश सरकारला आमच्या घटनात्मक वाढीत हात घालण्याचा कायमचा हक्क आहे असे आम्ही मानीत नाही. तुमच्या १४ तारखेच्या भाषणावरून आयरिशानी कॉमनवेल्थशी संबंध तोडण्याचे जे ठरविलें आहे तेवढे कारण तुमच्या चढाईला अगर तावडतोब युद्ध जाहीर करण्याला पुरेसे आहे असे दिसत नाही. ही ब्रिटिशांनी धारण केलेली वृत्ती इतकी मूलभूत महत्वाची आहे का, त्यासंबंधी एक सरळ व स्पष्ट असे पत्रक प्रसिद्ध व्हावे.अशा पत्रकाचे आयरिश सरकार स्वागत करील."

यावर टॉमस यानी प्रत्युत्तर दिले त्याचा सारांश असा:—

आयर्लंडवर हा तह लादला या म्हणण्याचा त्यानी इन्कार केला. "तो तह दोघातील कटुपणा काढून टाकण्याकरता केला व आयर्लंड बारा वर्षे तो मानीत आला. दोघाच्यामध्ये १२ वर्षे मित्रत्वाचे संबध वाढत गेले. आपण म्हणता त्या पद्धतीने ब्रिटिशसरकार या तहाची जबाबदारी नाकारण्यास तयार नाही आणि म्हणून तुम्ही तसे केले तर त्या परिस्थितीत काय करावे लागेल हा नुसता एखादी गोष्ट गृहीत धरून चालण्याचा प्रश्न नसल्यामुळे आम्हाला काय करावे लागेल, हे आता आम्ही सागू शकत नाही." शेवटी त्यानी पुनः समान दर्जामध्ये प्राप्त होणाऱ्या स्वातंत्र्याची थोरवी गायली आणि मित्रत्वाचे नाते तोडूं नका अशी विनंती केली.

या पत्रव्यवहारावरून आयर्लंड साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा कसा प्रयत्न करीत आहे, १९२१ चा तह त्यानी कसा मोडला हे दिसून येते. त्याबरोबरच हा तह मोडला असता इंग्लंडने त्याच्यावर सैन्य पाठविलें

नाहीं हें दिसलेच. टॉमस यानी वेस्टमिन्स्टर स्टॅटयूटप्रमाणे साम्राज्यांतून आयर्लंडला फुटून जाता येणार नाही असें म्हणण्याऐवजी तो कायदा मानण्यात फायदे काय होतात याचे वर्णन केले.

अशा प्रकारे १९३१ च्या वेस्टमिन्स्टरच्या कायद्याची फलश्रुती आहे. ह्या कायद्याने वसाहतीना संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या दारात आणून उभें केले आहे. दाराबाहेर पडण्यास त्यांनी स्वतःच निश्चय केला पाहिजे. हा निश्चय कृतींत उतरवावयाचे वेळी साम्राज्यसत्ता आड येणार नाही असे नाही; पण ते त्याचें करणे चूक ठरेल.

भाग ७ वा.

वसाहती व साम्राज्याचे संबंध.

जोपर्यंत वसाहतींनी साम्राज्याचा संबंध सोडलेला नाही, तोपर्यंत त्यांचे व साम्राज्याचे संबंध काय असावेत अगर आहेत हे पहाणें जरूर आहे. दिवसे दिवस साम्राज्य व वसाहती याच्यामध्ये ऐक्यभावना वृद्धिंगत होण्याऐवजी दोघांचे संबंध दुरावतच चालले आहेत. वसाहतींची प्रवृत्ती आपला संसार निराळा मांडावा आणि आपले शेजारी जे असतील त्यांच्याशी निकट संबंध आणावा इकडेच झुकत आहे. ब्रिटिश साम्राज्याची शक्ति अगर वैभव जर कमी झाले, तर वसाहती साम्राज्याला मदत न करतां त्याच्यापासून निराळ्याच होतील असें वाटते. आज सुद्धा त्यांच्यात चंडखोर वृत्ती दिसत आहे आणि साम्राज्यसरकारच्या अधिकारावर आक्रमण करण्याची तयारी दिसत आहे. त्यात त्यांना बरेच यश येत चालले आहे हें निर्विवाद आहे.

ब्रिटिश कॉमनवेल्थ एक आहे हें अजमावण्याचें साधन, वसाहतींतील नागरिकांचा आणि युनायटेड किंगडममधील नागरिकांचा असणारा समान दर्जा. हा समान दर्जा वसाहती व ब्रिटन यांचा राजा एकच असल्यामुळे प्राप्त होतो. अर्थात हिंदुस्थान किंवा इतर जे परतंत्र देश आहेत, त्यांना

हा समान दर्जा आहे असें नाहीं. पण वसाहती ह्या युनायटेड किंगडमच्या बरोबरीच्या झाल्यामुळे युनायटेड किंगडममधील रहिवाशाना जे हक्क कायद्यानें प्राप्त झाले आहेत, ते हक्क वसाहतीतील नागरिकांनाहि आहेत असे समजण्यात येते.

साम्राज्यसरकारचा कायदा जर वसाहतींना लावण्यात आला नसता तर हे हक्क त्याना प्राप्त झाले नसते. पण वसाहती जसजशा सार्वभौम होऊं लागल्या, तसतशा त्या आपल्या नागरिकाचा हक्क दर्जा वगैरेला जास्त जपूं लागल्या आणि त्याची व्याख्या करू लागल्या.काही वसाहती पुढारलेल्या होत्या काही मागासलेल्या होत्या. तेव्हा सर्व वसाहतीतील नागरिकाना सारखे हक्क होते असे नाही.काहीना ब्रिटिश नागरिकापेक्षांहि अधिक हक्क होते तर काहींना कमी होते१९३० च्या साम्राज्यपरिषदेत हा प्रश्न चर्चेला निघाला आणि त्या परिषदेत असे ठरले की,जन्मजात ब्रिटिश नागरिक कोणाला म्हणावे हे ज्या १९१४ च्या ब्रिटिश कायद्याने ठरले आहे, तो कायदा पाहिजे तर वसाहतींनी रद्द करावा. पण ब्रिटिश प्रजाजन म्हणवून घेण्यात खरोखरच काही वसाहतींना कमीपणा वाटत होता. तथापि तेथे जमलेले प्रतिनिधी म्हणाले की, समान प्रजा म्हणवून घेण्याने दळणवळणात सोई होतात, परस्पराना सवलतीहि मिळतात. पण याहि उपर या समान दर्जात बद्दल हवा असेल तर परस्परात विचारविनिमय करूनच बदल करावे. प्रत्येक वसाहतीने आपल्या राष्ट्रीय प्रजाजनाची व्याख्या करावी आणि नंतर सर्व वसाहतीतील नागरिकाना समान दर्जा आहे, हेंहि कबूल करावें. या समान दर्जाला इतर वसाहतींनी मान्यता द्यावी.पण अशी व्याख्या करणे अशक्य आहे असें आयर्लंड म्हणू लागला. ते म्हणाले आम्ही म्हणूं ते आमचें राष्ट्रीयत्व व हे राष्ट्रीयत्व आमच्यावर अंमल चालवील. आमचे प्रतिनिधि बाहेर देशात आमचे रक्षण करतील. बाहेर देशाबरोबर केलेल्या तहानी आम्हांला स्वतंत्र हक्क प्राप्त होतील.

ह्या तत्वाच्या आधारावर आयर्लंड आपल्या लोकांना पासपोर्ट देतांना त्याना ब्रिटिश प्रजाजन म्हणत नसे; आयरिश प्रजाजन म्हणत असे. पण

१९३० नंतर ' आयर्लंड व ब्रिटिश कॉमनवेल्थ ऑफ नेशन्सचा रहिवाशी' असा प्रयोग त्यानीं मान्य केला.

हा प्रश्न वाटतो तितका सोपा नाही. वसाहती या बाबतीत अद्याप संकोचित मनोवृत्तीच्या आहेत म्हणा किंवा सावध आहेत म्हणा. हिंदुस्थानला तर हा प्रश्न फारच नडत आहे. आफ्रिकेमध्यें हिंदी लोकाना ब्रिटिश प्रजाजन असूनहि येऊं देत नाहीत. आस्ट्रेलियानें सुद्धा इतराना आपल्या देशात यावयास व रहावयास मज्जाव केला. कानडाने सुद्धा या बाबतीत नियम करून टाकले. आयर्लंडला इंग्लिशांची भीति होती म्हणून त्यानी ६ डिसेंबर १९२२ रोजीं जे तेथे जन्मले किंवा ज्यांचे आईबाप तेथे जन्मले किंवा जे ७ वर्षें तेथे रहात होतें त्यानाच नागरिकत्वाचे हक्क दिले. त्यांनी आपल्या राज्यात ब्रिटिश कॉमनवेल्थच्या राष्ट्रीयत्वाच्या कायद्याला मान्यता नाही असे म्हटले आणि आयरिश नागरिकाना बाहेर देशात जर हक्क मिळणार असले तर आयरिश नागरिक म्हणून मिळाले पाहिजे असे प्रतिपादन केलें. आफ्रिकेनें सुद्धा याच धर्तीवर तटबंदीचे कायदे करून टाकले.

१९३७ च्या साम्राज्यपरिषदेंत हा प्रश्न चर्चेला निघाला होता. पण त्यांत काहीच निष्पन्न झाले नाही. प्रत्येक वसाहतीने आपले नागरिक कोण याबद्दल कायदा करावा अशी एक सूचना आली. हे कायदे कानडा, आफ्रिका व आयर्लंडने केले. पण बाकीच्या तीन वसाहती अशा कायद्यांना तयार नव्हत्या. ज्यानी कायदे केले, त्यानी हें नागरिकत्व निश्चित करून टाकले. पण सर्व वसाहतींतील नागरिक राजाच्या अंमलाखाली असल्यामुळे त्याना एक समान दर्जा आहे एवढे खरें. नागरिकत्वाची व्याख्या इतर वसाहतींनी केली नसली तरी त्या वसाहतीत वाटेल त्या ब्रिटिश प्रजाजनाला जाता, रहाता येते व राजकीय हक्क मिळतात असे मात्र नाही. ब्रिटिश सरकारने आपण पूर्वीप्रमाणेच आपल्या प्रजाजनाना वागवूं व हक्क देऊं असे मान्य केले. डी. व्हॅलेरासारखा साम्राज्याचा कट्टा वैरी सुद्धा या समान दर्जामुळे आपल्याला विशेष सवलती मिळतात

म्हणून तो दर्जा सोडून द्यावयास तयार नाही. इंग्लंडहि आपलें साम्राज्यावरील प्रभुत्व शाबीद करण्याकरता हें प्रजाजनत्व मान्य करते.

एक्स्ट्रा-टेरिटोरिआलिटी

किंवा

बाहेर देशांतील आपल्या प्रजाजनांचे हक्क

ब्रिटिश गृहस्थ जर चीनमध्ये असला किंवा आयरिश माणूस इजिप्तमध्ये असला तर दोघेहि ब्रिटिश प्रजाजन असल्यामुळे व त्याची व्याख्या ठरली असल्यामुळे त्या त्या देशांत ब्रिटिश कायद्याच्या खाली ते येतात. या कायद्याचा अंमल तेथील ब्रिटिश अधिकारी करीत असतात. अर्थातें ही सत्ता त्या त्या सरकारनी ब्रिटिश राजाला दिली असली तरच या गोष्टी शक्य होतात. हे परके देश जर वसाहतींना स्वतंत्र मान्यता देतील, तरचा प्रश्न वेगळा होईल. पण आयर्लंड आपण ब्रिटिश प्रजाजन म्हणवून घ्यावयास तयार नाही. म्हणून साम्राज्यात आयरिशाना शत्रुवत मानावयास पाहिजे. राजाच्या राजनिष्ठेची शपथ घेण्याचे नाकारून आयर्लंडने एकत्वाच्या भावनेचा नाश केला आहे. तथापि तेवढ्यामुळे आयर्लंडच्या बाहेर असणाऱ्या आयरिशाचे ब्रिटिश प्रजाजनत्वाचे हक्क जात नाहींत. तसा कायदा ब्रिटिश पार्लमेंटांत व्हावयाला पाहिजे. म्हणजे आयर्लंडला साम्राज्याबाहेर घालवयाला पाहिजे. तें करावयास ब्रिटिश सरकार अद्याप तयार नाही.

युद्धांत तटस्थता.

एखाद्या युद्धात वसाहती तटस्थ राहूं शकतील किंवा नाही या प्रश्नाचें उत्तर आयर्लंडने चालू युद्धांत दिलेंच आहे. आफ्रिकेनेहि आपण तसे करूं शकतो हे दाखविलें आहे. जनरल हर्टझॉग हे पूर्वीपासून तटस्थतेच्या हक्काचे प्रतिपादन करीत असत. पण तटस्थतेचा अर्थ आधुनिक युद्धांत वाटतो तितका सोपा नाहीं. तटस्थ राष्ट्रांनी शत्रूंची जहाजे आपल्या बंदरात येऊं देणे हेहि तटस्थतेच्या विरुद्ध समजले जातें. काही दिवसापूर्वी चालू युद्धात शांततेचा प्रयत्न करणाऱ्या

हॉलंडच्या राणीला व बेल्जमच्या राजाला हिटलरने असे सांगितले की, तुमच्या बंदरांत शत्रूपक्षाच्या जहाजाला आश्रय मिळाला तरी तुमची तटस्थता भग झाली असे मी समजेन. तटस्थ राष्ट्रांच्या बाबतीत एवढी खबरदारी घेणे जरूर असते. कारण तटस्थ राष्ट्रांच्या बंदराचा उपयोग जर शत्रूपक्ष करूं लागला तर त्याचा तटस्थपणा कसा शिल्लक उरणार ?

म्हणून आयर्लंड किंवा आफ्रिका यांच्या तटस्थतेचा अर्थ वाटतो तितका साधा नाही. त्यांनी आपलीं बंदरें इंग्लंडला बंद केली पाहिजेत. पण वसाहतींचे ब्रिटिशाबरोबर पूर्वी करारमदार झाले आहेत. या कराराप्रमाणें युद्धाचे वेळीं आयर्लंडने ब्रिटिश सरकारला ते मागतील ती बदरे द्यावयाचीं आहेत* ही बंदरें आयर्लंडच्या सरक्षणाची जी जबाबदारी इग्लंडवर आहे, त्याकरता द्यावयाचीं आहेत. आयर्लंडने चालू युद्धात जरी पुष्कळ सांगितले की, आम्ही तटस्थ आहो तरी जर्मनी ही गोष्ट कशी मान्य करणार ? फार तर आयर्लंड ब्रिटिशांना रिक्रुट पुरवणार नाही किंवा पैसा देणार नाही. म्हणजे त्याची तटस्थता ब्रिटिशापुरती राहील. पण जर्मनीनें ही तटस्थता अमान्य करून आयर्लंडला शत्रुपक्षीय लेखले व त्याच्यावर स्वारी केली तर आयर्लंड काय करणार ? ब्रिटिशाच्याबरोबर त्याला दोस्त राष्ट्रात सामील झाले पाहिजे किंवा एकट्यानें युद्ध जाहीर केले पाहिजे. आयर्लंड हा युरोपच्या रणकुंडाजवळ असलेला देश असल्यामुळें ही चर्चा करावी लागते. इतर वसाहतींच्या बाबतीत हा प्रश्न तितका निकरावर येणार नाही. पण त्याच्यावरहि आरमारी तळ ब्रिटिशांच्या स्वाधीन करण्याची जबाबदारी आहेच. याला कायदेशीर अडचण अशी आहे की, जोवर वसाहती साम्राज्यात आहेत, तोवर युध्द अगर शांतता राजाच्याच नावाने होऊ शकते. १९२८ च्या केलॉग पॅक्टप्रमाणें किंवा राष्ट्रसंघाच्या

---

*In time of war or strained relations with foreign power such harbour and other facilities as the British government may require.(Article 7 of irish treaty.

नियमाप्रमाणे ही सत्ता राजाकडेच आहे. एखादी वसाहत जर विरुद्ध जाऊ लागली तर राजाला स्वतः विरुद्ध युद्ध पुकारणे शक्य नसल्यामुळे ती वसाहत त्याला साम्राज्याबाहेर घालवावी लागेल. आज आयर्लंडच्या तटस्थतेच्या बाबतींत इंग्लंड काही करीत नाही याचे कारण वसाहतीवर जोवर हल्ला झाला नाही तोवर त्यानी युद्धात प्रत्यक्ष भाग घ्यावयाचा नाही असे सामान्य धोरण आहे; पण शत्रूपक्षाला त्यांनी व्यापारविषयक सवलतीहि द्यावयाच्या नाहीत.

आयर्लंडमध्ये अजूनपर्यंत ब्रिटिश सैन्य असल्यामुळे परकी राष्ट्र आयर्लंडची तटस्थता कशी कबूल करणार? जोपर्यंत आयर्लंडने आपली बंदरे ब्रिटिश जहाजाकरतां आणि आपला देश ब्रिटिश सैन्याकरता मोकळा ठेवला आहे, तोपर्यंत त्याची तटस्थता ही दिखाऊ आहे. पण याचा अर्थ असा नव्हे कीं तो १९२१ चा तहनामा बदलूं शकणार नाहीं. ह्या तहाच्या कलमांत त्यानी बदल केलाच आहे. त्यानें १९२१ च्या तहनाम्यातील संरक्षणविषयक कलमे रद्द केली तर त्याच्या बंदरांत ब्रिटिश जहाजे व देशात ब्रिटिश सैन्य राहूं शकणार नाही. हा नवा कायदा त्यानें केल्यावर त्याला खऱ्या अर्थानें तटस्थ रहातां येईल, एवढेंच नव्हें तर ब्रिटिशाबरोबर युद्धहि पुकारता येईल. असें युद्ध आपण पुकारलें तर आपण पुनः ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीत खचले जाऊं, या भीतिनें डी. व्हॅलेरा आज स्वस्थ बसला आहे.

तेव्हा ब्रिटिश साम्राज्याची अविभाज्यता, त्याचे स्थैर्य, त्याचा एकजिनसीपणा असा हा पोकळ व मानीव आहे. ज्या साम्राज्यात वसाहती एकराष्ट्रीयत्व मानावयास तयार नाहीत किंवा ब्रिटिश प्रजाजन म्हणून घ्यावयास ज्यांना कमीपणा वाटतो आणि युद्धाचे वेळी आपण आपले भाग्याचे धनी आहो असें म्हटले जाते, त्या साम्राज्यांत एकत्व व अविभाज्यत्व कसे असेल?

साम्राज्यसरकारने युद्ध जाहीर केले तर वसाहती कशा वागतील हे वर सांगितले. पण वसाहतींचे व एखाद्या परक्या राष्ट्राचे जर भांडण

झालें आणि युद्धप्रसंग उद्भवला तर साम्राज्यसरकार काय करणार, हाहि एक प्रश्न आहे. अशी भांडणे अगर युद्धें वसाहतींनी परस्पर करावयाची आहेत. साम्राज्यसरकार या युद्धामुळे परक्या विजयी राष्ट्राला द्याव्या लागणाऱ्या खंडणीला जबाबदार रहाणार नाही. आयरिश फ्री स्टेटने तर असे सांगूनच टाकलें आहे की, परक्या राष्ट्राचा प्रश्न आमचा आम्ही पाहून घेऊं. पण साम्राज्यावर संकट आले म्हणजे वसाहती जशा धावून जातात (अर्थात नैतिक जबाबदारी समजून) त्याप्रमाणें साम्राज्यसरकारने सुद्धा अशा संकटाचें वेळी वसाहतींना मदत करावयास हवी. आयर्लंडवर जर्मनीने स्वारी केली तर इंग्लंड स्वस्थ बसणार नाही; किंवा कानडावर अमेरिका चालून गेले, तर इंग्लंडला डोळे मिटतां यावयाचे नाहीत. कारण ह्या लढायांत आत्मरक्षणाकरता इंग्लंडला पडावे लागेल. अर्थात कायद्यानें तसें करण्यास इंग्लंड बांधलें गेले नाही म्हणूनच ब्रिटिश साम्राज्य एक व अविभाज्य आहे असे म्हणता येत नाही.

व्यापारी सवलती.

परक्या राष्ट्रांना आपल्या देशाबरोबर व्यापार करण्यास जड जावे म्हणून व स्वतःच्या व्यापाराची वाढ व्हावी म्हणून कांही देशांत जकातीच्या प्रचंड भिंती उभ्या केल्या जातात. वसाहती व ब्रिटिश सरकार एकच आहेत अशा भावनेने कधीकधी दोघेहि परस्परांना सवलती देतात. वास्तविक अशा प्रकारच्या सवलती दिल्या पाहिजेत असा कायदा नाही. हिंदुस्थानसारख्या देशाला परावलंबनामुळे ओटावा करार मान्य करावा लागला. हिंदुस्थानच्या मध्यवर्ती सरकारांत ब्रिटिशांचे हितरक्षण करणारे बहुसंख्य सभासद होते, त्यामुळे हा करार झाला हें आपणास ठाऊक आहे. हिंदुस्थानला हा करार नाकारण्यास किती स्वातंत्र्य होतें हे आपण जाणतोच; पण वसाहती ब्रिटिशांच्या अंकित नाहीत. त्यांना स्वतःचा फायदा दिसल्याशिवाय त्या अशा कराराला मान्यता देणार नाहीत. आयर्लंडसारख्या तेजस्वी, पाहिजे तर ब्रिटिशांच्या भाषेंत आपण त्याला नाठाळ म्हणू, राष्ट्राने हा करार मान्य केला नाही. यावरून वसाहती

साम्राज्यांतील मालाला विशेष सवलती देण्यास बांधलेल्या नाहीत असे सिद्ध होते. त्या पूर्णपणे स्वतंत्र आहेत व पाहिजे तर त्या परस्परांना सवलती देतील अगर देणार नाहीत.

पण याहिपेक्षा दुसरा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. परक्या देशाबरोबर ब्रिटिश सरकार ज्या ज्या वेळी व्यापारी करार करते, त्या त्या वेळीं परक्या राष्ट्रांनी वसाहतींच्या मालाला सुद्धां विशिष्ट सवलतीचे हक्क दिले पाहिजेत असा करार करते. त्याचा मोबदला वसाहतींनी सुद्धां त्या राष्ट्राला आपल्या विशेष मर्जीतला (most favoured nation) देश मानला पाहिजे व सवलती दिल्या पाहिजेत. अशा तहावर युनायटेड किंगडम फक्त सह्या करते. त्यात वसाहतीकरता सह्या नसतात. वसाहतींवर कोणतीहि बंधनें न घालता त्याचा जर फायदा करता आला, तर करावा अशी पूर्वापार पद्धत आहे. पण आयर्लंडने ह्या पद्धतीला विरोध केला व आमच्या करतां तुम्ही सह्या करता कामा नये असे बजावले. आफ्रिकेला सुद्धां ही ब्रिटिश पद्धत मान्य नाही. पण अद्याप साम्राज्यपरिषदेनें त्या बाबतीत स्पष्ट नियम केलेले नाहीत.

वरील विवेचनावरून पूर्वीचाच सिद्धांत दृढ होतो.वसाहती ह्या व्यापार-विषयक बाबतीतहि पूर्णपणें स्वतंत्र आहेत. त्याच्यावर साम्राज्य सरकार कोणतीहि सक्ती करूं शकत नाही. त्यामुळे ब्रिटिश कॉमनवेल्थच्या एक-जिनसीपणाला शब्दापलीकडे कांहीच अर्थ उरत नाही. परकी राष्ट्रे वसाहतीतील ही बजबजपुरी पाहून वसाहतीशी स्वतंत्र तह करू लागल्या तर त्यात आश्चर्य वाटण्याजोगें काही नाही.

युनायटेड किंगडमचा प्रश्न आपण बाजूला ठेऊं. आयर्लंडनें रशियाशी जर व्यापारविषयक सवलती मिळविल्या आणि त्यानें साम्राज्याला त्याचा फायदा दिला, तर तो घेण्यास साम्राज्य तयार होणार नाही असे मात्र समजण्याचे कारण नाही. याच्या उलट प्रकार दिसला तर वसाहती आपल्या हक्काचे पुराण सांगू लागतील, हेहि तितकेच खरे आहे.

संरक्षण

संरक्षणाच्या बाबतीत वसाहती व युनायटेड किंगडम यांचे संबंध काय आहेत, हे आपण आता पाहूं. वसाहतींना अन्तर्गत स्वातन्त्र्य असल्यामुळे आपल्या देशांतील संरक्षणाची जबाबदारी त्यांच्यावर आहे. पण वसाहतीच्याजवळ आरमार नसल्यामुळे समुद्रावरील त्याचे रक्षण ब्रिटिशांनी करावें हें उचित आहे. वसाहतीपासून आपल्याला फायदा नाही आणि त्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी व त्याच्या मागोमाग येणारा खर्च आपल्यावर पडतो, ह्याबद्दल ब्रिटिश लोक कुरकुरू लागले आहेत. तेव्हां वसाहतींनी हळू हळू आपले आरमार वाढवावे व आम्हाला खर्चाच्या बोजांतून मुक्त करावें, अशी ब्रिटिशाची इच्छा असल्याचे सांगितले जाते. हे कितपत सत्य आहे याचा अंदाज करता येत नाही. पण वसाहती स्वयंशासीत आणि जवळजवळ स्वतंत्र म्हणावयाच्या व त्यांच्या रक्षणाकरतां ब्रिटिशांनीं खर्च करावयाचा, हे वरवर तरी अन्यायाचे वाटतें. मनातून ही जबाबदारी ब्रिटिशाना आवडत असेलहि. कारण आस्ट्रेलिया किंवा कानडाच्या रक्षणाकरता त्याना जर पासिफिक व आटलांटिक समुद्रावर स्वामित्व गाजवितां आले आणि आपली लढाऊ जहाजें वाटेल तिकडे फिरवता आली तर त्याना त्याचे वाईट का वाटावें ? त्यांचा चीन आणि आसपासच्या बेटात व्यापार आहे. ह्या व्यापाराकरता त्यांचें जपानबरोबर खटके उडतात. जपानबरोबरचे त्यांचे संबंध आज तरी सलोख्याचें नाहीत. तेव्हा अशा स्थितीत वसाहतींच्या निमित्ताने त्याना स्वतःचें हितरक्षण करतां आले तर त्यांनी ते का करूं नये ?

उलटपक्षी वसाहतींनी तरी ब्रिटिशांच्या ओंजळीनें किती दिवस पाणी प्यावें ? त्याच्यातहि आत्मरक्षणाच्या या साधनांची जाणीव निर्माण झाली आहे; व त्या वसाहती वैमानिक व आरमारी दल उभारूं लागल्या आहेत.

या प्रश्नाचा सनदशीररीत्या विचार केला तर काय उपलब्ध होतें ते आपण पाहूं. राजाबद्दल समाननिष्ठा हे वसाहतींच्या दर्जाचे आद्य वाक्य

असल्यामुळें राजा हा साम्राज्यांतील सर्व सैन्याचा प्रमुख ठरतो. पण वहिवाट किंवा नियम असा आहे की, राजाने ग. जनरलला कमांडर इन चीफ् ही पदवी द्यावयाची. आयर्लंडने राजाचें अस्तित्वच मुळी गुंडाळून ठेवल्यामुळे ते हा सिद्धांतच मान्य करीत नाहीत. पण इतर वसाहतींतील कमांडर हा ग. जनरल असतो व त्याच्यावर मंत्रिमंडळाचें नियंत्रण असल्यामुळें सैन्याचा ताबा जनतेकडेच पूर्णपणें असतो.

वसाहतींना आत्मरक्षणाचे कायदे करण्याची पूर्ण परवानगी आहे. आपले सैन्य बाहेर देशी पाठवावयाचे किंवा नाही हें ठरविण्याचा अधिकार वसाहतींना आहे. या बाबतींत त्या साम्राज्यसरकारच्या सैन्याशी सहकारिता करू शकतात, युद्धाचे वेळी सारें सैन्य त्यांच्या ताब्यांत देऊ शकतात. या शेवटच्या शक्यतेमुळेच आपल्या सैन्याचें शिक्षण ब्रिटिश अधिकाऱ्यामार्फत करण्याचें वसाहतींनी ठरविलें तर त्यांत कमीपणा नाही. उलट उत्तम प्रकारचे सैन्य तयार करण्याकरता ब्रिटिशांच्या पावलावर पाऊल टाकणे कांही वसाहतींना अवश्यक वाटते. ब्रिटिशांच्या ताब्यांत सैन्य देण्यामुळें दुसरीहि गोष्ट करणे अवश्य होते. शिस्त व शासनाबाबत ते सांगतील तसले कायदे करावे लागतात; पण त्यानें स्वामित्व जात नसल्यामुळे वसाहतींना कुरकुरण्याचे कारण नाहीं.

वसाहती व युनायटेड किंगडम यांच्यांत एकसूत्रीपणा रहावा म्हणून लॉर्ड बाल्फर याने साम्राज्यसंरक्षणकमिटी नेमली. या कमिटींत वसाहत प्रतिनिधी यावेत व त्यांनी संरक्षणाचे प्रश्नावर तज्ज्ञांच्या मदतीनें चर्चा करावी अशी मूळ योजना होती. अशा कमिटीमुळे वसाहतींच्या सैन्यांत एकसूत्रीपणा येतो व त्यांचे सैन्य पहिल्या प्रतीचे, निदान ब्रिटिशाइतपत राहूं शकते. या कमिटीला कायदेशीर स्वरूप नाही. त्या कमिटींतील चर्चा व निर्णय फक्त शिफारसवजा असतात. अशा प्रकारें संरक्षणाच्या बाबतींत वसाहती ह्या पूर्ण स्वतंत्र आहेत असें दिसून येतें. साम्राज्य संरक्षक कमिटींत जाणे न जाणे, ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हवाली सैन्य करणें न करणें, त्यांच्या धर्तीवर अगर हुकमतीखाली सैन्याला शिक्षण देणें न देणें,

हे सर्वस्वी वसाहतींच्या मर्जीवर अवलंबून आहे. अशा प्रकारें व्यापार, रक्षण, प्रजाजनाचे हक्क वगैरे बाबतींत युनायटेड किंगडम व वसाहती यांचे नातें काय आहे हे आपण पाहिले. त्यावरून वसाहती ह्या युनायटेड किंगडमवर अवलंबून आहेत असें म्हणता येत नाही. दोघांच्या फायद्याकरता त्यांनी आपल्या हक्कांना मुरड घातली, तर त्यानें स्वातंत्र्य बिघडत नाही.

भाग ८ वा.

आंतरराष्ट्रीय व आंतरवसाहतिक संबंध

जोपर्यंत वसाहती ह्या ब्रिटिश कॉमनवेल्थमधील एक भाग म्हणून समजल्या जात आहेत, तोंपर्यंत त्यांना बाह्य जगात स्वतंत्र स्थान आहे असे कायदेशीररीत्या म्हणता येत नाही. घरी स्वतंत्र आणि बाहेर परतंत्र ही स्थिति जरा चमत्कारिक वाटते. वसाहती आपण स्वतंत्र आहों असे कितीहि म्हणत असल्या तरी जपान, जर्मनी, अमेरिका, रशिया, इटली अशा राष्ट्रांनी त्यांचे स्वातंत्र्य जोपर्यंत मान्य केलें नाही आणि ब्रिटिश सरकारला धुडकावून त्याच्याबरोबर स्वतंत्रपणें करारमदार केले नाहीत, तोंपर्यंत वसाहतींचें स्वातंत्र्य हें संपूर्ण झालें आहे असे म्हणतां येत नाही.

आयर्लंडने साम्राज्यसत्तेशीं युद्ध पुकारून आपण विभक्त झालों असे जाहीर केलें आणि इतर स्वतंत्र देशांनी त्याचे स्वातंत्र्य मानलें नाही तर आयर्लंडला खालीं पहाण्याची वेळ येईल. इतर राष्ट्रांना हे स्वातंत्र्य मानण्यास अडचण असते. राष्ट्रसंघासारखी एखादी संस्था असते, त्या संघात निरनिराळ्या देशांचे प्रतिनिधी येतात, ते एकमेकांच्या करारमदारांना मान्यता देतात आणि तेथे जर ब्रिटिशांनी अमेरिकाला सांगितलें की, तुम्ही आयर्लंडला स्वतंत्र देश म्हणून मान्यता देता कामा नये, तो

आमच्या साम्राज्यातील एक देश आहे, तर आयर्लंडला राष्ट्रसंघ सोडला पाहिजे, किंवा इंग्रजाची मनधरणी करून आणि कायद्यांचा कीस काढून आपले स्वातंत्र्य शिक्कामोर्तब करून घेतले पाहिजे. राष्ट्रसंघात वसाहतींना स्वतंत्र जागा आहेत हे खरे आहे. पण ही जागा ब्रिटिशांनी आपले स्थान बलिष्ठ करण्याकरता दिली आहे.

राष्ट्रसंघामध्ये वसाहतींना स्वतंत्र जागा देऊन आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या दृष्टीने एवढ्यापुरतें तरी त्यांचे स्वतंत्र स्थान मान्य केले आहे.' वसाहतींनी व्यापार विषयक किंवा इतर तहहि स्वतंत्रपणे केलेले आहेत. पण त्या तहाची अंतीम जबाबदारी ब्रिटिश मंत्रिमंडळावर असे. मागे म्हटल्याप्रमाणे १९२३ साली कानडाने अमेरिकेबरोबर हॅलिबट फिशरीचा तह केला आणि अमेरिकेच्या सेनेटने त्याला मान्यताहि दिली. पण अशा उदाहरणावरून वसाहती स्वतंत्र झाल्या असे ठरत नाही. वसाहती प्रमाणेच ब्रिटिश सरकारहि वसाहतीच्या मान्यतेशिवाय वसाहतीकरता स्वतंत्र तह करू शकत नाहीं. ह्या पद्धतीमुळे वसाहतींना अंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या दृष्टीने निश्चित दर्जा प्राप्त झाला आहे असें प्रो. कीथ म्हणतात.। अशा तहावर राजाची सही लागतेच. पण हा विधी औपचारिक आहे असें त्याचे मत आहे. त्या-

' It is clear that Dominions thus obtained for all league purposes a definite position, as for these matters at least, status of International Law (Constitutional law by Keith 47,)

। This procedure emphasises in the highest degree the separate character of the Dominions and gives them in effect the status of distinct states of International law It is however true that . , The full powers and instruments of ratification are still issued with the king's singnature affixed on the strength of the warrant countersigned by British foreign secretary (ibid page 51)

मुळेंच वसाहतीचे जागतिक स्वातंत्र्य हे अनिर्बंध नाही. आयर्लंडने याच्यापुढे पाऊल टाकून सहीशिक्क्याची भानगड काढून टाकली हेंहि मागे सांगितलंच आहे, पण आयर्लंडला काय किंवा इतर वसाहतींना काय साम्राज्यांतून जरी बाहेर जातां आलें आणि आपण स्वतंत्र झाले असे पुकारतां आलें तरी त्यांना अंतरराष्ट्रीय जगांत मान्यता मिळविण्याकरतां प्रयत्न केला पाहिजे. काही वसाहतींचे वकील दुसऱ्या राष्ट्रांत जातात व तीं राष्ट्रें त्यांना ठेवून घेऊन त्यांच्या स्वातंत्र्याला मान्यता देतात हा खरोखर महत्त्वाचा मुद्दा आहे. हा हक्क तर वसाहतींनी बराच संपादन केला आहे. ब्रिटिशांनी त्याविरुद्ध कांही केलें नाही. या सर्व गोष्टी जरी खऱ्या असल्या तरी एकेरीवर प्रकरण आल्यानंतर काय होईल, हें सांगवत नाही. ब्रिटिशांच्या हातांत फक्त इतर स्वतंत्र देशांना आमच्या वसाहतींना मान्यता देतां कामा नये, एवढेंच सांगण्याची सत्ता आहे. तें मानणे न मानणे त्या त्या देशावर अवलंबून राहील. हा प्रश्न असाच पुढें रेटींत न्यायचा आयर्लंड व आफ्रिकेचा निर्धार आहे. तेव्हां स्वतंत्रपणे तह करणे,स्वतंत्र वकील नेमणें या स्वातंत्र्यनिदर्शक गोष्टींवरून वसाहती आंतरराष्ट्रीय दृष्ट्यासुद्धां बऱ्याच स्वतंत्र आहेत असें म्हणावयास हरकत नाही.

वसाहती-वसाहतींमधील संबंध.

वसाहती व युनायटेड किंगडम हे एक अविभक्त कुटुंबाप्रमाणे आहेत असा मूळ सिद्धांत ब्रिटिश सरकार प्रतिपादन करीत असत. वसाहती, वसाहतींमध्यें मित्रत्वाचे संबंध असावेत, अशी त्यामुळेच ब्रिटिशांची इच्छा आहे. हे संबंध एकाद्या कायद्यानें प्रतिपादन केले नाहींत. प्रत्येक वसाहत दुसऱ्या वसाहतीबद्दल आपल्या घटनेंत योग्य ती तरतूद करू शकते. एक वसाहत दुसरीबरोबर करारमदार करूं शकेल, पण युध्द करू शकेल की नाही हें सांगवत नाही. कारण सर्व वसाहतींचा मुख्य जो राजा तो एकच आहे. तेव्हां एका वसाहतीनें दुसरीबरोबर युध्द करणे म्हणजे एकाच

राजाने स्वतःविरुध्द युध्द करण्यासारखे आहे. त्यामुळे युध्द करणारी वसाहत आधीं साम्राज्यबाहेर पडेल आणि नंतर युध्द पुकारील.

हा अंतीम टोकाचा प्रश्न आपण सोडून देऊं. पण दोन वसाहतीत जर एखाद्या प्रश्नाबद्दल भाडणे झाली तर त्याचा निकाल कसा करावयाचा ? त्याकरता आपसांत एकमताने ठरेल तसें करावें असे सांगितलें आहे. कांहीं वसाहती असे म्हणतात की, आम्ही स्वतंत्र असल्यामुळे दुसऱ्या वसाहतीबरोबरचे आमचे संबंध हे एखाद्या तिऱ्हाईत देशाप्रमाणे अंतर-राष्ट्रीय कायद्याने ठरविले जावेत; पण वसाहतींना हा कायदा लावण्यास ब्रिटिश सरकार तयार नाहीं. १९२६ च्या परिषदेत सर्व वसाहतींनी ब्रिटिश सरकारचें हे म्हणणें मान्य केले.* आयर्लंडला या कबुलीबद्दल मागाहून पश्चात्ताप झाला. त्यानें पुढे तक्रारीला सुरवात केली. आम्ही आमची वसाहतींबरोबरीची भाडणे आतरराष्ट्रीय कोर्टापुढे नेऊं असें आयर्लंड म्हणू लागला पण ब्रिटिशाचे याविरुद्ध असलेले म्हणणें या कोर्टाला अमान्य करणें शक्य नाहीं. म्हणून जोपर्यंत वसाहतींना बाहेर मान्यता मिळत नाही आणि त्या मान्यतेच्या आड ब्रिटिश सरकार येते, तोपर्यंत वसाहतींना अंतरराष्ट्रीय कायदा लागू होत नाहीं. आयर्लंडशिवाय हा मुद्दा कोणतीहि वसाहत आग्रहाने भाडत नाहीं, म्हणून तो प्रश्नहि तसाच राहिला आहे. ब्रिटिशांना आपले हे म्हणणें १९२४ साली व १९२९ साली माडले. १९२४ साली त्यांनी असे सांगितले कीं, राष्ट्रसं-घाची नियमावली प्रसिद्ध झाल्यापासून आपण असें सारखे सागत आलें आहोत की,या नियमावलीने किंवा राष्ट्रसंघाकडून पाडल्याजाणाऱ्या वहिवाटीने, ब्रिटिश कॉमनवेल्थमधील राष्ट्राचे परस्परांमधील संबंध हे नियंत्रित केले जाणार नाहीत. १९२९ सालीहि त्यांनी तेंच सांगितलें. ब्रिटिश कॉमनवेल्थमधील

The conference of 1928 accepted unanimously and no Dominion parlament dissented from the viewthat the relation of the parts of the commonwealth inter Se are not relations of International law (C.L. page 80.)

जे सभासद राष्ट्रसघांत आहेत, त्याना वगळून बाकीच्या सभासदामधील भाडणें फक्त आतरराष्ट्रीय कोर्टापुढे जावीत; बाकीची कॉमनवेल्थमधील सभासदाची भाडणें ही आपसात मिटवावीत. ब्रिटिश सरकारच्या या दोन जाहीर धोरणावरून वसाहतीना आपसांतील भांडणें आपसातच मिटवावी लागतात असें दिसते. एवढ्यावरून वसाहतीच्या स्वातंत्र्याला थोडाफार कमीपणा येत असला तरी त्याचा दर्जा कमी आहे असे मानण्याचें कारण नाहीं.

वसाहतींवसाहतींमधील भांडणे मिटविण्याकरताहि एका ट्रिब्यूनलची योजना केली जाते. हें न्यायमंडळ कारणपरत्वे नेमले जाते. त्याच्या पुढे दोन सरकारमधील मतभेदाचे मुद्दे तेवढे येतात. वाटेल तो प्रश्न येऊं शकत नाही. हिंदुस्थानसारख्या देशाला हिंदी लोकांना आफ्रिकेत केलेला बंदीचा प्रश्न काढता येणार नाही. या न्याय मडळानें कसे काम करावें याची तत्त्वेंहि ठरली नाहीत.

१९३२ साली आयर्लंडने राजनिष्ठेची शपथ नाकारली.जमिनींचे वार्षिक हप्ते देण्याचे नाकबूल केले व पेन्शन देत नाही म्हटले त्यावेळी लवादा-पुढें हे प्रकरण गेले पाहिजे असें ब्रिटिश सरकार म्हणू लागले. त्या वेळी डी. व्हॅलरानें कॉमनवेल्थमधील लोकाचें लवाद मी मान्य करीत नाही असे उत्तर दिले. त्यात परक्या राष्ट्राचा मनुष्य असला पाहिजे असें तो म्हणूं लागला. कारण तो स्वतःला कॉमनवेल्थमधील नियमानी बांधून घेण्यास तयार नव्हता. ब्रिटिश सरकार बाहेरच्या माणसाला घेण्यास कबूल होईनात. ब्रिटिशानी आपलें येणे पुढे आयर्लंडच्या मालावर जादा जकाती बसवून वसूल केले ती गोष्ट अलाहिदा पण तो प्रश्न सुटलेला नाही एवढे खरे.

ब्रिटिश कॉमनवेल्थ ही एक आहे असे सिद्ध करण्याचा हा ब्रिटिशांचा प्रयत्न सुरू आहे. कायद्याच्या कोर्टात त्याचा निश्चित निकाल लागणार असेल तो लागो, पण कॉमनवेल्थची ही कोंडी फोडावयाची असेल तर वसाहतीनी उघडपणें त्यातून बाहेर पडले पाहिजे. याशिवाय दुसरा मार्ग त्याना उपलब्ध नाही. काहींच्या कल्पनेप्रमाणें हा निकाल आयर्लंड, आफ्रिकेच्या बाजूनें लागला आहे; पण त्याला विरोधहि आहे.

अशा प्रकारे वसाहतीच्या, अंतर्गत, अंतरदेशीय वगैरे चार दर्जाची आपण पहाणी केली. आता हिंदुस्थानच्या प्रश्नाकडे वळूं.

भाग ९ वा.

हिंदुस्थान व वसाहतींचा दर्जा.

ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्ये हिंदुस्थानला समाविष्ट करून घेण्यात आले नाही. सध्याचे महायुद्ध सुरू झाल्यापासून हिंदुस्थानला वसाहतीचा दर्जा देण्यात येईल, असे फक्त सागण्यात येत आहे. लॉर्ड लिनलीथगो, सर सॅम्युएल होअर व लॉर्ड झेटलड या तिघांनी हिंदुस्थानच्या राजकीय प्रगतीचा अंत वसाहतीच्या स्वराज्याच्या दर्जात होणार आहे असे म्हटले आहे. ही घोषणा झाल्यामुळेंच वसाहतीच्या दर्जा प्राप्त झाल्यानें कोण-कोणते राजकीय हक्क मिळतात, राष्ट्रात व परराष्ट्रात किती स्वातंत्र्य मिळतें वगैरे प्रश्नाची चर्चा करणे अवश्य झाले आहे. कारण हिंदुस्थानला हे स्वराज्य नको असेल तर ते कां नको आहे, हे सागता आलें पाहिजे. तसेंच या स्वराज्यात गौणत्वनिदर्शक काही बाबी असल्या तर त्या आपल्याला काढून टाकणें शक्य आहे किंवा नाही हेंहि बघितले पाहिजे. वसाहतीच्या स्वराज्यामुळे संपूर्ण स्वातंत्र्याचा मार्ग नजिक येतो, का दुरावतो याचीहि आपल्याला कल्पना पाहिजे. आणि या सर्वांपेक्षा आपण आपल्या शक्तीचाहि विचार केला पाहिजे आणि असें ठरविले पाहिजे की, अमुक अमुक हक्काच्यापेक्षा कमी हक्क आम्ही मान्य करणार नाही,

वरील दृष्टीनें आपण विचार करूं लागलो म्हणजे आपल्याला हिंदी राजकीय प्रश्नाची थोडीशी पूर्वपरंपराहि पहावी लागेल.

१९१७ साल हे या दृष्टीनें महत्त्वाचे आहे या सालांत त्या वेळचे भारतमंत्री मि. मॉटेग्यू यांनी ब्रिटिश मंत्रिमंडळामार्फत ता. २० ऑगस्टला जाहीर घोषणा केली. या घोषणेंत असें सांगितलें की, १ ब्रिटिश साम्राज्याचा एक अंगभूत भाग म्हणून हिंदुस्थानात प्रगतीपर मार्गानें जबाबदारीच्या स्वराज्याची घटना घडवून आणणे (२) स्वयंशासित संस्थेच्या स्वरूपाची क्रमशः वाढ करणें (३) त्याकरिता हिंदी लोकाच राज्यकारभारातील प्रत्येक खात्यात जास्त जास्त संबंध येऊं देणे हें आमचे ध्येय आहे. * ह्या घोषणेचा अंतर्भाव पुढे १९१९ च्या कायद्याच्या प्रास्ताविक विभागात करण्यांत आला. पण या घोषणेचा किंवा प्रस्तावनेचा अर्थ हिंदुस्थानला वसाहतींचा दर्जा देण्यात येणार आहे असा करणेच शक्य नव्हते. हिंदुस्थानचें ध्येय जबाबदारीचें स्वराज्य आहे एवढेच त्यात म्हटले होते. १९१९ च्या कायद्यानें प्रांतामध्ये अल्पांशानें ही जबाबदारी सुरूं केली, पण त्या जबाबदारीला कांहीच अर्थ नव्हता सायमनकमिशनने हिंदुस्थानच्या राजकीय हक्काची बरोबर कल्पना यईल असें त्याचे वर्णन केले होते. ते कमिशन म्हणतें हिंदुस्थानच्या सिव्हिल व मिलिटरी सरकारवरील देखरेख, मार्गदर्शक व सत्ता ही गव्हर्नर जनरल इन्. कौंसील याच्या हातीं आहे. त्यानें भारतमंत्र्याच्या हुकमाला योग्य

*ही घोषणा लॉर्ड कर्झन यानी तयार केली होती हे पुष्कळाना ठाऊक नसेल. अर्ल ऑफ रोनाल्डशे यानी लॉर्ड कर्झन याचे चरित्र लिहिले आहे. त्याच्या तिसऱ्या भागांत १६७ पानावर हें गौप्यकथन आहे. मॉटेग्यू यानी खालील घोषणा तयार केली होती.

His Majesty's Government and the Government of India have in view the gradual development of free institutions in India with a view to ultimate self--Government within the Empire.

मान दिला पाहिजे. घटनात्मक सिद्धांत सांगावयाचा म्हणजे हिंदुस्थान सरकार हे ब्रिटिश सरकारच्या हाताखालचे एक सरकार आहे.*" हिंदुस्थानचा दर्जा हा अशा प्रकारे सायमन कमिशननें ब्रिटिश सरकारच्या एका खात्याइतका क्षुद्र आहे असें म्हटलें आहे व ते खरे आहे. या दर्जात कायदेशीर भाषेनें बोलावयाचे म्हणजे अद्याप फरक पडलेला नाही. अर्थात प्रत्यक्ष व्यवहारात हिंदुस्थानला थोडीफार किंमत आहे. पण वसाहतींच्या जवळजवळ आपण आहों असेहि म्हणण्याचें धाष्टर्य आम्हाला करवत नाही. त्यामुळे हिंदुस्थानांत असंतोष नांदत आहे. हा असंतोष १९१९ च्या कायद्याने व १९३५ च्या कायद्याने जास्त जास्त भडकत गेला आहे, हे सर्वांना ठाऊकच आहे.

गेल्या महायुद्धात हिंदुस्थानला जरा खूष करण्याचा प्रयत्न केला गेला. त्या वेळी साम्राज्य सरकारतर्फे युद्धमंत्र्यांचें एक मंडळ निर्माण केले होते. या मंडळात वसाहतींतील मुख्य मंत्र्यांना स्थान असे. १९१७ साली या मंडळाची पहिली बैठक झाली. त्या बैठकीला हिंदुस्थानतर्फे कोण मुख्य मंत्रि जाणार! हिंदुस्थानला जबाबदार राज्यच नव्हते, मग मुख्य मंत्री कोठला असणार! तेव्हा त्या बैठकीला हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी मि. मॉंटेग्यू हेच अधिकृत प्रतिनिधी म्हणून गेले.1 त्यांच्या बरोबर ॲसेसर्स म्हणून तीन हिंदी लोक होते. एक बिकानेरचे महाराज, दुसरे सर जेम्स मेस्टन व तिसरे सर एस. पी. सिंह.

त्या वेळी साम्राज्य युद्धमंत्रिमंडळ व साम्राज्यपरिषद अशा दोन

---

*In constitutional theory therefore the Government of India is a subordinate official Government under His Majestys Government.

Statutory commttee report vol I p. 174-175

---

1 British Dominions by A. B. Keith page 5.

सस्था होत्या. पहिलीचे अध्यक्ष इंग्लंडचे मुख्य प्रधान होते व दुसरीचे वसाहत मंत्री अध्यक्ष होते. हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी हे दोन्ही संस्थात होते. हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी हे लोकनियुक्त असावेत, अशी कॉंग्रेस व इतर पक्षाच्यातर्फे विनती करण्यात आली. त्यामुळे दुसऱ्या बैठकीला मि. मॉंटेग्यु याच्याबरोबर सर सिंह हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी म्हणून व्हाईसरॉयनी पाठविले. संस्थानिकाच्या तर्फे पतियाळाचे महाराज गेले होते.*

हे युद्धमंडळ एवढ्याच करतां बोलावले होते कां, वसाहतींतील सैन्ये पैसा वगैरेंचे ब्रिटिशांना सहाय्य मिळाल्यामुळे त्याचाहि हात युद्ध धोरण ठरविण्याकरता असावा. १९१७ साली दोस्ताची स्थितिहि भयंकर होऊं लागली होती. त्यामुळे वसाहतींचें सहकार्य त्याना जास्त जास्त लागू लागले. हिंदुस्थानला बोलावण्यात दुसरा कोणताच हेतू नव्हता.

हिंदुस्थानला या परिषदेत व मंत्रिमंडळात स्थान मिळाल्यामुळे कांहीं कायदेपंडित असे म्हणू लागले की, हिंदुस्थानचा समानत्वाचा दर्जा मान्य केला आहे असें समजण्यास हरकत नाही. ते म्हणत १९११ साली साम्राज्य परिषद भरली असता तीत हिंदुस्थानला स्थान नव्हते. पण युद्धाचे वेळी ब्रिटिश सरकारनें हिंदुस्थानला जबाबदार स्वराज्य देण्याचे अभिवचन देऊन पूर्वीच्या विषमतेमुळे झालेली त्याची अनुपस्थिती सुधारून घेतली.

हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी फक्त साम्राज्यपरिषद, साम्राज्ययुद्धमंडळ यातच घेतले असे नाहीं. तर १९१९ च्या तहपरिषदेत हिंदुस्थानचे दोन प्रतिनिधी घ्यावेत असें तह परिषदेच्या नियमात दुसऱ्या कलमात सांगितले होतें. पॅरिसच्या तहावर ज्यांनी सह्या केल्या, तेच पुढे राष्ट्रसंघाचे आपोआप सभासद झाले. हिंदुस्थान पॅरिसच्या तहांत होता, तेव्हां तो

---

*History of the congress page 529.

राष्ट्रसंघाचाहि सभासद झाला. वसाहतीच्या बरोबरच हिंदुस्थानला या चारहि संस्थामध्यें स्वतंत्र स्थान देण्यात आल्यामुळे हिदुस्थानला वसाहतीचा दर्जा निश्चितपणे देण्याचें कबूल झालें आहे असें मानण्यांत आलें. विशेषतः हिदुस्थानला राष्ट्रसंघात जागा देण्यांत आल्यामुळें तर उरलासुरलेला संशयहि नाहीसा झाला.* हिंदुस्थानचें ध्येय वसाहतीचा दर्जा आहे हे वर म्हटल्याप्रमाणे चार गोष्टीनी सिद्ध झालें. १ साम्राज्ययुद्धमंत्रिमंडळ, २ साम्राज्यपरिषद, ३ तहपरिषद व ४ राष्ट्रसंघ.

पण या चारहि संस्थात हिदुस्थान जो घेतला गेला, तो हिदुस्थानला वसाहतीचा दर्जा मान्य करावा या बुद्धीनें घेतला गेला नाही. त्याचा अर्थ कायदेपंडितानी काहीहि केला असला तरी १९१७ ची घोषणा व १९१९ च्या कायद्यातील हेतुवाक्य (Preamble) यावरून हिदुस्थानला वसाहतीचा दर्जा देण्यात येणार आहे असें बिलकुल सिद्ध होत नाही. मग प्रश्न असा उरतो की, या चार संस्थात हिदुस्थानात स्वतंत्र जागा का दिल्या? साम्राज्यपरिषद व मंत्रिमडळात घेण्याचे कारण हिंदुस्तानला असे वाटूं नये की, आपले १२ लाख हिंदी शिपाई व अब्जावधी रुपये ब्रिटिश सरकारने घेतले आणि आपल्याला साध्या चर्चेला सुद्धा बोलावले नाही.

या परिषदेला व मंत्र्याच्या मंडळाना नुसत्या वादविवाद

And any doubt which might have existed as to the sense of declaration of 1917, disappeared when India was accorded a place in the league of Nations together with the Dominions–Letters & Esseys bys Keith
(12 Feb. 1935 Page 7.)

"By this action it was made clear beyond dispute that India's ultimate goal was that status which has been attained by the Great Dominions.
(ibid. Page 124.)

सभेपेक्षा अधिक महत्त्व नव्हते. हिंदुस्थानचा प्रश्न सोडून द्या पण वसाहतीना तरी तेथे कांही मान होता असे मानण्याचे कारण नाही. तह परिषदेत हिंदुस्थानला घेतला याचें कारण एकतर ब्रिटिशांना आपल्या बाजूचे हक्काचे दोन प्रतिनिधी (शिवाय वसाहतींचे १०) मिळावे आणि दुसरे तुर्कस्थानच्यामुळें हिंदी मुसलमान बिथरतील ही वाटणारी भीति दूर व्हावी. तुर्कस्थानने द्रोह केला हे ब्रिटिश म्हणत होते; पण हिंदी मुसलमान धर्मवेडे असल्यामुळें ते या द्रोहाकडे लक्ष देणार नाहीत आणि तुर्कांवर कमीअधिक अटी लादल्या तर ते खवळतील म्हणून तहपरिषदेत हिंदुस्थान आला.*

राष्ट्रसंघांतहि हिंदुस्थान जो घेतला गेला तो ब्रिटिशाची मते वाढावीं म्हणून. शिवाय जे तहपरिषदेत होते, तेच राष्ट्रसंघाचे सभासद मानले गेल्यामुळे हिंदुस्थानला त्यांत जागा मिळाली. तेव्हा नुसत्या सभासद होण्यावरून आपला समानतेचा दर्जा मान्य केला गेला ही वाटणारी समज बरोबर नव्हती. १९२९ साली व्हाईसरॉयनी हिंदुस्थानचा दर्जा मान्य केला, त्याला १९२०-२१ ची असहकारितेची चळवळ त्यानंतरची ७।८ वर्षांची जागृती आणि सायमनकमिशन नेमण्यांत झालेली चूक कारणीभूत झाली.

हिंदुस्थानच्या समानत्वाच्या दर्जाचे तेव्हांपासून आतापर्यंत कसकसे धिडवडे निघाले हे आपण पाहूं. हिंदुस्थान हा काळ्या लोकाचा देश आहे हे कबूल करण्यात आम्हाला कमीपणा वाटत नाही. पण हाच काळेपणा आमच्या प्रगतीच्या आड येतो की काय अशी शंका येते. बाकी आयर्लंड-सारख्या गोऱ्या लोकाना ब्रिटिशानी काय मोठे चागल्या रीतीने वागविलें म्हणून आम्हाला आमच्या रंगाबद्दल वैषम्य वाटावे ? आज जो इतर वसाहतीचा प्रश्न समाधानकारकरीतीने सुटल्या सारखा वाटतो, त्याला कारण तेथील मूळ रहिवाशी अज्ञानांत आहेत हेच होय. आफ्रिकेतील निग्रो लोक जागे झाले म्हणजे जनरल हर्टझॉग व स्मट्स याची काय अवस्था

* *The Governments of the British Empire by Keith.* (*Page 55.*)

होईल ती दिसेलच. पण हिदुस्थानला समानतेचा दर्जा दिला असे म्हणणारानी आमच्या लोकांना आफ्रिकेंत कसे वागतात हे विसरता कामा नये. हिदी लोकाना आफ्रिका प्रथमच आजिबात बद केली असती तरचा प्रश्न वेगळा होता. पण ज्या हिदी लोकानी रक्ताचें पाणी करून जंगलाचें रम्य उद्यान केले, पिढ्यान्‌पिढ्या तेथे काढल्या त्याना साध्या माणुसकीनेंहि वागविले जात नाही. हाच समानतेचा अर्थ आहे काय हे आपण साम्राज्यसरकारला विचारले पाहिजे. १९१७ व १९१८ साली साम्राज्यपरिषदेत आमच्या नव्या दर्जानंतर हा प्रश्न निघाला. तेथें असे ठरले की, साम्राज्यातील प्रजाजनांना चैन, व्यापार, शिक्षण याकरतां आफ्रिकेत राहण्यासवरण्यास बदी नसावी; पण कायम वास्तव्य किंवा हंगामी मोलमजुरीला परवानगी देऊं नये. हिदुस्थाननेंहि इतर वसाहतींना हाच नियम लावावयाचा होता. हिदुस्थानात या नियंत्रणामुळे असंतोष माजला. किनियामध्ये युरोपिअन वस्तीत हिंदी लोकाना येऊंहि देत नसत. तेथें हिदी लोकाना मताचाहि अधिकार नसे. १९२१ च्या परिषदेत ना. श्रीनिवासशास्त्री यानी हा प्रश्न काढला. त्या वेळीं तेथे ठराव झाला की, परदेशातील राहिवाशांना आपल्या देशात यावयास वाटेल तितकी बंधने घालावी; पण हिदुस्थान हा आतां समदर्जाचा झाल्यामुळें जे हिदी लोक वसाहतींत कायमचे रहिवाशी झाले असतील त्याना कमी लेखू नये. हा ठराव आपल्याला अमान्य आहे असे आफ्रिकेने सांगितले. त्याचे कारण वर्णद्वेष नसून आर्थिक आहे असे स्मट्स म्हणाले.* ऑस्ट्रेलिया, कानडा, कोलंबिया वगैरे ठिकाणी हिदी लोकाना मताचे अधिकार नव्हते, पण तेथें ना. शास्त्र्यानी जाऊन व सरकारची मने वळवून काहीं भागात मताधिकार मिळवून दिले. आफ्रि-

---

***He (General Smuts) insisted that disabilities were imposed on Indians not on racial but on economic grounds and he held no hope of any political or other concessions to Indians in the union — Govts of the British Empre by Keith Page 205.**

केत तर बदल होणें अशक्यच झालें. आफ्रिकेत हिंदी लोकाना समानतेचा दर्जा नाही, एवढेच नव्हे तर काही भागात त्याना पाऊलहि टाकूं देत नाहीत. ऑरेंज फ्री स्टेटमध्ये ही स्थिति आहे आणि नाताळमध्ये म्युनिसिपालिटीचे मतदानहि काढून घेतले आहे. सर तेजबहादूर सप्रूंनी युनियनच्या या वृत्तीचा निषेध केला व आतरराष्ट्रीय कोर्टापुढे हा प्रश्न नेण्याची धमकी दिली. पण हिंदुस्थानच्या त्या धमकीला कोण विचारतो ? हिंदी लोकाना अजूनपर्यंत आफ्रिकेत अपमानाने वागवतात आणि आम्ही त्याचे काही करू शकत नाही व ब्रिटिश सरकारहि करू शकत नाही. कारण वसाहती स्वतंत्र आहेत, त्या वाटेल ते कायदे करू शकतात व आम्ही साम्राज्यात रहाणार नाहीं असा धाकहि घालतात. तेव्हां आमच्या समानतेचा असा हा खेदजनक इतिहास आहे.

राष्ट्रसंघाने आपल्या सभासदांमध्ये जर एखाद्या प्रश्नासंबंधी भाडण झाले तर त्याचा निकाल कायम स्थापन केलेल्या आंतरराष्ट्रीय कोर्टात करून घ्यावा असे म्हटलें. १९२९ साली त्याचे नियमहि प्रसिद्ध झाले, पण या आतरराष्ट्रीय कोर्टापुढे ब्रिटिश साम्राज्यातील भाडणे जावयाची नाहीत. कारण या साम्राज्यातील घटक (वसाहती) ' हे जरी व्यक्तिशः संपूर्ण अर्थाने आतरराष्ट्रीय असले तरी ते एकाच राजाला बद्ध झालेले आहेत. ' या घटकात हिंदुस्थानचा समावेश केला आहे. हिंदुस्थानच्या लोकांना आपल्या वसाहतीत येण्याला बंदी करणे किंवा त्याना वाटेल तसे वागविणे यावर आतरराष्ट्रीय कोर्टाचा अभिप्राय नको, एवढ्याकरता वसाहतींनी हिंदुस्थानला आपल्यात घेतले व आमची भांडणे आतरराष्ट्रीय कोर्टापुढे जाऊ नयेत असे म्हटले.* आपल्या घरात आणून एखाद्याला

The term (Commonwealth) of course includes India, and one of the reasons for the exclusion of the disputes referred to is the objection of the Dominions to have their issues of the migration and treatment of resident Indians submitted to International Court

--British Dominions by Keith Page 416.

कोंडून ठेवावा त्यापैकी हा प्रकार आहे. हिंदुस्थानला समान दर्जा त्यांत आहे पण त्याचे तोंड बंद करण्याकरता आहे. इतर वसाहती हिंदुस्थानकडे कोणत्या दृष्टीने पहातात, हे यावरून कळून येते.

मर्चंट शिपिंगचा प्रश्न निघाला असता हिंदुस्थानचा प्रतिनिधी त्या उपसमितीत घ्यावा असे ठरले. या समितीचे जे ठराव झाले त्याची अंमलबजावणी करण्याचे काम इतर वसाहतीप्रमाणे हिंदुस्थानवर न सोपविता हिंदुस्थान व ब्रिटिश सरकारवर सोपविलें. हिंदुस्थान सरकार हे बेजबाबदार सरकार असल्यामुळे त्याच्याबद्दल आम्हाला जिव्हाळा नाही. पण ब्रिटिश सरकार त्याच्या जोडीला कशाला? त्याचा उद्देश एवढाच होता की, आमच्या दृष्टीनें बेजबाबदार असणाऱ्या या दोन सरकारनी हिंदुस्थानचा निकाल लावावा.* हिंदुस्थानचा दर्जा वसाहतीच्यासारखाच आहे, असें याच कलमात सांगण्यात आले आहे. तेव्हा याहि बाबतीत ही समता चांगलीच दिसून येते.

पण या प्रकारची उदाहरणें दाखवून शेवटी काय सिद्ध होणार? हिंदुस्थानला वसाहतीच्या तोडीचा दर्जा नाही हेच ना? ते जर स्वयंसिद्धच आहे. तेव्हा अशी उदाहरणें देण्यात तरी अर्थ काय? पण कांही लोक असे आहेत की, ते म्हणतात या उदाहरणावरून हिंदुस्थानला वसाहतीचा दर्जा पूर्णपणें मिळाला आहे, असे जरी सिद्ध होत नसले तरी तो तात्त्विक दृष्ट्या मिळाला आहे हे शाबीद होते. लॉर्ड आयर्विन, सर सॅम्युएल होअर वगैरे तोच अर्थ लावतात. पण हा अर्थ १९२९ नंतरचा आहे. तोपर्यंत हिंदुस्थानचे नाव पुढे करून जगाला फसविण्याचाच प्रयत्न ब्रिटिशांनी केला.

१९३५ चा कायदा पार्लमेंटात चर्चेकरता आला तेव्हा त्यावर बराच

---

*"*Applying the principles ... should be considered by His Majesty's Government in the United Kingdom and the Government of India*—124 Clause, Report the M. S. Committee,

वादविवाद झाला आणि वसाहतीच्या दर्जावर बराच प्रकाश पडला. १९३५ सालापूर्वी सहा वर्षे म्हणजे १९२९ साली व्हाईसरॉयनी घोषणा केली, त्यावेळी ब्रिटिश सरकारने हिंदुस्थानला वसाहतीचा दर्जा द्यावयाचा ठरविलें होते. त्याला कारण '१९१९ च्या कायद्याचा नैसर्गिक शेवट वसाहतीच्या स्वराज्यात होणे' असे नाही. त्याला अनेक कारणे झाली. ॲसेब्लीत गेलेल्या कॉग्रेस पक्षाने हिंदुस्थानला स्वराज्य द्यावें असे ठराव पास केले; मुडीमन कमिटीच्या बहुमताने झालेल्या शिफारसी फेटाळल्या; पं. मोतीलाल नेहरूनी वसाहतीचे स्वराज्य तावडतोब द्यावे ही आणलेली उपसूचना ७२ विरुद्ध ४५ मतानी पास केली* असेब्लीत सरकारचा पराभव होत होता तसे बाहेरही वातावरण भडकत चाललें होते. म.गाधीनी खादीप्रचाराकरता दौरा काढून हिंदुस्थानात विलक्षण जागृती केली होती. सायमन कमिशनवरील बहिष्कारामुळेहि देश खडबडून जागा झाला होता. कॉग्रेसमध्ये संपूर्ण स्वराज्याचे ठराव येत होते आणि जे म. गाधी स्वराज्याचा अर्थ सोईप्रमाणें साम्राज्यात किवा साम्राज्याबाहेर म्हणत होते, ते व्हाइसरॉयबरोबर तडजोड न झाल्यास आपण संपूर्ण स्वातंत्र्याची घोषणा पुकारण्याच्या बाजूचे होऊं असे म्हणाले. दहशतवादी चळवळीहि जोरावल्या होत्या. या सर्व गोष्टीचा परिणाम होऊन एकीकडे कॉग्रेसने संपूर्ण स्वातंत्र्याची घोषणा केली आणि दुसरीकडे लॉर्ड आयर्विन यानी वसाहतीच्या स्वराज्याच्या ध्येयाकडे अंगुलीनिर्देश केला, पण कॉग्रेसची घोषणा म्हणजे जशी स्वातंत्र्यसंस्थापना नव्हती, त्याप्रमाणे व्हाइसरॉयचें दिग्दर्शन म्हणजे वसाहतीच्या स्वराज्याची प्राप्ती नव्हती. कारण व्हाइसरॉयसाहेब म्हणाले एखाद्या प्रवाशाला तुला अमुक गावी जावयाचें आहे, हे

टीप—१९१९ च्या कायद्यातील घोषणा अर्थ वसाहतीचे स्वराज्य आहे अशा समजुतीनें पंडितजींनी हा ठराव आणला पण त्याला सर माल्कम हेली यानी असे उत्तर दिले की, वसाहतीच्या स्वराज्याच्या व १९१९ च्या कायद्यातील घोषणेचा काहीच संबंध नाही. जबाबदारीचे स्वराज्य म्हणजे वसाहतीचे स्वराज्य नव्हे, असा हेली याचा अभिप्राय !

सांगणें म्हणजे तुझा प्रवास संपला आहे असें सांगणे नव्हे.* गांधींना ही भूमिका मान्य नव्हती. कारण ते म्हणाले ' प्रत्येक दशलक्षाधीश दरिद्री बनून ७ पैसे रोज मिळवीपर्यंत हिंदुस्थानला वसाहतीचे स्वराज्य मिळालें नाहीं, तरी व्हाइसरॉयना चालेल, याकरता आपण देशाला योग्य मार्ग दाखवूं. '

लॉर्ड आयर्विनसाहेबांनी हिंदी प्रवाशाला तुझें तिकीट कोठलें आहे, हं सांगण्याचा मोठेपणा केला, याबद्दल आम्ही त्याचे आभार मानूं नयेत का ? कारण काळाच्याबरोबर युद्ध करून आणि ब्रिटिश साम्राज्याची शक्ती एकवटून प्रवासाला निघालेल्या या हिंदी माणसाला त्यांनी एखाद्या खेडेगावामध्येच अडकावून टाकलें असतें तर आपण काय करूं शकलो असतो ? तेव्हा आम्हाला, न वाचता येणाऱ्या हिंदी लोकांना कोठलें तिकीट काढून दिलें आहे, हे सांगण्याचें मनोधैर्य त्यांनी दाखविले, याबद्दल आम्ही त्याचे आभारी आहो. आजहि लॉर्ड लिनलिथगोप्रभृती तिकिट इन्स्पेक्टरांनी पुनः आमचें तिकिट पाहून आम्हाला बजावलें आहे की, तुमचा प्रवास, तुमची दिल्ली, फार दूर आहे, उगीच गडबड करूं नका. याबद्दल आपण त्याचे ऋणी असावयास नको काय ?

१९१७ सालापासून १९३९ सालापर्यंत ब्रिटिश सरकार कसकसे घसरत गेले हे पहाणे गंमतीचें आहे. १९१७ सालची घोषणा किंवा १९१९ च्या कायद्यातील हेतुवाक्य आणि व्हाईसरॉयची १९२९ ची घोषणा यांचा वास्तविक कायद्याच्या अर्थानें काही संबंध नाहीं. क्रमशः हिंदुस्थानला जबाबदारीचे स्वराज्य देणें, याचा अभिप्रेत अर्थ जर वसाहतीचे स्वराज्य असा होता, तर तो नमूद करावयाला ब्रिटिश सरकार दहा वर्षे का भ्याले? ॲसेम्ब्लीत इतके वेळा चर्चा केली गेली, कॉंग्रेसने ठराव केले, एवढेच नव्हे

*No sensible traveller would feel that a clear defination of his destination was the same thing as the competion of his journey but an assurance of direction—
History of the Congress. Page 618

तर सायमनकमिशनकडे कामगिरी सोपविली, त्यावेळी वसाहतीच्या स्वराज्याचा दुरूनसुद्धा उच्चार ब्रिटिश सरकारने केला नाही. सायमन कमिशनला सांगितलें की जबाबदारीच्या स्वराज्याचे तत्त्व (स्वराज्य नव्हे) हिंदुस्थानात कितपत वाढविता येईल अगर असणारे जबाबदारीचे स्वराज्य कितपत नियंत्रित करता येईल, याचा अहवाल सादर करण्याकरता तुमची नेमणूक आम्ही करीत आहों. त्या वेळी वसाहतीच्या स्वराज्याकडे प्रगती कितपत करता येईल, याचा अहवाल सादर करण्या करता तुमची नेमणुक करीत आहों हे का सांगितलें नाही ? त्याचे कारण एकच आहे. वसाहतींचें स्वराज्य हिंदुस्थानला अती द्यावें, अशी १९२९ सालापर्यंत त्यांना इच्छा नव्हती. काही साम्राज्यवादी कायदे पंडीत अशी फसवणूक करतील की, जबाबदारीचे स्वराज्य म्हणजेच वसाहतीचे स्वराज्य असल्यामुळें तो उल्लेख करणे जरूर नव्हतें. पण जबाबदारीचे स्वराज्य म्हणजे समानतेचे स्वराज्य नव्हे, हे हि तितकेच खरें आहे. पण काही शब्दाच्या उल्लेखानें मानसिक समाधान होतें, तसा मानसिक संतापहि होतो. हिंदुस्थानला वसाहतींचें स्वराज्य दिल्याने इंग्लंडमधील बायकामुले आणि सनातनी वृद्ध व पेन्शनर घाबरले असते. पण त्या बरोबरच हिंदुस्थानातील बऱ्याच लोकांचे व काही पक्षाचें समाधान झालें असते. ब्रिटिश सरकारला दुहेरी डाव खेळावयाचा होता, म्हणून त्यांनी तो शब्द टाळला. १९२९ सालीच त्यांनी ती घोषणा करावयाला हिंदी चळवळ हे जसें एक कारण आहे, तसे ब्रिटिश पार्लमेंटच्या दृष्टीनेंहि कारण आहे. सायमनकमिशनची नेमणूक केली ती कॉन्झर्वेटिव्ह पक्षाच्या सरकारने. त्यात बदल करावा हे सांगण्याकरता रॅम्से मॅकडोनल्ड, लॅन्सबरी व स्नोडन हे तिघे मजूर पुढारी बर्कनहेडसाहेबाकडे गेले. ज्या मजूरपक्षाला हें कमिशन मान्य नव्हतें तेंच पुढे अधिकारावर आले. त्या वेळी हिंदुस्थानात चळवळीचा डोंब विलक्षण पेटला होता. सायमन कमिशनची हिंदुस्थानात झालेली शोभा आणि त्या निमित्ताने झालेले अत्याचार मजूर मंत्रिमंडळ कसे विसरणार ? तेव्हा त्यांना आपल्या अम-

दानीत व्हाइसरॉयकडून डोमिनिअन स्टेटस हे हिदुस्थानचे ध्येय असल्याची घोषणा करवली. ही घोषणा करविताना आपण काही नवे सागतो असे नाही; १९१७ च्या घोषणेतच हा अर्थ अभिप्रेत आहे;* हेहि त्यानी सागितले. ते कोणाकरतां? ब्रिटिश लोकाकरता. हिंदी लोकाना त्यानी सागितले की, तुम्ही १९१७ च्या घोषणेबद्दल निष्कारण गैरसमज करून घेता. अशा प्रकारे मजूर मंत्रिमडळाने दोघानाहि चकविले म्हणा किंवा दोघानाहि खूष करण्याची यातायात केली म्हणा.

पण यावर चर्चिल साहेबानी जो आक्षेप घेतला तो योग्य आहे असे कबूल करणे भाग आहे. चर्चिलसाहेब हे हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचे कट्टे वैरी आहेत हे आपण जाणतोच. पण इतके असूनहि त्यानी या घिसाडघाईच्या घोषणेचा अत्यंत तीव्र शब्दात निषेध केला. त्याचेआमचे विळयाभोपळ्याएवढे सूत असतानाहि त्यानी मजूर मंत्रिमंडळाबद्दल आणि त्यानतर आलेल्या कॉन्झर्व्हेटिव्ह मंत्रिमंडळाबद्दल केलेला हा निषेध यथार्थ आहे.

१९३५ साली हिंदुस्थानच्या कायद्याबद्दल पार्लमेंटात चर्चा चालली होती. त्यावेळी चर्चील साहेब घोषणेवर बोलत होते. ते म्हणाले १९२९ च्या घोषणेला ब्रिटिश सरकारनी व भारतमंत्र्यानें मान्यता दिली. पण तुम्ही ही घोषणा करताना सायमनकमिशन रिपोर्ट लिहिण्यात गुतले होते याचाहि विचार केला नाहीत. सभ्यपणा व शिष्टपणाला अनुसरून हा रिपोर्ट बाहेर येईपर्यंत तुम्ही थाबावयाला पाहिजे होते. त्या रिपोर्टाला विसंगत होण्याचा संभव असणारी किंवा विरोधी होणारी घोषणा व्हाईसरॉयनी करावयास नको होती. चर्चील साहेबाचें म्हणणे

***I am authorised on behalf of his Majesty's Government to state clearly that in their judgment it is implicit in the declaration of 1917, that the natural issue of India's Constitutional Progress as there Contemplated is the attainment of Dominion Status**

Lord Irwin.

यांत काय चूक होते? ही घाई करण्यांत मजूर मंत्रिमंडळाचा उद्देश हिंदुस्थानच्या असंतोषाचें तारूं भडकूं देऊं नये हा होता यांत वाद नाहीं. पण त्याबरोबरच आपल्या सहकाऱ्यांना आपण अन्याय करतो हा विचार त्यांनी करावयास नको होता काय?

सरकारतर्फे असे सांगण्यांत आलें कीं, सायमन रिपोर्टाला अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याकरतां ही घोषणा आम्ही केली. पण त्या घोषणेनें सायमन रिपोर्ट ठार मारला गेला, हे चर्चील साहेबाचें म्हणणें बरोबर आहे. या घोषणेला सायमन कमिशनने विरोध केला. लॉर्ड रिडींग, लॉईड जॉर्ज, सर ऑस्टीन चेंबरलेन, लॉर्ड बर्कनहेड वगैरे कॉन्झर्वेटिव्ह पक्षीय सभासदांनी या घोषणेबद्दल नापसंती व्यक्त केली. बाल्डविन म्हणाले ही घोषणा जर सायमन रिपोर्टांत अंतर्भूत होत असेल, तर माझी त्या घोषणेला हरकत नाहीं. पण तसे घडले नाहीं. ह्या घोषणेचा अंतर्भाव रिपोर्टांत झाला नाहीं.

त्यानंतर मजूर पक्ष अधिकारांतून गेला आणि ज्या कॉन्झर्वेटिव्ह पक्षाने या घोषणेचा इतका तिरस्कार केला त्याच पक्षाला या घोषणेचें बारसें करावें लागले. या घोषणेच्या समर्थनपर अशी भाषणें तेव्हांहि झाली आणि अजूनपर्यंतहि होत आहेत.

आपण ही घोषणा करावयास लावणाऱ्या कॉंग्रेसला विशेषतः म. गांधींना त्याबद्दलचें श्रेय दिले पाहिजे. १९२९ च्या लाहोर कॉंग्रेसला जाण्यापूर्वी गांधीप्रभृतींनी व्हाइसरॉयची भेट घेतली व त्याच भेटीतून या घोषणेचा जन्म झाला, ही गोष्ट आपण तर्कानें जाणू शकतो. तेव्हां १९२९ सालीं व्हाईसरॉय वसाहत स्वराज्य बोलण्यापर्यंत आले, ते हिंदी लोकांच्या चळवळीमुळे आले यांत वाद नाहीं. तें स्वराज्य आपल्याला मान्य असो किंवा नसो, पण बोलण्याऱ्या बाबतींत तरी निश्चितपणा आला व त्याला कॉंग्रेस कारण झाली.

यानंतर सायमनरिपोर्ट प्रसिद्ध झाला व लगेच मरणहि पावला; पुढे राउंडटेबल परिषदा वगैरे अनेक भानगडी होऊन १९३५ चे बिल पार्ले

मेटपुढे आले. त्या पार्लमेंटच्या बैठकीत निरनिराळ्या सभासदांनी डोमिनिअन स्टेटसला कसकसे वागविले हें पहाण्यासारखे आहे. व्हाइसरॉयर्ना घोषणा केली, तेव्हां १९२६ ची साम्राज्यपरिषद झालीच होती. या परिषदेनेच वसाहती व युनायटेड किंगडम याच्यात समानता असल्याचे पुकारले होते. १९३१ चा वेस्ट मिन्स्टरचा कायदा हा १९२६ च्या चर्चेवरच उभारला असल्यामुळे व्हाईसरॉयची घोषणा होताना त्यांना डोमिनिअन स्टेटसची मजल कुठपर्यंत जाणार हे ठाऊक नव्हते असे नाही. चर्चिल प्रभृति सभासद कासाविसच झाले होते व हिंदुस्थानला वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्याचे वसाहत स्वराज्य देणार काय, असे विचारू लागले. होते आम्ही जे वसाहत स्वराज्य देण्याचें अंतिम ध्येय पुढे ठेवले आहे ते १९१९ च्या कायद्याच्या आधारावर ठेवले आहे व त्यात 'साम्राज्याचा एक भाग' असे शब्द आहेत. हे पार्लमेंटात पण बजबजावून सांगितलें जात होते. याचा अर्थ वेस्टमिन्स्टरचा कायदा आम्हाला लागू करावयाचा नाही असा होतो. पण त्यासंबंधी आपण पुढे पाहूं.

हिंदुस्थानला 'वसाहतींचे स्वराज्य' हे ध्येय म्हणूनहि सांगूं नये असें म्हणावयास आर्च बिशप ऑफ कॅंटरबरी पुढे आले. ते म्हणाले वसाहतीच्या स्वराज्यासारखा चुकीचा मार्ग दाखविणारा शब्दप्रयोग टाकून देण्याची वेळ आली आहे. या देशांत व हिंदुस्थानात या शब्दाचा अत्यंत गैरसमज होणारा आहे हे सिद्ध झाले आहे. वसाहतीचें स्वराज्य म्हणजे घटना आहे कां दर्जा आहे, हेहि कोणाला ठाऊक नाही. याचा अर्थ घटना असेल तर हिंदुस्थानच्या परिस्थितीचा विचार करता व त्यांच्या साम्राज्यपार्लमेंटशीं आवश्यक संबंधाचा विचार करता, तुम्ही आम्ही कल्पना करू शकं अशा एखाद्या काळांत, हिंदुस्थानला दक्षिण आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया किंवा कानडासारख्या अगदी भिन्न देशानी जी घटना प्राप्त करून घेतली आहे, तशी घटना मिळेल असे तुमच्या विचारात तरी कसे येते ? म्हणून हिंदुस्थानला वसाहतीसारखी घटना मिळेल हा विचार करण्याचेंहि कारण नाही.

सर सॅम्युएल होअर हे या बिलाचे जनक. त्यांनी आपल्या भाषणांत वसाहतीच्या स्वराज्यावर जोर दिला नाही. हिंदुस्थानला जबाबदारीचे स्वराज्य द्यावे असें त्याचे म्हणणें. ' हिंदुस्थानला जर खरे संकट कोणते असलें तर ते कॉंग्रेसचे नाही, किंवा कम्युनिझमचे नाही किंवा बेबंदशाहीचे नाही, ते बेजबाबदार राज्यपद्धतीचे आहे. ' याच बेजबाबदार राज्यपद्धतीमुळें आपल्या ताब्यातील देश गेले असे होअर म्हणाले. 'जन्मानें ब्रिटिश असणाऱ्या स्त्रीपुरुषाना बेजबाबदार पद्धत वाईट असते आणि एशिआटिक स्त्रीपुरुषाना ती चांगली असनें असे मी समजत नाही.' * पण ही बेजबाबदारी संपूर्ण नाहीशी करावयाची असेल, तर हिंदुस्थानला समानतेचा दर्जा दिला पाहिजे, ही गोष्ट त्यांना मान्य नव्हती.अशा दर्जाऐवजी त्याच्या पदरात राजकीय सुधारणाचें माप टाका असे ते म्हणाले. ' ते त्यांच्या दर्जाचें बाह्य लक्षण आहे. आमचे धोरणच असे आहे की, सहानुभूतिपूर्ण मदतीने व सहकार्याने हिंदुस्थानला त्याच्या मार्गातील अडचण दूर करण्याकरता शिकस्तीची मदत करावयाची' आणि शेवटी

---

* *The real danger in India is not Congress, or Communism or misgovernment, it is irresponsibility As long as Indian Assemblies have no responsibility to govern so we must expect negative criticism and even mischievous obstruction. Has it not been the history of the British Empire that irresponsibility is the real danger to good relations between the mother country & its overseas dependancies? It almost lost us the Dominion of Canada.*

I do not take the view that while irresponsibility is bad for men & women of British Stock, it is good for men or women of Asiatic Stock.

(S. Hoare, Parliamentary debates Pages 462-463 Vol. 231)

ब्रिटिश कॉमन वेल्थमधील स्वयंशासीत सभासदात तिला जागा मिळवून देण्यास समर्थ करावयाचे ! *

पार्लमेंटमध्ये झालेल्या सर्व भाषणांत ॲटर्नी जनरल [टॉमस इन्स्कीप] याचे भाषण महत्वाचे आहे. कारण ते कायद्याच्या आधारानें विषय प्रतिपादन करीत होते. ' हिंदुस्थानला १९३१ च्या वेस्टमिन्स्टर कायद्याप्रमाणे तुम्ही वसाहतीचे स्वराज्य देणार कां ? असा यापुढील प्रश्न आहे. वेस्टमिन्स्टर कायद्यानें वसाहतीच्या स्वराज्याचा उल्लेखहि केला नाही; मग त्यांत त्याची व्याख्या कोठून असणार ? त्याची व्याख्या करणे फार कठीण आहे. त्याचे कारण असे आहे कीं, वसाहतीचे स्वराज्य ही एका जीवनाची एका चैतन्याची बाब आहे. ती वाढत आहे आणि कायद्याच्या स्वरूपाप्रमाणे ती मृतवस्तु नाही.

' या कायद्यानें ग्रेट ब्रिटन व वसाहती याच्यात पूर्ण समानता व दर्जा आणला पण हे सर्व ब्रिटिश साम्राज्याच्या आत.

' यानंतर एकच प्रश्नाचे उत्तर द्यावयाचे राहिले. साम्राज्यांतून फुटून जाण्याच्या हक्काबद्दल. आम्ही आतापर्यंत जी हिंदुस्थानला वचने दिली आहेत, ती हिंदुस्थानची वाढ साम्राज्यात राहून होणार या अशा अर्थाची आहेत. १९१९ च्या प्रिॲंबल-हेतुवाक्य-मध्ये तसा स्पष्ट उल्लेख आहे आर्यर्विनच्या घोषणेत तेच सांगितले आहे. डोमिनियन स्टेटस हे शब्द साम्राज्याला सोडून अर्थशून्य आहेत. १९२६ च्या घोषणेतहि डोमिनिअन्स याचा अर्थ ' ब्रिटिश साम्राज्यांतील स्वयंशासीत वसाहती ' असाच आहेत

**Our policy is to do all that we can by sympathetic help and cooperation to enable India to overcome these difficulties and ultimately to take her place among the fully self governing members of the British Commonwealth*

(Col. 1165—66 Vol 297)

आमचा असा विश्वास आहे की, पुढे जी सर्व आवश्यक जुळवाजुळव करावयाची ती मागच्याप्रमाणे करता येईल.*' यावरून ब्रिटिश सरकारला हिंदुस्थान हातचा सोडावयाचा नाही असे सिद्ध होते. पण अॅटर्नी जनरलचे हे म्हणणे चूक ठरणार आहे.

वसाहतींच्या स्वराज्यावर भाषण करताना बोनर लॉ पूर्वी म्हणाले होते 'उद्यां स्वयशासीत ऑस्ट्रेलिया किंवा कानडाने असे म्हटले की, "आम्हाला

---

* *The next question & that is the most important question that has been put to me is this. Do the Govt. intend that Dominion Status shall be given to India of the nature of Dominian Status after the statute of west minster? I am sure that those who have asked the question appreciate the fact that the* **Statute of west minster** *did not mention still less define Dominion Status. .*

There is good deal of difficulty in defining it. It lies in the fact that Dominion Status is a thing of life, of Spirit and growing and not a dead thing of legal form .

It established full equality and status of great Britain and the Dominions, each of whom has its own point of view and its own position but let me add within the British Empire. (ibid 810)

It only remains for me to reply to the question raised by some of my Hon. & right Hon. friends as to the so called right to secede .. .. All our pledges to India are pledges relating to the future development of India **Within the Empire** *& the preamble itself says " As an Integral part of the Empire." It was so stated in the Irwin declaration. Obviously none of these pledges included a promise of status outside the British Empire*

[पुढे पहा]

ब्रिटिश साम्राज्याचा भाग व्हावयाचें नाही ' तर आम्ही त्यांच्यावर सक्ती करणार नाही. डोमिनिअन होमरूल याचा अर्थ स्वतःच निर्णय देण्याचा हक्क."

यावरून ॲटर्नी जनरल यांचें म्हणणें कसे असमर्थनीय आहे हे दृष्टोत्पत्तीस येते. पण वसाहतींच्या बाबतीत जो न्याय लावावयाचा तो हिदुस्थानच्या बाबतीत लावला नाही तर त्यांचें कोण काय करणार? वसाहतींचे स्वराज्य हे मृत नाही, सजीव चैतन्य युक्त वाढती वस्तू आहे असे म्हणणाऱ्या ॲटर्नी जनरलनें हिदुस्थानला विचित्र प्रकारची घटना देणें असंभवनीय नाही.

ते म्हणतात ' राजेसाहेबांच्या वसाहतीत हिंदुस्थानची योग्य जागा, त्या देशाच्या परिस्थितीप्रमाणें, न्यूझीलंड, किवा दक्षिण आफ्रिका किंवा दुसऱ्या वसाहती प्रमाणेंच असणार नाही. हिंदुस्थानचा प्रश्न हा अगदी निराळा आहे."

---

or of a constitution intended to be used to take India outside the Empire. The words D. S. are meaningless apart from the Empire & indeed the words in the 1926 declaration, of which I have reminded the house described the D.S. as autonomous Communities within the British Empire. we believe all necessary adjustments can be made in the future as they have been made in the past.

(*Attorney General 811 & 812*)

' *If the self governing Dominion of Australia or Canada chooses tomorrow to say ' We will no longer make a part of the British Empire' we would not try to force them. Dominion Home Rule means the right to decide for themselvs.* **Bonar Law** (*Parl. Debates Page 408*)

The due place of India among His Majesty's Dominions must be, in the very nature of the Country, something

[पुढें पहा]

हिंदुस्थानच्या रक्षणाबद्दल किंवा परराष्ट्रीय राजकारणाबद्दल कांही तरी निराळी व्यवस्था करून हिंदुस्थानला वसाहतीचे स्वराज्य दिले असे दाखवावे हा त्यांचा बेत आहे.

बोलताना मात्र ते आम्हाला वसाहतीचा दर्जा आहे, असे बोलणार आणि घटना देताना अशी काही विचित्र घटना देणार कीं, त्यात स्वराज्य असणार नाही. पण त्यांचा तो प्रयत्न यशस्वी होऊ देणें न देणें त्या वेळच्या परिस्थितीवर अवलंबून राहील.

बॉल्डवीन हे आपल्या भाषणात म्हणतात 'स्वयंशासित हिंदुस्थानला कमी प्रतीचा दर्जा असेल असे कोणाच्या स्वप्नातहि नाही. कोणताहि हिंदी माणूस हिंदुस्थानचा कमी प्रतीचा दर्जा स्वप्नातहि आणणार नाहीं, आम्हीहि हिंदुस्थाननें हीन दर्जावर संतुष्ट रहावे असे म्हणणार नाही, कारण त्यामुळे आम्ही आमच्या कार्यांत अयशस्वी झालें असे ठरणार आहे.'*

---

not quite the same as the place, shall I say, of New Zealand or South Africa or of other Dominions. India is a far different proposition altogether India will attain her due place amongst His Majesty's Domions but that is not to say that the problems with which she will have to deal, in the nature of external affairs or problems of defence, will be problems that will be settled in precisely the same way as those are settled in connection with His Maiesty's other Dominions.

Attorny-General

(Parl. debates. 4922)

"Surely no one dreams of a self Governing India with an inferior status No Indian would dream of an India with an inferior status, nor can we wish that India should be content with an inferior status, because that would mean that we have failed in our work in India.

(official Report Col 1112 Vol. 231)

बाल्डविनच्या या वाक्याची ॲटर्नी जनरलच्या वाक्याशी कशी सांगड घालावी, हें तेच शेवटी ठरविणार आहेत.

अशा प्रकारें निरनिराळे अधिकारी कसें बोलत आले आहेत ते लक्षात येतें. बोनर लॉ म्हणतात, समानतेचा दर्जा म्हणजे साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा हक्क. होअरसाहेब जबाबदारीच्या स्वराज्यावर भर देतात. ॲटर्नी जनरल हिंदुस्थानला वसाहतीचा दर्जा दिला पाहिजे पण संरक्षण व परराष्ट्रीय संबंध याची निराळी योजना केली पाहिजे, असें सांगतात. बॉल्डविन म्हणतात, हिंदुस्थानला हीन दर्जा देतां कामा नये. पण सर्व जण ब्रिटिश साम्राज्यात राहून या सर्व गोष्टी होणार असें म्हणत आहेत. त्यांच्या म्हणण्यात एकवाक्यता नाही; पण कांहींहि असले तरी हिंदुस्थान आपल्या हातून सुटून जाऊं नये, याबद्दल सर्वांचे एकमत दिसतें.

१९१७ साली जबाबदारीच्या स्वराज्याचा पहिला हप्ता देण्यांत आला, पण त्याला एक अट घातली. हे स्वराज्य साम्राज्यात राहून उपभोगता येईल असें त्यात म्हटले आहे.पुढे या घोषणेत डोमिनिअन स्टेटस अभिप्रेत आहे असा व्हाईसरॉयनीं १९२९ साली खुलासा केला. १९३५ सालीं ज्या वेळी हिंदुस्थानच्या सुधारणासंबंधीचा कायदा पार्लमेंटमध्यें मांडला, त्या वेळी वसाहतीच्या स्वराज्याचा उल्लेख कायद्याच्या हेतुवाक्यामध्ये नव्हता. उलट आपल्या सोंगाची बतावणी बेमालूम करण्याकरता नव्या कायद्याला हेतूवाक्यहि न घालण्याची सावधगिरी सर सॅम्युएल होअर यांनी घेतली. सरकारतर्फे असें सांगण्यात आले की, अलिकडच्या बिलात (Preamble) हेतूवाक्य घालीत नाहीत. * यावर मजूर पक्षातर्फे अशी शंका घेण्यांत आली की, नवा कायदा झाल्यामुळे जुना म्हणजे १९१९ चा कायदा रद्द होतो; तेव्हां हा कायदा रद्द झाला म्हणजे त्याच्या बरोबरीचें हेतुवाक्यहि रद्द होणार. पण सॅम्युएल होअर म्हणाले हे हेतूवाक्य आम्ही कायम ठेऊं.

The bill like most modern bills contains no Preamble
(Volume 29 Col. 1165—66 Parliament debates)

तशी योजना त्यानी इंडिया ॲक्टच्या ३२१ कलमांत केली व हेतूवाक्य रद्द होणार नाही असे नमूद केले.

पण तेवढयाने हिंदी लोकांचें समाधान झाले नाही. तुम्ही जर वसाहतीच्या स्वराज्याबद्दल घोषणा करतां, तर त्याचा अंतर्भाव कायद्यांत का करीत नाहीं,असा प्रश्न विचारून मजूर पक्षाने सरकारला सतावून सोडले. तेव्हा त्यानी ग.जनरलला आज्ञापत्रक द्यावयाचे त्यात त्याचा उल्लेख करूं असे म्हटले आणि त्याप्रमाणें ३१ वे कलमात निर्देश केला. ' हिंदुस्थान आमच्या साम्राज्यांत आपले योग्य स्थान प्राप्त करून घेईल. ' एवढाच त्यात उल्लेख आहे. या आज्ञापत्रकाला पार्लमेंटची समति घेतल्यामुळे त्याला कायदेशीरपणा आला आहे हे खरे. पण तो उल्लेख किती ढोबळ व अस्पष्ट आहे हें दिसतेच.यावर ॲटर्नी जनरल असे म्हणतात की,मंत्र्याच्या घोषणेला सरकारचा पाठिंबा असला म्हणजे ती हेतुवाक्याइतकीच जोरदार असते.*

ही सारी लपवाछपव आपल्या म्हणण्यात सुसगती आहे हे दाखविण्याकरता आणि ब्रिटनमधील भांडवलवाल्याना आपण नवे काही करीत नाही हे सागण्याकरतां केली गेली. अशा प्रकारे हिंदुस्थानचा १९३५ चा कायदा पास झाला.

या कायद्यांतील फेडरेशनचा जो दुसरा भाग त्याची अंमलबजावणी सुरू झाली नाही. फेडरेशनला संस्थानिक, मुसलमान व कॉंग्रेस या तिघांचाहि विरोध होता. त्यामुळे १९३९ च्या सप्टेंबर महिन्यांत युद्ध सुरू होताच व्हाइसरॉयसाहेबांनी कॉंग्रेसच्या हातांत फेडरेशनविरोधाचे शस्त्र राहूं नये म्हणून फेडरेशन तहकूबीची घोषणा केली. वरवर त्यांनी युद्धाच्या धामधुमीत आम्हाला फेडरेशनकडे पहायला वेळ नाही असें म्हटले,

---

****Declaration of a minister with the assent of the Government behind it is just as valid, just as strong just as effective as you can put into a preamble.***

(Attorny General Page 406)

पण अंतस्थ हेतु विरोध टाळण्याचा होता. युद्धसमाप्तीनंतर १९३५ च्या कायद्याची फेरतपासणी करूं, त्याकरतां एखादी प्रातिनिधिक परिषदहि भरवूं, असे व्हाईसरॉय म्हणाले. पण राऊंडटेबलच्या बैठकींचा इतिहास सर्वांना ठाऊक असल्यामुळे कॉंग्रेसने अशा प्रयत्नाबद्दल प्रतिकूलताच दाखवली.

त्यानतर कॉंग्रेसने युद्धहेतूच्या स्पष्टीकरणाबद्दल मागणी केली. त्याबद्दल व्हाईसरॉय, सर सॅम्युअल होअर व भारतमंत्री लॉर्ड झेटलंड यांनी खुलासे केले. या खुलाशांत सरळपणा नव्हता, असे स्पष्टपणे दिसते. १७ ऑक्टोबर १९३९ रोजी केलेल्या व्हाइसरॉयच्या खुलाशात १९२९ च्या आयर्विनच्या घोषणेचा हवाला दिला होता.* वेस्टमिन्स्टर स्टॅट्यूटसह वसाहतीचे स्वराज्य हिंदुस्थानला दिले जाईल असें त्यात म्हटले नव्हते. १८ ऑक्टोबर १९३९ ला लॉर्ड झेटलंडनी १९१९ च्या कायद्यातील हेतुवाक्याचा अर्थ डोमिनिअन स्टेटस आहे असा केला. या दोघाच्या भाषणामुळें हिंदुस्थानला समाधान झालें नाही. त्यामुळे कॉंग्रेस शासीत प्रांतिक कायदेमंडळातून 'राजकीय स्वातंत्र्याच्या दर्जाला मान्यता द्यावी, स्वयंनिर्णयानुसार घटना तयार करण्याचा हिंदुस्थानचा हक्क कबूल करावा' अशा अर्थांचे ठराव पास झाले. यानंतर कॉंग्रेसमंत्रीमंडळांनी राजिनामे देऊन १९३५ ची घटना मोडून टाकली. म. गांधीप्रभृती कांग्रेस पुढारी

* '*Responsible self-Government for India is the goal set forth by Parliament in the preamble of the act of 1919, and it was with the full authority of the Government of the day that my noble friend the Foreign secretary stated ten years later that the natural issue of India's progress as there contemplated–that is to say in the preamble of the act of 1919–was the attainment of Dominion status. From that objective we never have had and have not now the smallest intention of departing.*

या दोघाच्या घोषणाबद्दल अत्यंत तीव्र नापसंती व्यक्त करणारे उद्गार काढूं लागले. कॉंग्रेसमंत्र्यांनी राजिनामे देऊन आपला युद्धविषयक असहकार पुकारला. कारण हिंदुस्थानला ज्या युद्धामुळे लोकशाहीचें हक्क मिळणार नाहीत, ते युद्ध लोकशाहीकरता चाललें आहे असें म्हणावयास कॉंग्रेस तयार नव्हती. या सर्व खळबळीचा परिणाम होऊन २६ ऑक्टोबर रोजी पार्लमेंटात 'हिंदुस्थान व युद्ध' या विषयावर चर्चा झाली आणि सर सॅम्युअल होअर यानी आणखी थोडासा अधिक खुलासा केला. त्यांत ते म्हणतात "आम्ही जेव्हा वसाहतीच्या स्वराज्याबद्दल बोलतो, तेव्हां आमच्या मनात ब्रिटिश कॉमनवेल्थमधील इतर सभासदाना असणारा समानतेचा दर्जा हिंदुस्थानपासून हिरावून घ्यावा अशा प्रकारची राज्यघटना देण्याचा विचार असतो असे नाही. लोक समजतात त्याप्रमाणें वसाहतीच्या स्वराज्याचे प्रकार दोन नाहीत. आम्ही ज्याप्रकारच्या वसाहत स्वराज्याचा विचार केला, ते वेजवुडबेन यानी म्हटल्याप्रमाणे १९२६ चेंच वसाहत स्वराज्य आहे. वसाहत स्वराज्य हे लायक जमातींना द्यावयाचें बक्षीस नाही; पण विद्यमान परिस्थितीला मान्यता असा त्याचा अर्थ आहे. ज्यावेळी ही परिस्थिति हिंदुस्थानांत असेल, त्या वेळी आमच्या धोरणाचें ध्येय प्राप्त होइल. त्यात जर कांही अडचणी असतील तर त्या आम्ही निर्माण केलेल्या नाहीत.. ह्या अडचणी दूर करणे हे हिंदी लोकाचें ध्येय (aim) असले पाहिजे; आमचेंहि ध्येय त्या अडचणी दूर करण्यास मदत करणे हे आहे. (हिंदुस्थानांत) दुही माजवून राज्य करण्याच्या कल्पनेपासून आम्ही फार दूर आहोत; आम्ही हे भेदाभेद एक आपत्ती समजतो आणि ते काढून टाकण्याकरतां प्रयत्नाची शिकस्त करण्याची आमची तयारी आहे."*

---

* *That when we spoke of Dominion status we meant, what we said and did not mean some system of Government that deprived India of full status of equality with other members of the British Commonwealth.*

There are no two kinds of Dominion status as some

[पुढें पहा]

सर सॅम्युएल होअर यानी १९२६ च्या साम्राज्य परिषदेतील वसाहत स्वराज्य देणें हें आमचे ध्येय आहे असे म्हटले. ही कबूली अगदी पहिल्या प्रथमच दिली गेली. १९३१ चा कायदा हा १९२६ च्या ठरावावरच केला गेला हे अभ्यासकाना माहीत आहे. पण १९३१ च्या कायद्यानें त्या चर्चेला कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले असल्यामुळे चर्चेपेक्षा कायद्याची मातब्बरी अधिक आहे. वसाहतीचा दर्जा प्राप्त करून घेणाऱ्या देशाला १९२६ चे ठराव व १९३१ चा कायदा हे दोन्ही हवे आहेत. त्याशिवाय सरकारचें धोरण पुरे होत नाही. सर सॅम्युएल होअर यानी आपल्या भाषणात १९२६ चा दर्जा मान्य केला जाईल एवढेच म्हटले. १९३१ सालचा कायदा आम्हाला लागू होईल असे म्हटलें नाही. हिंदुस्थानात निर्माण झालेल्या संशयित वातावरणाचे

---

people seem to think. The Dominion status that we contemplated was the Dominion status which has been described by Mr. Wedgwood Benn-the Dominion status of 1926

Dominion status is not a prize that is given to a deserving community but is the recognition of facts that actually exist. As soon as these facts exist in India, and in my view the sooner they exist the better, the aim of our policy will be achieved If there are difficulties in the way, they are nit of our making. They are inherent in the many divisions between the classes and communities in the great sub-continent. It must be the aim of Indians themselves to remove these divisions just as it should be our aim to help Indians in their task

So far are we from wishing to divide and govern, that we regard these divisions as a calamity and are ready to do our utmost to remove them.

निराकरण करण्याकरता शेवटी लॉर्ड झेटलंड यांनी लॉर्डांच्या सभागृहांत खालील आशयाचे भाषण केले.

"लॉर्ड प्रिव्ही सील (सर सॅम्युएल होअर) यांनी कांही दिवसांपूर्वी पार्लमेंटात हिंदुस्थानला द्यावयाच्या संकल्पित डोमिनिअन स्टेटससंबंधी जो उल्लेख केला, त्याबद्दल कांही शंका व अविश्वास हिंदुस्थानात निर्माण झाला आहे व तो मी आतां प्रसंगाने दूर करणार आहे." ज्या वसाहतींना १९३१ चा वेस्टमिन्स्टरचा कायदा लागू होतो त्याना(१९२६) बाल्फर घोषणेमुळे निर्माण झालेल्या समानतेच्या संबंधापेक्षा निराळा, वरिष्ठ दर्जा प्राप्त होतो असे सूचित करण्यात आले आहे. पण ह्या गृहाला निदान माझ्यावर विश्वास ठेवावयास अडचण वाटणार नाही की, या सूचनेला कांहीहि आधार नाही. सर सॅम्युअल होअर यांनी १९२६ च्या डोमिनिअन स्टेटसचा उल्लेख एवढ्याकरताच केला की, त्या सालात साम्राज्यपरिषदेने वसाहतींच्या दर्जाचे विवरण केले आणि त्या वेळी विवरण केलेल्या या दर्जात अजूनपर्यंत कोणत्याहि गोष्टीने बदल झालेला नाही. वेस्टमिन्स्टर स्टॅट्यूटने त्या वेळी मान्य केलेल्या घटनात्मक परिस्थितीचे होणारे जे परिणाम त्यांना कायदेशीर स्वरूप दिले."।

---

*वेस्टमिन्स्टर स्टॅट्यूट म्हणजे पार्लमेंटचा कायदा. पार्लमेंट वेस्टमिन्स्टरमध्ये भरते.

।Let me take this opportunity of removing some doubts and suspicions which appear to have been felt in India about the reference in the recent India debate in the House of Commons by the Lord Privy Seal to Dominion status of 1926 as being the status we contemplate for India. The suggestion, I understand, has been made that the passage of the statute of Westminster in 1931 has produced for the Dominions to which

[पुढे पहा]

युद्ध परिस्थितीमुळे बदललेल्या वातावरणांत हिंदुस्थानच्या भवितव्या-संबंधीं हे तूर्त अखेरचे उत्तर आहे असें समजण्यास हरकत नाही. ह्या घोषणेचा अर्थ काय लावावयाचा हे निश्चित करून घ्यावयाचें आहे. १९२६ च्या साम्राज्यपरिषदेनें जो वसाहतीचा दर्जा ठरविला तो आम्ही हिंदुस्थानचें अंतिम ध्येय म्हणून मान्य करीत आहो, असे सर सॅम्युएल होअर आणि भारतमंत्री लॉर्ड झेटलंड यांनी सांगितले. हे सांगताना आपण पूर्वीच्या १९१७ च्या जाहीर घोषणेला सुसंगत असेच बोलत आहों हेहि पण ते सांगत गेले. या निरनिराळ्या घोषणात सुसंगती असो वा नसो, आज मात्र निश्चितपणे एवढे सिद्ध झाले आहे की, हिंदुस्थानचा दर्जा हा इतर वसाहतींच्या प्रमाणेच होणार आहे.

हिंदुस्थानला वेस्टमिन्स्टरचा कायदा लावणार का नाही याचे स्पष्ट उत्तर अद्याप मिळालेले नाही हे राजकारणाचा सूक्ष्म अभ्यास करणारांनी लक्षांत ठेवले पाहिजे. वेस्टमिन्स्टरच्या कायद्याचा व समानत्वाच्या दर्जाचा एका अर्थाने अगदी निकटचा संबंध आहे. पण ज्याना ज्याना समानतेचा दर्जा दिला जाईल त्यांना त्याना १९३१ चा कायदा लावलाच जाईल असे मात्र नाही.

---

the statute applies a status which is somewhat different from, and is superior to, the relationship described in the Balfour Declaration contained in the report of the Imperial conference of 1938.

This House at all events will have no difficulty in believing me when I say that there is no foundation for any such suggestion and that my right honourable friend (Sir Samuel Hoare)referred to Dominion status of 1926 because it was in that year that the Imperial Conference described the status of the Dominions and the status so described has not been altered by any thing which has since occurred, the statute of westminster having merely given legal effect to certain consequences of the constitutional position as was then recognized

कारण समान दर्जाच्या दोन वसाहतींना एकच कायदा लावला पाहिजे असा अर्थ होऊं शकत नाहीं असे खास म्हटले जाईल. दोन स्वतंत्र राष्ट्रांचे कायदे कोठें सारखे असतात ? इग्लंड, फ्रान्स अमेरिका, इटली, जर्मनी, रशिया ही राष्ट्रें स्वतंत्र आहेत; पण त्याचे कायदे कोठे सारखे आहेत ? भिन्न भिन्न देशांना भिन्न भिन्न कायदे देशकालपरत्वे लावावे लागतात, असा युक्तिवाद पुढे येणे संभवनीय आहे.

ह्या मुत्सद्याचे एकमत जे आहे ते दर्जाच्या बाबतींत. १९३१ च्या कायद्याने वसाहतीच्या दर्जात फेरफार केला नसल्यामुळे आणि १९३१ च्या कायद्याने दर्जाचे स्वरूपवर्णनहि केले नसल्यामुळे त्या कायद्याचा संबंध दर्जा ठरविण्याच्या प्रश्नाशी येत नाही, असे इंग्रज मुत्सद्दी आज ना उद्या बोलूं लागतील. त्याची भाषणे सूक्ष्मपणे वाचली असतां १९३१ चा कायदा हा समान दर्जा मान्य होण्याबरोबर आम्हाला लागू होतो असें समजण्याचे कारण नाही. म्हणूनच १९२६ च्या साम्राज्यपरिषदेतील चर्चेच्या पुढे इंग्रज मुत्सद्दी गेलेले नाहीत, हे आपण विसरतां कामा नये. तेव्हां हिंदुस्थानला इतर वसाहतीप्रमाणें समानतेचा दर्जा मिळणार असला तरी १९३१ चा वेस्ट मिन्स्टरचा कायदा हिंदुस्थानला लागूं होणार आहे असे कोणाच्याहि भाषणांत सांगितलेले नाही. दर्जा याचा अर्थ त्या दर्जावर केलेला कायदा नाही. १९३५ साली पार्लमेंटात हा प्रश्न निघाला होता, हे मागे आपण पाहिलेच. तुम्ही हिंदुस्थानला वसाहतीचे स्वराज्य देणार म्हणजे वेस्ट मिन्स्टरचा कायदाहि लावणार का,असा चर्चिलप्रभृतींना प्रश्न विचारला. यावर ॲटर्नी जनरलनी सरळ उत्तर दिले नाहीं. ते म्हणाले वेस्टमिन्स्टर कायद्याप्रमाणें वसाहतीचा दर्जा म्हणजे काय ? अहो त्या कायद्यात वसाहतीच्या दर्जाचा उल्लेखहि नाही. मग त्या दर्जाची व्याख्या कोठून असणार ? वसाहतीच्या दर्जाची व्याख्या करावयास ती काय ठराविक वस्तु आहे ? वसाहतीचा एकच दर्जा आहे. तो १९३१च्या कायद्यानें कमीजास्त होत नाहीं. या कायद्यानें वसाहतींना काय दिले ते ॲटर्नी जनरलने सांगितलें. त

म्हणाले वसाहतीना कायदे करण्याची अमर्याद सत्ता या कायद्यानें दिली.पण तीन वसाहतीना आपला घटनाकायदा बदलण्याची बिनशर्त सत्ता त्या कायद्यानें दिली नाहीं. त्याच्या म्हणण्याचा आशय असा की, हिंदुस्थानची एकंदर परिस्थिती पाहता हिंदुस्थानला हा कायदा लावला जाईल असें नाही.

या भाषणानंतर चर्चील साहेब बोलले. त्यानी ॲटर्नी जनरल टाळा-टाळी करीत आहेत असा आरोप केला. ते म्हणाले "(१९२६) घोषणेला वेस्टमिन्स्टरचा कायदा लागतोच लागतो आणि तो या घोषणेवर प्रभुत्व गाजवतो. त्या घोषणेवर अंमल चालविण्याकरताच तो कायदा आहे. त्यात साम्राज्यातून फुटून जाण्याचा हक्क अभिप्रेत नसेल...पण हिंदुस्था-नला जो वसाहत दर्जा मिळणार, तो वेस्टमिन्स्टरच्या कायद्याप्रमाणेच मिळणार. तुम्ही म्हणता की, त्याची व्याख्या केलेली नाही. पण मी आपली क्षमा मागून सागतो की, निर्दिष्ट केलेल्या, दाखविलेल्या, व वेस्ट-मिन्स्टर कायद्यात अंतर्भूत केलेल्या दर्जाप्रमाणे हिंदुस्थानला वसाहतीचा दर्जा द्यावा लागेल.*

चर्चिल याचें म्हणणे खोटे आहे असे समजण्याचे कारण नाही. पण ते खोटे आहे असे धरले तर असा प्रश्न निर्माण होतो की, आम्हाला कायदा तरी कोणता लावणार ? हिदुस्थानचा समान दर्जा मान्य करून आमच्याकरतां निराळा कायदा केला जाणार, असें यावरून स्पष्ट दिसते. १९३१ चा सर्वच्या सर्व कायदा, आहे तसाच हिदुस्थानला लावावा असा आग्रह कोणी धरीत नाही. कारण त्या कायद्यांत अशी कांही कलमे आहेत की, ती सर्वच वसाहतीना लागू होण्यासारखी नाहीत. त्या कायद्यात कानडा, ऑस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड याना लावलेलीं कलमे आफ्रिका व

* *The ultimate Dominion status which India is to achieve will be Dominion Status as defined by the statute of westminster*

ायर्लंडला लावलेली नाहीत कारण दोघा गटांच्या घटना सारख्या ाहींत. आम्हाला गैरलागू होणाऱ्या कांहीं कलमांबद्दल आम्हीहि ाग्रह धरणार नाही. पण वसाहतींचा समानतेचा दर्जा मान्य केल्या-तर १९३१ च्या कायद्यांत प्राणभूत म्हणून जी कलमे आहेत, ती लाव-याच्या बाबतीत युनायटेड किंगडमनें जर नकार दर्शविला तर समान-ाचा दर्जा हा पोकळ आहे असे म्हणावें लागेल.

समानतेच्या दर्जाला प्राणभूत अशी तत्त्वे कोणती हे आपण आतां पाहूं. स्टमिन्स्टरच्या कायद्यांतील कलमाच्या अनुरोधाने ही तत्त्वें सांगितली ाहेत.

(१) ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्ये समानतेच्या दर्जानें जो आमचा प्रवेश ाणार तो इतर वसाहतींप्रमाणे 'Free association' स्वेच्छेनें ावेश होत आहे हें मान्य केले पाहिजे.

(२) ब्रिटिश पार्लमेंटचा कोणताहि कायदा, हुकूम, फर्मान वगैरे ंदुस्थानच्या पार्लमेंटने कायद्याने मान्यता दिल्याशिवाय हिंदुस्थानला ागू होतां कामा नये.

(३) हिंदुस्थानविषयक जो पार्लमेंटात कायदा होणार, तो पार्लमेंट ामच्या विनंतीला अनुसरून करीत आहे, असे म्हटले पाहिजे.

वरील तीनहि कलमे १९३१ च्या कायद्यात हेतुवाक्यात (Pream-le) घातलेली आहेत. ती तशींच हिंदुस्थानच्या कायद्यांत घातली ावीत. याशिवाय प्रीॲंबलमध्ये (कलमामध्ये नव्हे) राजमान्यते-ाद्दल कलम घातले गेलें जाणारच आहे. त्या-ुळे आमचे स्वातंत्र्य मर्यादित होतें; पण हिंदुस्थान संरक्षणक्षम झाला ाही, तोवर आयर्लंडप्रमाणे हा दर्जा मान्य करणारांना तो अपमान सहन ारावा लागेल.

(४) समानतेच्या अर्थानें आयर्लंड ज्या प्रमाणें 'फ्री-स्टेट' म्हणून ान्य केलें गेलें, तसेंच हिंदुस्थान हे 'इंडीपेंडेंट स्टेट' (स्वतंत्र्य राज्य) हणून मान्य केल जावे.

(५) स्वतंत्र हिंदुस्थानला कोणताहि कायदा-ब्रिटिश किंवा वसाहतीच्या कायद्याशी विरोधी असणारा सुद्धा-करण्यास प्रत्यवाय असता कामा नये. साम्राज्याच्या कायद्याशी विरोधी असणारे जे कायदे पूर्वी केले असतील ते रद्द करण्याचा किंवा दुरुस्त करण्याचा अधिकार हिंदुस्थानला असावा. राजमान्यतेकरतां बिले राखून ठेवणे किंवा राजानी पास झालेली बिले अमान्य करणें, हे त्याच्या अधिकारात येत नाहीं हे सांगण्याचा अधिकार हिंदुस्थानसरकारला असावा.

(६) ब्रिटिश मंत्रीमंडळाचा संबंध हिंदी मंत्रिमंडळाशी बिलकूल असता कामा नये. राजा हा कॉमनवेल्थचा प्रमुख असल्यामुळे जे नाते ब्रिटिश मंत्रिमंडळाचे व राजाचे तेच नाते हिंदी मंत्रिमंडळाचें व राजाचे असेल पाहिजे.

(७) परदेशांत असणाऱ्या हिंदी लोकासंबंधी कायदे करण्याचा अधिकार हिंदुस्थानसरकारला असला पाहिजे. (वसाहती व ब्रिटन हे परदेश समजण्यात यावेत.)

(८) हिंदी व्यापारी जहाजे कोणत्याहि समुद्रात असली तरी त्यांच्यावर हिंदी कायद्याची सत्ता चालावी. त्यांच्यावरील अधिकाराची चौकशी ही हिंदी कोर्टात झाली पाहिजे.

(९) हिंदुस्थानची संघटना तयार करणे.बदलणे,रद्द करणे, वगैरे संबंधीचे सर्व अधिकार स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या पार्लमेंटचे आहेत. त्यात ब्रिटिश पार्लमेंटला हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नसावा.

(१०) स्वतंत्र हिंदुस्थानचे वकील हे सर्व देशात जातील व त्या त्या देशाचे वकील हिंदुस्थानांत रहातील.

ही कलमे मान्य केली गेली म्हणजे वेस्टमिन्स्टरचा सर्व कायदा मान्य करण्यात आला, असे होईल. या दहा कलमांपैकी ४, ६ व १० ही कलमे वेस्टमिन्स्टरच्या कायद्यांत नाहीत; पण रूढीने ती मान्य केली आहेत.

त्यामुळें वसाहतींनी रूढीनें जे प्राप्त करून घेतले आहे, ते हिंदुस्थानलाहि मिळालें पाहिजे.

असा कायदा पास झाला तर काय होईल, हे आपण थोडक्यात बघूं.

(१) हिंदुस्थानच्या पार्लमेंटकडे सार्वभौमत्वाचे अधिकार येतील. (आफ्रिका व आयर्लंडच्या पार्लमेंटला हे अधिकार आहेत.)

(२) कॉमनवेल्थमध्ये जाणें हे स्वेच्छेचें असल्यामुळें इतर वसाहतींप्रमाणेंच हिंदुस्थानला साम्राज्यांतून फुटून जाता येईल. ' स्वेच्छा ' ही हेतुवाक्यात असल्यामुळे तो कायदा नाहीं असे म्हणतात. आपणहि ती गोष्ट कबूल करूं. पण हिंदुस्थानला वाटेल तो कायदा करण्याची आणि राजेसाहेबाना तो अमान्य करण्याची सत्ता नसल्यामुळें (वसातींनी हे ठरवून घेतले आहे.) आम्हाला साम्राज्यसरकारशी संबंध तोडता येईल.

(३) ग. जनरल, गव्हर्नर्स वगैरे हिंदी मंत्रिमंडळ नेमू शकेल व काढू शकेल.

(४) प्रीव्हि कौंसिलकडे अपिलें जाणार नाहीत.

(५) इतर राष्ट्राबरोबर व्यापारविषयक तह करता येतील.

(६) युद्धात भाग घेणे न घेणें हे आमच्या इच्छेवर अवलंबून राहील. आमच्या संमतीशिवाय आम्हाला लागू होणारे तहनामे साम्राज्यसरकार करूं शकणार नाही. स्वतंत्रपणे परक्या देशाशी हिंदुस्थानला युद्ध जाहीर करता येईल किंवा नाहीं अगर तह करतां येतील किंवा नाहीं किंवा साम्राज्यसरकारच्या शत्रूच्या बाजूने युद्धात पडता येईल किंवा नाहीं, हे इतर वसाहतीपुढेहि प्रश्नच आहेत. तेव्हा त्याचा निकाल लावावयाचा आहे.

(७) हिंदुस्थानला सैन्य, आरमार व वैमानिकदल कायदा करून उभारता येईल.

(८) कोणत्या राष्ट्रातील लोकाना हिंदुस्थानात येऊं द्यावयाचे व राहूं द्यावयाचे हे हिंदुस्थानचा कायदा ठरवील.

ज्या वसाहतीना १९२६ च्या परिषदेने समानतेचा दर्जा दिला व जो वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्याने मान्य केला आणि कायद्याच्या भाषेत बसविला त्या वसाहतीत वर वर्णन केलेली परिस्थिति आहे. हिंदुस्थानला वसाहतींच्या बरोबरीचा दर्जा आहे याचा अर्थ हिदुस्थानला हे हक्क मिळाले पाहिजेत. ते हक्क ब्रिटिश सरकारनी वेस्टमिन्स्टरचा कायदा मोठा करून मान्य करावेत अगर निराळा कायदा करून मान्य करावेत पण ज्या कायद्यात वरील हक्क येणार नाहीत तो वसाहतींच्या दर्जाचा कायदा होणार नसून हीन दर्जाचा कायदा होणार आहे हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे.

हिदुस्थानला वेस्टमिन्स्टरचा १९ १ चा कायदा हा किरकोळ दुरुत्या करून आपोआप लागू केला जाईल असे पार्लमेंटात म्हटलें असते तर दर्जा ठरण्याबरोबर त्या दर्जाचा अर्थहि स्पष्ट झाला असता. तथापि वसाहतींना अतर्गत,अंतरराष्ट्रीय, अंतरसाम्राज्यविषयक आणि अतर वासाहतिक स्वातंत्र्य ज्या दर्जामुळे प्राप्त झालें नाही, ते हिदुस्थानला मिळालें तरच हिदुस्थान दर्जाने इतर वसाहतींच्या बरोबरीचा झाला असे ठरणार आहे. मग ते स्वातंत्र्य १९३१ चा कायद्याप्रमाणें मिळो किंवा अन्य कायद्याप्रमाणे मिळो. हे स्वातंत्र्य नाकारणे ब्रिटिश सरकारला अशक्य आहे. कारण हिंदुस्थान व वसाहती याचा दर्जा एक आहे असे म्हटल्यानंतर वसाहतीना जें स्वातंत्र्य मिळाले तें हिंदुस्थानला कोणत्या तोंडानें नाकारणार?

हिदुस्थानला समान दर्जा मिळाल्यामुळें काय काय परिस्थिति निर्माण होईल हे येथवर सांगितले. यावरून कॉंग्रेसनें अगर कॉंग्रेसच्या पुढे जाणाऱ्या जहाल पक्षानें हा दर्जा मान्य करावा असे नाही. त्याच्यामध्यें जर धमक असेल तर त्यानीं आम्हाला हा दर्जा नको असे म्हणावे आणि यशस्वी क्रांती करावी. पण अशी क्रांती केल्याशिवाय व इंग्रजाना येथून घालवून दिल्याशिवाय स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणे स्वराज्य स्थापता येणार नाही. वसाहतीचा दर्जा मान्य करणें म्हणजे तडजोड मान्य करणें आहे आणि जहाल भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे साम्राज्यशाहीला मान तुकविणे आहे. ही तडजोड करावयाची का नाही हा आपल्या शक्तीचा प्रश्न आहे.

भाग १० वा.

दर्जा ठरला पण पुढें काय ?

हिंदुस्थानचा दर्जा 'वसाहतीचे स्वराज्य' असा ठरला. तो दर्जा ठरल्याबरोबर वसाहतीचे स्वराज्य हिंदुस्थानला मिळेल असे नाहीं, हे सर सॅम्युएल होअर म्हणतात. वसाहतीच्या स्वराज्याचा दर्जा म्हणजे इतरत्र सर सॅम्युएल होअर यांनी म्हटल्याप्रमाणें एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राला द्यावयाची देणगी नाहीं. आयर्लंडच्या स्वातंत्र्यावर १९२२ साली भाषण करतांना त्या वेळचे मुख्य प्रधान लॉईड जॉर्ज असेच म्हणाले. ते म्हणतात "वसाहतीच्या स्वराज्याची व्याख्या करणे कठीण आहे व भयंकरहि आहे.' ही व्याख्या करणें जरी कठीण व भयंकर असलें तरीं 'कानडा, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड व दक्षिण आफ्रिका, यांना जितकें स्वातंत्र्य आहे तितके आयर्लंडला दिले जाईल.' आयर्लंडचा दर्जा इतर वसाहतीप्रमाणेंच आहे हे फक्त नमूद करण्यांतच आयर्लंडला हमी दिलेली (Guarautee) आहे; कारण जर आम्ही आयर्लंडच्या स्वातंत्र्यावर

आक्रमण करण्याचा प्रयत्न केला तर इतर वसाहतीनाहि आपले स्थान संकटाने ग्रस्त झालें अशी भीती वाटावयास लागेल." *

या भाषणावरून दर्जाची व्याख्या जरी करता येत नसली, तरी त्या दर्जा-मुळे इतर वसाहतीइतकेच हक्क अधिकार हिंदुस्थानला मिळाले पाहिजेत हे सिद्ध होतें. या हक्कावर जर ब्रिटिशानी आक्रमण केलें, तर वसाहतीना आपल्याहि हक्कावर आक्रमण करण्याची सत्ता ब्रिटिश सरकारला आहे असे वाटू लागेल व वसाहती कदाचित् त्याला विरोध करतील. तेव्हां वेस्टमिन्स्टरचा किंवा त्यासारखा कायदा हिंदुस्थानला लागू केलाच पाहिजे, असें यावरून उघड होतें. मग ब्रिटिश मुत्सद्दी कांहीहि म्हणोत.

हा दर्जा हिंदुस्थानला आज देणार नाही, युद्ध संपल्यावर देऊं असेंहि नाही, किंवा तो केव्हा देणार हेंहि सांगतां येत नाही असें ब्रिटिश मुत्सद्दी म्हणतात. तो दर्जा प्राप्त होण्याला अल्पसंख्याक, संस्थानिक यांचे प्रश्न आड येतात असें होअरसाहेबाचं म्हणणें आहे. आणि जोपर्यंत ते प्रश्न सुटलें नाहीत, तोपर्यंत अमुक तारखेला वसाहतींचें स्वराज्य देऊं असे आम्ही सांगू शकत नाही, हे त्यानी स्पष्टपणे सांगितले आहे. हे प्रश्न सोडविण्याची

What does Dominion status mean? It is difficult and dangerous to give a definition ......It is something that has never been defined by an act of Parliament, even in this country, yet it works perfectly All we can say is that whatever measure of freedom Dominion status gives to Canada, Australia, Newzealand, or South Africa, that will be extended to Ireland, and there will be the guarantee, contained in the mere fact that the status is the same, that wherever there is an attempt at encroaching upon the rights of Ireland, every Dominion will begin to feel that its own position is put in jeopardy.

British Dominions Pages 83-84 A. B. Keith.

जबाबदारी ते सर्वस्वीं आमच्यावर टाकीत नाहीत. आपणहि त्या बाबतीत मदत करूं, असें मोठ्या औदार्याने ते आश्वासन देत आहेत. तेव्हां आम्हाला वसाहतींचे स्वराज्य पाहिजे असेल, तर हे प्रश्न सोडविले पाहिजेत आणि ते प्रश्न सोडवावयाचे नसतील तर कायम गुलामगिरीत राहिले पाहिजे असा त्याचा अर्थ होतो.

इतर वसाहतीत हे भानगडीचे प्रश्न नव्हते. आयर्लंडमध्यें धार्मिक प्रश्न नव्हते असें नाही, पण ते हिंदुस्थानइतके विकोपाला गेले नव्हते. अल्स्टर व दक्षिण आयर्लंड यांच्यामध्यें असलेले धर्मभेद आयर्लंडला जाचक झालेच पण ते धार्मिक असण्याऐवजी आर्थिकच अधिक होते. म्हणून ब्रिटिशांनी अल्स्टरला स्वतंत्र पार्लमेंट देऊन आयर्लंडची चिरफाड केली. दक्षिण आयर्लंडमधील प्रोटेस्टंटांना तेथील डेलनें संरक्षणाची हमी दिली व त्या बाबतींत तरी ब्रिटिशाना लुडबूड करू दिली नाही. इतर वसाहतीत आपसांत भांडणें होतीं; पण ती राजकीय होती. ती भांडणे त्यानी आपसांत हक्काची कमीअधिक विभागणी करून मिटवली.

आयर्लंडच्या शिवाय बाकीच्या वसाहतींनी जे ब्रिटिशाबरोबर संबंध जोडले ते स्वखुषीने जोडले. त्या वसाहतीनी आपसांत चर्चा केल्या, घटना तयार केल्या आणि आपले प्रतिनिधी लंडनला पाठवून पार्लमेंटकडून त्या मान्य करून घेतल्या. या घटना तयार करण्याच्या बाबतीत ब्रिटिशाना किंवा ब्रिटिश पार्लमेंटला त्यांनी बिल्कूल हस्तक्षेप करूं दिला नाही. त्यांचें ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्यें जाणें हे खऱ्या अर्थानें स्वेच्छेचे होते. साम्राज्याशी संबंध जोडण्यानें त्यांच्या व्यापाराला, संरक्षणाला बळकटी आली, तसेच इंग्लंडलाहि वसाहतींमुळे आपलें सामर्थ्य वाढवितां आले.

तसा प्रकार आयर्लंडमध्ये नव्हता व हिंदुस्थानांतहि नाही. इंग्लंडचे राज्य हें जसें आयर्लंडवर स्थापन झालें होतें तसें हिंदुस्थानवरहि स्थापन झाले आहे. आयर्लंडनें निकराचा प्रतिकार करून आपलें स्वातंत्र्य मिळविले. हिंदुस्थाननें तितका प्रतिकार केला नाही; पण किती प्रतिकार करावा लागेल याची अद्याप कल्पना नाही. इंग्लंड व आयर्लंडचा लढा ज्या

पद्धतीने मिटला, त्याच पद्धतीने हिंदुस्थानचाहि मिटला पाहिजे. हिंदुस्थानांत जातीय प्रश्न आहे, संस्थानिकांचे प्रश्न आहेत, हे कबूल केले तरी ते प्रश्न युद्धसमाप्तीनतर द्यावयाच्या स्वातंत्र्या-आड का यावेत हे कळत नाही. ब्रिटिश सरकारनें ह्या प्रश्नाचा अडसर जो स्वातंत्र्याच्या प्रश्नाला लावला आहे, तो सद्बुद्धीनें लावला आहे असे आम्हास वाटत नाहीं. तेव्हा हिंदुस्थानच्या ताब्यात जे स्वातंत्र्य करावयाचे नेवढ्यापुरतीच त्यानीं चर्चा करावी. बाकीचे प्रश्न सोडविण्यास हिंदुस्थान समर्थ आहे व त्याकरता इंग्रजानी सहाय्य दिले तर तो घेईलहि.

तेव्हा मुख्य प्रश्न जो राजकीय स्वातंत्र्याचा त्यावरच आम्ही भर दिला पाहिजे. तो सोडविण्यास आयर्लंडचे उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवणें जरूर आहे. आयर्लंडने प्रथम इंग्रजाच्याबरोबर तह केला. तह केल्यामुळे इंग्लंड व आयर्लंड ही दोन राष्ट्रे समान दर्जाची मान्य करण्यात आली. तह होतो तो समान राष्ट्रातच होतो. शासीत व शास्ते याच्यात होत नाही. आयर्लंडप्रमाणें हिंदुस्थानातहि तह झाला पाहिजे. पण हिंदुस्थानात एक अडचण आहे. हिंदुस्थानात तह करावयाचा म्हणजे कोणाबरोबर करावयाचा ? कॉंग्रेस ही राष्ट्राची एकमेव प्रतिनिधी आहे, असें म. गांधी राऊंड टेबलला जाईपर्यंत म्हणत होते. पण ५० वर्षाच्या दीर्घ प्रयत्नानंतरहि कॉंग्रेसला एकमेव प्रतिनिधित्व स्थापन करता आलें नाहीं, ही दुःखाची गोष्ट आहे. मुस्लीम लीग, अस्पृश्य, पारशी, शीख, ॲंग्लो इंडीयन्स, ख्रिश्चन्स वगैरे अनेक जाती व संस्था पुढे येऊन असें सांगत आहेत कीं, कॉंग्रेस ही आमची प्रतिनिधि नाहीं. हिंदुसभाहि कॉंग्रेसचे प्रतिनिधित्व मान्य करीत-नाहीं. तेव्हा हिंदुस्थानबरोबर तह करावयाचा म्हणजे कोणाबरोबर करा-वयाचा? आयर्लंडमध्यें हा प्रश्न आला नाही, कारण त्यांनीं १९२१ साला-पूर्वीच आपलें स्वातंत्र्य पुकारून डेल एरीनची स्थापना केली होती. ह्या डेलबरोबर ब्रिटिश प्रतिनिधींनीं तह केला. तेव्हा हिंदुस्थानांत एक तर कॉंग्रेसचें एकमेव प्रतिनिधित्व स्थापन झालें पाहिजे किंवा दुसरे कॉंग्रेसने अल्पसंख्याकांच्याबरोबर तडजोड करून

व एक होऊन सरकारवर दडपण आणले पाहिजे तरच तह करणें शक्य होईल. हिंदुस्थानांत १९३५ चा कायदा करतांना जी परिस्थिति होती ती आजहि कायम आहे. त्या वेळी गोलमेज परिषदेंत अल्प-संख्याकांचा प्रश्न न सुटल्यामुळे म. गांधीना आपल्या पराभवाची कबूली देऊन परत यावें लागलें. नंतर सरकारनी अल्पसंख्याकांचा प्रश्न स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणे सोडविला आणि राजकीय प्रश्नहि सोडविला. आजहि कॉंग्रेसला जर अल्पसंख्याकांचा प्रश्न सोडविता आला नाही तर सरकार तशीच कारवाई करून जातीय व राजकिय असे दोन्ही निर्णय स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणे व स्वतःचें राज्य भक्कम करण्याकरता आमच्यावर लादील. आमच्यावर अल्पसंख्याकाच्या ज्या जबाबदाऱ्या आहेत, त्या पार पाडण्याकरतां आम्हाला हिंदुस्थानांत रहाणे भाग आहे असेहि ते म्हणतील. पण सरकार जोवर असे सागत नाही की, कॉंग्रेस व अल्पसंख्याक यांचा प्रश्न सुटतां क्षणींच हिंदुस्थानांत पूर्ण स्वातंत्र्य प्रस्थापित होईल, तोवर त्यांची अल्प-संख्याकांच्या विषयींची सबब खोटी आहे असें म्हणणें भाग आहे. अल्पसंख्याकांना जास्त हक्क देणें का ब्रिटिश राज्य राहू देणे, असा पर्याय आला असतां निदान कॉंग्रेस तरी ब्रिटिश राज्यापेक्षा अल्पसंख्याकांना जास्त हक्क देणें मान्य करील. १९१६ साली हीच परिस्थिति निर्माण झाली होती. त्या वेळी संपूर्ण स्वातंत्र्यहि हिंदुस्थानला मिळणार नव्हतें. क्रमशः जबाबदारीचे तुटपुंजे हक्कच मिळणार होते. पण त्याहि वेळी कॉंग्रेसने लोकमान्यांच्या पुढाकाराखालीं लखनौचा करार केला आणि मुसल-मानांचा प्रश्न सोडविला. आज आपसांत ऐक्य झालें तर त्याहिपेक्षां अधिक प्रगति व्हावयाची आहे आणि ती प्रगति हिंदुस्थानला संपूर्ण स्वराज्याचे हक्क मिळण्यांत होणार असेल, तर कॉंग्रेस अल्पसंख्याकांना जादा हक्क देऊनहि स्वराज्य पदरांत पाडून घेईल. तशी घोषणा सरकार करीत नसल्यामुळें कॉंग्रेस तरी मुसलमानांच्या बरोबर कोणत्या हक्काकरता तडजोड करणार ? मुस्लीम लीग व कॉंग्रेसचे

पुढारी एकत्र बसले तर त्यांनी तडजोड कशाकरतां करायची? तडजोड जी होत असते ती राजकीय हक्क आपल्याला कोणते मिळणार यावर होत असते. त्या हक्काची कल्पना सरकार आज देत नाही, उद्याहि देणार नाही. अल्पसंख्याकांचा प्रश्न सोडवा असे टुमणे मात्र त्यांनी आमच्या मागें लावले आहे. प्रांतिक स्वराज्याच्या बाबतींतील भाडणे मिटवा, असाहि खोडसाळपणा ते करतात. जर सरकार आमची स्वयंनिर्णयाची, लोकशाहीची व घटनापरिषदेची मागणी मान्य करावयास तयार असेल तर तडजोड करावयास वेळ लागणार नाही. नुसता हिंदुस्थानचा वसाहतीचा दर्जा आम्ही मान्य केला आहे, एवढे सांगून तडजोडीचा मार्ग खुला होत नाही. त्या वसाहतीच्या स्वराज्याचा अर्थ संपूर्ण स्वातंत्र्य आहे आणि ते तुम्हाला आपसात तडजोड होतांच देऊं असें त्यानी म्हटलें पाहिजे. ते जोंवर सरकार स्पष्टपणे सांगत नाही, तोंवर सरकारची घोषणा निरर्थक आहे. पण हे दोन्हीहि जमातीनी म्हटले पाहिजे.

मुसलमान व इतर अल्पसंख्याक कॉंग्रेसच्याबरोबर सरकारला हें सांगावयास तयार नाहीत. त्याचे कारण त्याना कॉंग्रेसबद्दल विश्वास नाही. अलीकडे तर मुस्लीम लीगचे पुढारी लोकशाही विरुद्ध बोलूं लागले आहेत आणि कॉंग्रेस राजवट संपली म्हणून सुटलों असाहि उसासा टाकीत आहेत. याचा अर्थ त्याना प्रांतिक स्वायत्तता नको असा नाही. मि. रॅम्से मॅक्डोनल्ड यानी दिलेल्या जातीय निर्णयावरच आजची राज्यघटना आधारलेली आहे. तो जातीय निर्णय मुसलमानाना संपूर्णतः मान्य आहे. त्यांना लोकशाही नको, याचे कारण आठ प्रांतात कॉंग्रेसची मंत्रिमंडळे आहेत हे होय. त्याना या मंत्रिमंडळात स्वतंत्र प्रतिनिधित्व पाहिजे आहे. सर शिकंदर हयातखान यानी तर ही गोष्ट स्पष्टपणें सांगितली आहे. आज जो कॉंग्रेस राजवट संपल्याबद्दल समाधानाचा सुस्कारा टाकला जात आहे त्याला कारण मुस्लीम लीगचे प्रतिनिधी मंत्रिमंडळावर नाहीत हेच होय. तेव्हा मुसलमानाच्या बरोबर तडजोड करावयाची असेल, तर त्याचे प्रतिनिधी मंत्रिमंडळात घेतले पाहिजेत, ही त्यांची

एक अट दिसते. ही अट कायदा करून मान्य करावयाची का रूढीने प्रस्थापित करावयाची, हा खरोखर प्रश्न आहे. पण कोणत्याहि रीतीनें ती मान्य केली, तरी लोकशाहीच्या तत्त्वाला त्यामुळें बाध येतो. संयुक्त जबाबदारीचें तत्त्व त्यानें मारले जाते. मंत्रिमंडळांत पुनः राखीव जागाचे घातुक तत्त्व त्यानें स्वीकारावे लागतें. मुस्लीम लीगचे हे प्रतिनिधी लीगला जबाबदार रहाणार, कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीला जबाबदार रहाणार नाहींत. लीगचा कार्यक्रमहि ते मंत्रिमंडळाला स्वीकारावयास लावणार. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन ही त्यांची अट मान्य करावयाची किंवा नाहीं हे ठरविलें पाहिजे.

मुसलमानाना संमीश्र मंत्रिमंडळ हें आत्महित रक्षणाकरता पाहिजे आहे. तें हीत गव्हर्नर्स पाहू शकत नाहीं असा त्याचा ग्रह झाला आहे. पण संमिश्र मंत्रिमंडळामुळें आपसात खटके उडतील व वारंवार राजिनाम्याचे प्रसंग उद्भवतील. त्याकरता मुस्लीम लीग व इतर अल्पसंख्याक याचे एक सल्लागार मंडळ नेमावें व त्याच्या सल्ल्यानें व सहकार्यानें अल्पसंख्याकांचे प्रश्न जेव्हा जेव्हा उद्भवतील तेव्हा तेव्हा त्याना विश्वासात घ्यावे. हा सल्ला बंधनकारक मानावा व रूढीने त्याला मान्यताहि द्यावी. ही उपसूचना करण्याचे कारण इतकेंच की, लोकशाहीच्या सर्वमान्य तत्वाला व संयुक्त जबाबदारीला बाध येऊं नये.

याहिपेक्षा जास्त अडचणीचा प्रश्न मुस्लीम लीग हीच मुसलमानांची अधिकृत व प्रतिनिधि संस्था आहे ह्या गोष्टीला कबूली देणें.याचा अर्थ कॉंग्रेस ही हिंदूंची आहे असें कबूल करणें. म्हणजे गेल्या पन्नास वर्षांत कॉंग्रेसनें जो राष्ट्रीयत्वाचा पुकारा केला तो खोटा होता हे लिहून देणें.तसेंच कॉंग्रेसमध्यें सरहद्द व इतर प्रांतातील जे मुसलमान आहेत, त्यांना तुम्ही हिंदु आहांत असें म्हणणें किंवा मुस्लीम लीगच्या गोटांत तरी ढकलणे. त्यामुळें हिंदुस्थानात राजकीय पक्षच शिल्लक उरणार नाहीं व हिंदुस्थान जातीय राष्ट्र होईल. मग ह्या दोन्ही पक्षाना आर्थिक प्रश्न सोडविण्याऐवजी जातीय प्रश्नच सोडवीत अनेक वर्षे बसावें लागेल. तेव्हां मुस्लीम लीगची ही मागणी कोणत्याहि परिस्थितींत मान्य होतां कामा नये.

तिसरी त्याची मागणी फेडरेशनमध्ये जे संस्थानी प्रतिनिधी येतील, त्यांपैकी एक तृतीयांश जागा मुसलमानाना द्या,ही असण्याचा संभव आहे. जिनासाहेब असें बोलू लागले आहेत की, आम्हाला फेडरेशनच नको आहे. फेडरल राज्यघटनाच त्याना मान्य नाही. याशिवाय त्यांच्या आणखी किती मागण्या येऊ शकतील याची कल्पना करतां येत असली तरी ती प्रस्तुत प्रश्नाला गैरलागू आहे. कराचीच्या मुस्लीम लीग परिषदेत एकानें हिंदु हिंदुस्थान व मुस्लीम हिंदुस्थान अशी फाळणी करण्याचा ठराव आणलाच होता. पण असल्या वेडगळ तपशीलाचा विचार करण्याचेंहि कारण नाही. मुख्य प्रश्न आहे तो परस्पराच्या परस्परावरील विश्वासाचा. दोघानी हिंदुस्थान आपले राष्ट्र आहे असे मानले पाहिजे, त्याच्या स्वातंत्र्याकरता त्याग केला पाहिजे आणि तेथील दरिद्री प्रजा या स्वातंत्र्याशिवाय सुखी होणार नाही असे दोघांच्या अंतःकरणाला पटलें पाहिजे. ही भूमिका जोवर मान्य होत नाही, तोवर तपशीलातील तडजोडी ह्या निरर्थक आहेत. एकमेकानी एकमेकाचे हेतु प्रामाणिकपणाचे आहेत, एक दुसऱ्याचा घात करूं इच्छित नाही, हे अंतःकरणपूर्वक कबूल केले पाहिजे. हा विश्वास वाटूं लागल्यानंतर कोणाला जास्त जागा मिळाल्या व कोणाला कमी मिळाल्या तरी तक्रार केली जाणार नाही. पण जोवर एक जात दुसऱ्या जातीची वैरी आहे ही भावना कायम आहे, तोवर केलेल्या तडजोडी केव्हाहि मोडून टाकता येतील. भावना समजून घेण्यालाहि उभयपक्षी उदारता लागते. त्याशिवाय पुढें पाऊलच पडत नाही. तडजोडीच्या मागे हीच मनोवृत्ती असावयास पाहिजे.

तेव्हा हिंदुस्थानात जे ऐक्य प्रस्थापित व्हावयास पाहिजे, ते परस्पराच्या सद्धेतूवर आधारलेले ऐक्य पाहिजे. यात जर यश आले तर मुस्लीमलीगला मुसलमानाची प्रतिनिधी माना आणि हिंदुसभेला हिंदूची प्रतिनिधी माना, अशी तेढीची बोलणीच केली जाणार नाहीत. जातीय प्रश्नांना राजकीय प्रश्नाचें स्वरूप देण्याचा जो सध्याचा प्रयत्न सुरू आहे, त्यामुळे

दोन प्रकारचे राष्ट्रीयत्व या देशांत निर्माण होईल. हिंदुंचे राष्ट्रीयत्व निराळे व मुसल्मानांचे राष्ट्रीयत्व निराळें असे त्यांत भेद पडतील. ते भेद एकराष्ट्रीयत्वाच्या 'कल्पनेला घातुक आहेत.' त्याचा फायदा घेणारा एखादा डिक्टेटर निघाला तर हिंदुस्थान धुळीला मिळाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. तेव्हा धार्मिक प्रश्न कोणते, जातीय प्रश्न कोणते व राजकीय प्रश्न कोणते याचा अर्थ समजून घेतला पाहिजे. इतकी छाननी होऊनहि अल्पसंख्याकाना बहुसंख्याकाबद्दल पूर्ण विश्वास वाटत नसला, तर त्याना त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण होईल अशी हमी द्यावयास काही हरकत नाही. पण या सर्वांचा उद्देश भेद नष्ट करणें हा असला पाहिजे. कॉंग्रेसचे धोरण ठरविण्याचा अधिकार हिंदूंनाच आहे आणि मुसलमानाना नाही असे थोडेच आहे ? कॉंग्रेसमध्यें प्रमुख मुसलमान होते. त्यानींहि कॉंग्रेसचें धोरण ठरविण्यास मदत केली आहे. आजहि मुसलमान पुढारी कॉंग्रेसचें धोरण ठरवीत असतात. कॉंग्रेससारख्या संस्थेंत येणे हेच अल्पसंख्याकांना आपल्या हक्काच्या मान्यतेचें एक विश्वासस्थान आहे. त्यामुळेच त्याना आपले हित साधून घेतां येईल. एका संस्थेत आल्याने भेद नष्ट होतात व प्रगती करता येते.

वर जी चर्चा केली आहे, ती हिंदुस्थानांत सशस्त्र क्रांती होणार आहे, आपण सार्वभौमत्वाचे अधिकार काबीज करणार आहों, इंग्रजाना या देशातून बाडबिस्तान्यासह हाकून देणार आहों या सिद्धातावर केलेली नाही. हिंदुस्थानला निःशस्त्रप्रतिकार करावा लागेल, आणि त्या प्रतिकारांत आपण पूर्णपणें यशस्वी झाले तरी सत्याग्रहाच्या तत्त्वज्ञानात परक्या सत्तेचे हितसंबंध, त्याचें भांडवल व त्यांचे कर्ज वगैरे नष्ट करावेत ही मनोभूमिका नसल्यामुळें सत्याग्रहाच्या यशस्वी मोहिमेनंतरहि आपल्याला एका टेबलावर बसून जमाखर्च तपासावे लागतील व निर्णय घ्यावे लागतील. लढयावांचून जर आपल्याला हे जमाखर्च मुक्रर करता येत असतील तर ते का न करा ? पण सरकार जर असेंच म्हणत राहील की, आपसांतील भाडणे मिटल्यानंतरहि

तुमच्या स्वराज्याचा प्रश्न सुटेल व तुम्हांला स्वातंत्र्य मिळेल असें नाही, तर कॉंग्रेसला प्रतिकाराशिवाय दुसरा मार्गच उरत नाही. हा प्रतिकार जातीय भाडणे मिटल्याने अधिच तीव्र होईल आणि जातीय भाडणें हटवादी वृत्तीमुळे मिटत नाहीत असे ठरले तरी, सत्याग्रह प्रतिकार हा अनिर्वाह्यच ठरेल. या सत्याग्रहानंतरहि जसा कॉंग्रेस सरकारला अन्याय करणार नाहीं तसा अल्पसंख्याकानाहि करणार नाही. त्या वेळी लढा मिटविण्याकरिता सरकारला १९३० च्या गाधी आर्यर्विन कराराप्रमाणे कॉंग्रेसबरोबरच तहनामा किंवा तहनाम्याच्या स्वरूपाचा करार करावा लागेल. आयर्लंडने १९२१ साली ब्रिटिश सरकारबरोबर जो तहनामा केला, तो विजयी राष्ट्र म्हणूनच केला. ह्या तहनाम्याच्या वेळी जातीय वाद मिटवा असे सरकार सागणार नाही. कारण त्याचें अस्तित्वच त्याना धोक्यांत आहे असें वाटेल. आज सुद्धा सरकारने जातीय प्रश्न काढला नसता, पण त्याना आपलें अस्तित्व संकटांत आहे असें वाटत नाही. उद्या जर सरकारला कॉंग्रेसचे सहाय्य चालू युद्धात अनिर्वाह्य वाटलें तर तें जातीभेदाचे बुजगावणे दाखवणार नाहीत. निदान ते अल्पसंख्याकाना तुमचें बरोबर किती, चूक किती, न्याय्य काय अन्याय्य काय, हे सांगू शकतील आणि न्याय्य पक्षच घेतील.

सत्याग्रहाच्या यशस्वी मोहिमेनतर सरकारबरोबर जो तहनामा होईल, त्यात अल्पसंख्याकांना कॉंग्रेस अवश्य बोलवील. कारण परक्या सरकारबरोबर तह करणे म्हणजे अल्पसंख्याकाच्याबरोबर युद्ध सुरू करणें नाही. तेव्हां भावी लढे टाळण्याकरता अल्पसंख्याकाना सहकार्याकरतां बोलावण्यात काहीच चूक नाही.

स्वातंत्र्य संपादण्याच्या क्रियेला तहापासून सुरुवात होते. हा तह झाल्यानंतर दुसरा टप्पा जो येतो तो तात्पुरते सरकार स्थापण्याचा; आणि तिसरा टप्पा जो येतो तो घटनापरिषदेचा. तह, हंगामी सरकार, आणि घटनापरिषद हे स्वातंत्र्याच्या मार्गातील तीन टप्पे आहेत. याच तीन टप्यानी आयर्लंडला स्वातंत्र्य मिळालें. त्याच्या तहामध्यें खालील कलमें हाती. तीं अभ्यासकांना उपयोगी पडतील.

(१) आयर्लंडचा दर्जा हा इतर वसाहतींप्रमाणे समानतेचा दर्जा राहील.

(२) इंग्लंडचे व कानडाचे जे संबंध आहेत, तेच आयर्लंडचे व इंग्लंडचे राहतील.

(३) कानडांत जसे राजप्रतिनिधी नेमले जातील, तसे आयर्लंड मध्येंहि नमले जातील.

(४) राजनिष्ठेचे स्वरूप निदर्शन.

(५) सरकारी कर्जाबद्दल जबाबदारी. आपसांत निकाल न लागल्यास लवादनिवाडा.

(६) आयर्लंडने स्वतःच्या रक्षणाची सोय केली नाहीं, तोपर्यंत किनाऱ्यावरील रक्षणाची इंग्लंडवर जबाबदारी. पाच वर्षांनी त्याची तपासणी.

(७) आयर्लंडने साम्राज्याचे सैन्य, काही काळ राहूं देणे, किनाऱ्याच्या रक्षणाची जबाबदारी इंग्लंडवर सोपविणे.

(८) आयर्लंडचे आरमार किती व कसे असावे.

(९) आयर्लंडच्या किनाऱ्याचा परदेशांना योग्य देणे दिल्यावर उपयोग करण्यास परवानगी.

(१०) ज्या इंग्लिश अधिकाऱ्याना अधिकारक्रांतीमुळें सेवामुक्त करण्यात येईल किंवा जे नोकऱ्या सोडून जातील, त्याना भरपाई देणे. इंग्लंडमध्ये भरती झालेल्या पोलिसाना दोन वर्षे हा नियम लागूं नाही. त्यानंतर त्याना द्यावयाच्या पेन्शनची जबाबदारी इंग्लंडवर.

११, १२, १३ अल्स्टरबद्दल आहेत.

(१४) धार्मिक बाबतीत कोणावरहि अन्याय होईल अगर अपात्रता येईल अशा शिक्षणाबद्दल व इतर गोष्टीबद्दल उभय आयर्लंडला मनाई.

(१५) हौस ऑफ कॉमन्सचे जे दक्षिण आयर्लंडचे सभासद असतील, त्याच्याकडे हंगामी सरकार म्हणून सर्व सत्ता संक्रांत करण्यात येईल. ही सत्ता फक्त १२ महिने राहील.

(१६) हा तह इंग्लंडने आपल्या पार्लमेंटांत व आयर्लंडनें हौस ऑफ पार्लमेंटचे जे दक्षीण आयर्लंडचे सभासद असतील त्याची सभा बोलवून त्याच्याकडून मान्य करून घेणे.

अशा प्रकारें हा तह केला गेला आणि हंगामी सरकारच्या हाती आयर्लंडच्या राज्यकारभाराची सूत्रे सोपविण्यांत आली. या हंगामी सरकारने आपल्या नव्या पार्लमेंटच्या निवडणूका केल्या आणि जे सभासद निवडून आले ते घटना तयार करण्याकरता घटनापरिषदेच सभासद म्हणून बसले. त्यानी तयार केलेली घटना ऱ्हस्वदीर्घाचाहि फरक न करता इंग्लंडच्या पार्लमेंटनें कायदा करून मान्य केली. अशा प्रकारे प्रथम तह, नंतर हंगामी सरकार आणि शेवटी घटनापरिषद या पायऱ्यापायऱ्यांनि आयर्लंड स्वतंत्र झाला. आयर्लंडमध्ये ह्या स्वातंत्र्याला विरोध झाला हें आपल्याला ठाऊकच आहे. त्याकरता कॉलीन्सचा खूनहि झाला.

आयर्लंडमधील विकासाचा हा इतिहास देण्याचे कारण इतकेच की त्याच्या हातात देशाचें स्वातंत्र्य कसे गेले एवढेच त्यावरून कळावे. त्यानतर आयर्लंडनें तहाच्या काही अटी मोडल्या, राजनिष्ठेची शपथहि गाळून टाकली, ग. जनरलची जागा कमी केली आणि चालू युद्धात तटस्थता स्वीकारली. आयर्लंड जर कॉमनवेल्थमधून आज फुटत नसेल, तर त्याला कारण कायद्याची अडचण हे नसून त्यांना इंग्लंडपासून कांहीं फायदे होतात हे आहे.

तेव्हा हिंदुस्थानात वसाहतीच्या स्वराज्यघोषणेपर्यंत ब्रिटिश सरकारनें प्रगति केल्यानंतर आपल्याला आयर्लंडच्या क्रमाप्रमाणें जावयाचे असेल तर ब्रिटिश सरकारनें भाग पाडलेच तर निःशस्त्र प्रतिकाराची लढत देणें क्रमप्राप्त होईल. त्यानंतर तह करावा लागेल, तो हिंदुमुसलमानांची एकी झाली व दोघानीं मिळून प्रतिकार केल्यास दोघाबरोबर करावा लागेल. कॉंग्रेसनें एकटीनेंच प्रतिकार केल्यास कॉंग्रेसबरोबर तह करावा लागेल. कॉंग्रेस अल्पसंख्याकाना ह्या तहामध्यें सहभागी होण्याकरता बोलावील. ज्या वेळी अधिकारक्रांतीची वेळ येईल, त्यावेळी अल्पसंख्याकांचे प्रति-

निधी हंगामी सरकारमध्ये हमखास येतील. हे हगामी सरकार घटना-परिषद बोलावील आणि ती घटना ब्रिटिश सरकारला जशीच्या तशी मान्य करावी लागेल. ह्या मान्यतेच्या बाबतीत कायदा नसला तरी तहाच्या अटीत त्याचा समावेश करावा.

आज कॉंग्रेसमध्ये ज्या प्रकारचे विचार बोलले जात आहेत, त्यावरून घटनापरिषद हीच प्रधान होऊं लागली आहे. तें अनेक दृष्टीने बरोबरहि आहे. घटनापरिषदेला इतर राष्ट्रांत व भिन्न भिन्न परिस्थितीत जो अर्थ चिकटला होता, तो आपण झाडून टाकला म्हणजे या परिषदेचे काम व्यापक होईल. इतर राष्ट्रात घटनापरिषद ही फक्त घटना बनविण्याकरता बोलावीत असत. आमच्याकडील घटनापरिषद ही अल्पसंख्याकाच्या बरोबर तडजोड करील, ब्रिटिशाच्या बरोबर तह करील, परिषदसभासदाचें हंगामी सरकार बनलें जाईल आणि त्याच्याच हातात सत्ता येईल. आयर्लंडमध्यें घटनापरिषदेने फक्त घटना बनविली. तेथें तहान्वयें निर्माण झालेल्या हंगामी सरकारच्या हाती सत्ता दिली; आणि तह जो केला तो डेलच्या सभासदाबरोबर किंवा इंग्लिशाच्या दृष्टीनें सांगावयाचे म्हणजे आयर्लंडचे जे सभासद पार्लमेंटात जाऊन बसूं शकत होते, त्याच्या बरोबर.

काहीना घटनापरिषदेची ही त्रिविध कामगिरी अशास्त्रीय वाटेल. तसे वाटणें बरोबरहि आहे. कारण घटनापरिषद ही फक्त घटना बनविते, तह करीत नाही. पण हिंदुस्थानात एकराष्ट्रीय अशी कोणती तरी संस्था असली पाहिजे. मुस्लीम लीगसारख्या संस्था संबध देशातर्फे बोलूं शकत नाहीत. कॉंग्रेस हा हक्क सागते; पण तिला जातीय संस्था मानीत नाहीत. तेव्हा सर्व राष्ट्राची अशी एखादी अधिकारी संस्था जन्माला आलीच पाहिजे. त्याशिवाय सर्व राष्ट्राचे अमुक मत आहे हें कोण सांगणार? अशी संस्था घटनापरिषदच होऊ शकेल. तिला घटनापरिषद तुम्ही म्हणू नका. तिला राष्ट्रीय परिषद (National assembly) म्हणा. घटनापरिषदेपेक्षां राष्ट्रीय परिषद हें नाव जास्त अन्वर्थक आहे.

फ्रान्समध्यें अशीच राष्ट्रीयपरिषद भरली व नंतर तिचें रूपांतर घटना परिषदेंत झालें. तेव्हां आमची घटनापरिषद ही राष्ट्रीय परिषदच आहे.

मध्यंतरीं व्हाइसरॉयसाहेबानी आपल्या मंत्रिमंडळात असेंब्लीतील मुख्य मुख्य पक्षाचे प्रतिनिधि घेण्याची तयारी दर्शवली होती. त्यांच्या दृष्टीने घटनापरिषद भरविणें अशक्य असल्यामुळे त्यानी हा मधला मार्ग काढला असावा. या मंत्रिमंडळातून सरकारी अधिकारी व सरकारनियुक्त सभासद काढून टाकले असते म्हणजे त्याच्याबरोबर करार करण्याचा व त्याना हंगामी सरकार म्हणून मान्यता देण्याचा मार्ग निर्माण झाला असता. पण या सर्व तर्कांच्या गोष्टी आहेत. त्याला आधार कांहीं नाही. हिंदुस्थानच्या हातात सत्ता द्यावयाची असें ठरल्यानंतर ती घटनापरिषदेच्या हातीं द्यावी का मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या हाती द्यावी, हे प्रश्न गौण आहेत.

वादाच्याच दृष्टीनें याची चर्चा केली तर मध्यवर्ती कायदेमंडळाचे सभासद हे सर्व देशाचे प्रतिनिधी होऊं शकत नाहीत. त्या मंडळाच्या मतदाराची लायकी ही फारच थोड्याना उपलब्ध होते. तशी स्थिती घटनापरिषदेच्या सभासदाची होणार नाही. कारण त्यांचा मतदारसंघ हा जास्तींत जास्त मोठा असा होणार आहे. तेव्हा तह करायचा असला, सत्ता द्यायची असली किंवा घटना बनवायची असली तर लोकांचे खरे प्रतिनिधी जे असतील त्याच्यावरच ही जबाबदारी टाकणें श्रेयस्कर आहे.

अशा प्रकारे अधिकारक्रांतीच्या चार मार्गांची आपण पहाणी केली पहिला मार्ग कॉंग्रेस व अल्पसंख्याक याच्यामध्ये तडजोड झाली तर देशाच्या प्रतिनिधीबरोबर ब्रिटिश सरकारनें तह करणें, आणि ह्या प्रतिनिधीना हंगामी सरकार म्हणून पार्लमेंटच्या कायद्याने मान्यता देणें व त्यांच्या स्वाधीन सर्व सत्ता करणे आणि ह्या सरकारनें घटना परिषद बोलावणें. आयर्लंडच्या पद्धतीचा हा मार्ग आहे.

दुसरा मार्ग कॉंग्रेस व अल्पसंख्याक याच्याबरोबर तडजोड झाली नाही, आणि सरकारनेहि तडजोड झाल्याबरोबर तुमच्या हाती सत्ता देऊं

अशी घोषणा केली नाही तर सत्याग्रहाचा लढा सुरूं करून कॉंग्रेसबरोबर सरकारला तह करावयास भाग पाडणे. तहामध्ये कॉंग्रेसने अल्पसंख्याकांच्या हक्काचें रक्षण करण्याची हमी देणे व त्याना तहावर सह्या करण्यास, हंगामी सरकारमध्ये येण्यास व घटनापरिषदेच्या द्वारा घटना बनविण्यास पाचारण करणे. अल्पसंख्याकानी या परिषदेवर बहिष्कार घातल्यास सत्ता घेण्याचें व घटना बनविण्याचे काम थांबविता कामा नये असा निर्धार करणे.

तिसरा मार्ग अल्पसंख्याकाच्याबरोबर तडजोड करण्याकरता घटना परिषदेला पार्लमेंटनें कायद्याने संमती देऊन व्हाईसरॉयला ह्या परिषदेच्या निवडणूकी करावयास सांगणें. नंतर या परिषदेच्या निवडक प्रतिनिधीबरोबर तह करणें, त्या प्रतिनिधींना हंगामी सरकार म्हणून मान्यता देणें आणि सर्व प्रतिनिधींनी घटना परिषदेंत रूपांतरित होऊन घटना तयार करणे.

चवथा मार्ग मध्यवर्ती कायदे मंडळाचे प्रमुख प्रमुख प्रतिनिधी मंत्रिमंडळांत घेऊन त्याच्याबरोबर तह करणें, त्याच्या हाती सत्ता करणें व त्यानी घटनापरिषद बोलावणे.

अशा प्रकारें हे चार मार्ग आज विचारांत येऊं शकतात. प्रांतिक मंडळाचे प्रतिनिधी एकत्र करण्याचा आणखी एक मार्ग आहे पण तो त्याज्य आहे.

घटना परिषदेसंबंधी कोठे साशंकता, कोठें भय, कोठे अविश्वास दर्शविला जात आहे. ती कल्पना अव्यवहार्य असेंहि म्हणतात. पण त्याबद्दल इतकी भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. जगातील प्रत्येक देशाने आपापल्या घटना आपणच तयार केल्या आहेत. इंग्लंड त्याला अपवाद आहे, कारण इंग्लंडची घटना ही क्रमाक्रमानें बनत गेली आहे, ती एकदम झालेली नाही. पण असे कांहीं अपवाद सोडल्यास कोणताहि देश दुसऱ्या कोणाला घटना करूं देणार नाहीं. आपल्या देशाची घटना

प्रत्येक देश आपणच करीत असतो. ते स्वातंत्र्याचे पहिले गमक आहे. जोंवर हिंदुस्थान स्वतंत्र नव्हता, तोंवर हिंदुस्थानच्या घटना इंग्लंडने तयार केल्या. अगदी परवाचा म्हणजे १९३५ चा कायदा इंग्लंडनें केला. तत्पूर्वी सायमन कमिशन नेमले तेहि पूर्णतः इंग्लिशांचें नेमलें. १९१९ कायदा हा अशाच प्रकारे मॉटेग्यूसाहेबांनी तयार केला. त्यापूर्वीच्या मोर्लेमिंटो सुधारणा याहि इंग्लिशांनी तयार केल्या. यानंतर अजूनहि इंग्रज सरकार हिंदुस्थानची घटना तयार करणार असेल तर हिंदुस्थानला वसाहतीच्या स्वराज्याचा दर्जा आहे, हें त्याचे म्हणणे खोटे ठरेल. स्वराज्या-प्रमाणेच घटना बनविणे हा प्रत्येक देशाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. तो हक्क अमान्य करणे म्हणजे त्या देशाचे स्वातंत्र्य अमान्य करणें आहे.

भाग ११ वा.

घटनापरिषदा

घटनापरिषदेला स्वकीयांकडून व परकीयांकडून विरोध होत आहे, हें आपण पहातोच. या विरोधाची चार कारणे सांगितली जातात. (१) हिंदुस्थानात सशस्त्र राज्यक्रांती झाली नाही व लोकांनी सत्ता बळकावली नाही म्हणून घटनापरिषदेची मागणी ही अशास्त्रीय आहे (२) हिंदुस्थानचा विस्तार लक्षात घेता घटनापरिषद भरविणे अशक्य आहे. (३) घटना परिषदेंत हिंदूंचें बहुमत होणार असल्यामुळे अल्पसंख्याकांचे हितसंबंध सुरक्षित रहाणार नाहीत. (४) वयात आलेल्या प्रत्येक स्त्रीपुरुषाला मताधिकार देण्यास हिंदुस्थान अद्याप लायक झाला नाही. याशिवाय आणखी विरोधाची कारणे असतील; पण ही प्रमुख कारणे आहेत.

यापैकी एकेक कारणाचा आपण विचार करूं. घटनापरिषदेला विरोध असण्याची ही तीन प्रकारची कारणे आहेत; एक ऐतिहासिक, दुसरे कायदेशीर व तिसरे व्यावहारिक. यापैकी पहिले कारण आपण घेऊं. मागें आपण पाहिलेच आहे की, प्रत्येक देशाच्या घटना ह्या देशांतील प्रतिनिधीच तयार करीत असतात. सशस्त्र क्रांती करूनच घटना बनविल्या पाहिजेत

असे शास्त्र नाही. सशस्त्र क्रांतीपर्यंत परिस्थिती बिघडवूं देणे हे राज्य-कर्त्यांच्या बेफिकीरीचे, अरेरावीचे किंवा सत्तेच्या लोभाचें लक्षण आहे. सूज्ञ राज्यकर्ते प्रजेच्या भावनांचा अंदाज लागताच प्रजेला घटना बनवूं देतात. तेव्हा राज्यक्रांती हीच घटना बनविण्याला शास्त्रीय दृष्टया योग्य असते असे नाही. फ्रान्सच्या इतिहासात घटनापरिषद हा शब्द क्रांती-मुळे विटाळला गेला असल्यामुळे तो इतर घटनांना लावूं नये, असे होत नाही. जर्मनी, ऑस्ट्रीया, झेकोस्लोव्हाकिया, वगैरे स्वतंत्र देशांनी सशस्त्र क्रांत्या न करता घटनापरिषदा भरविल्या आणि आपापल्या घटना तयार केल्या. ब्रिटिश साम्राज्यातील वसाहतींनी आपापल्या घटना बनविल्या तेव्हां त्यांच्या देशात क्रांत्या कुठे झाल्या होत्या? त्यांनी त्या परिषदांना घटनापरिषद हा शब्द लावला नाही एवढे खरें; पण त्यामुळे त्यांची सत्ता अमान्य होते असें नाहीं. पण त्याहिपेक्षा ठळक उदाहरण आयर्लंडचें आहे. आयर्लंडमध्ये घटनापरिषद भरली, तिनें घटना तयार केली व तिला ब्रिटिश पार्लमेंटची संमतीहि घेतली. तेथे क्रांतीचा जो अर्थ आहे, त्या अर्थाने क्रांती झाली नव्हती. इंग्रजांच्या संमतीनेच तेथें घटनापरिषद भरली. तेव्हा साम्राज्यांतर्गत वसाहतींत घटनापरिषदा भरल्या, स्वतंत्र देशांनी घटनापरिषदा भरविल्या आणि क्रांतीच्या वातावरणातहि घटना-परिषदा भरल्या. क्रांतीतच घटनापरिषद होऊं शकते, असा जर सिद्धांत असता तर इतर देशांत भरलेल्या घटनापरिषदा ह्या घटनापरिषदाच नव्हत्या असे म्हणावें लागेल. पण तें चूक आहे. स्वेच्छेनें, परेच्छेने, क्रांतीत अगर क्रांतीशिवाय ज्या ज्या वेळी घटना बदलण्याची लोकांना इच्छा होते तेव्हा ते घटना परिषद भरवूं शकतात.

टीकाकारांचा मुख्य आधार फ्रान्स आहे. या देशांतील घटनापरिष-देचा विचार केला म्हणजे तोहि आधार कसा लटपटीत आहे, हे कळून येईल. याकरता आपण फ्रान्सच्या घटनापरिषदेचा थोडक्यात परामर्ष घेऊं.

पहिला प्रकार.

१६ वा लुई हा १७७४ पासून १७९२ पर्यंत राज्यावर होता. तो स्वभावाने फार चांगला होता; पण मनाने दुर्बल होता. त्याची राणी मेरी ॲटनेट व इतर लोक त्याच्यावर सत्ता गाजवीत. तो बुद्धीनें बेताबाताचाच होता. त्याच्या अमदानीला सुरवात चांगली झाली. त्याने सुधारणावादी मंत्रिमंडळ नेमलें. टर्गो हा मुख्य होता. त्याची इच्छा श्रीमंत लोकावर कर बसवावे अशी होती. पण राणी व इतर लोकाना ते पसंत नव्हते. तिनें त्याची हकालपट्टी केली. नंतर नेकर नावाच्या जर्मन सावकाराला फडणीस केले, तो हुशार होता, पण सुधारणावादी नव्हता. त्याला यश आलें असते, पण त्याच वेळी अमेरिकेत स्वातंत्र्याचे युद्ध झाले. त्या युद्धात फ्रान्स इंग्लडच्याविरुद्ध सामील झाल्यामुळें फ्रान्सच्या तिजोरीत खडखडाट झाला. मोठमोठी कर्जे काढावी लागली. नेकरला पैसा उभारता येईना, म्हणून त्याला १७८१ मध्ये काढून टाकला. पुढें कॅलोन फडणीस झाला. त्याने भारी व्याजाने कर्जे काढली; तरी पैसा पुरेना. तेव्हा त्यानें नोटेबल्सची सभा बोलावली. त्यात राजानें नेमलेले १४२ सभासद होते. या नोटेबलसनी राजाला मदत करण्याऐवजी स्टेट्स जनरलची सभा बोलावण्याचा आग्रह धरला. कॅलोनला परिस्थिति सुधारता येईना, म्हणून १७८७ साली त्याला रजा मिळाली. पुढे चवथा फडणीस लोमेन डी ब्रीन हा आला. त्याने राजाच्या हुकमाने लोकावर कराचा बोजा लादला. याला पार्लमेंटने प्रतिकार केला. आतां कांही मार्ग उरला नाही असे पाहून राजानें १७८८ साली स्टेट्स जनरलची सभा बोलावली. त्या वेळीं लोकाना तीन सुधारणा हव्या होत्या. १ राजकारणात सुधारणा. २ दारिद्र्य व गुन्हेगारीला आळा. ३ धर्मकारणात क्रांती.

ही स्टेट्स जनरलची अगदी पूर्वीची सभा१६१४साली भरली होती.नव्या सभेस तीन वर्गाचे प्रतिनिधी होते.३०८ भिक्षुक प्रतिनिधी,२८५ सरदाराचे व ६२१ सामान्य लोकांचे. प्रत्येक वर्ग आपापल्या निवडणुका स्वतंत्रपणे करी. सर्वसाधारण वर्गाच्या प्रतिनिधीची निवड २५ वर्षे वयाचा व

खोतेदार असलेला करी. हे मतदार आपल्या प्रतिनिधींना आपली गाऱ्हाणी लेखी देत व त्याने ती दूर केली पाहिजेत असे सांगत. १७८९ साली झालेल्या या निवडणुकात लाचलुचपत वशीला वगैरे काही नव्हता. ते प्रतिनिधी अगदी कच्चे, राजकारणात अनभ्यस्त असे होते,सभेत काय करावे कसे बोलावें हेंहि त्याना ठाऊक नव्हते.एकेका वेळी १०० जण बोलायला उठत. सभा सुरू असता हसणे ओरडणे चालू असे; पण हे सर्व खवळलेल्या भावनाचे उद्रेक असत. तीन वर्गांच्या प्रतिनिधींमध्ये सलोख्याऐवजी भाडणे चालतच.

४ मे १७८९ सोमवार रोजी हे सर्व १२०० सभासद देवळांत जमले, त्यानी प्रार्थना केली व ते मिरवणूकीने सभास्थानीं गेले. ही सभा व्हर्सायला भरली, पॅरीसला भरली नाही. त्याची मिरवणूक पहायला रस्त्याने हजारो लोक जमले होते.लोकप्रतिनिधीनी काळा पोशाख केला होता व लोक त्याना पाहून टाळ्या पिटीत होते.राजा आला तेव्हाहि टाळ्या पिटल्या गेल्या. पण राणी, भिक्षुक व सरदाराचे स्वागत झाले नाही. आठला सभा जाहीर केली, पण दहापर्यंत सभेला सुरवात झाली नाही. दुसऱ्या दिवशी सभेला पुनः सुरवात झाली.राजेसाहेबाची इच्छा लोकाना संघटना व हक्क द्यावे अशी होती. पण त्याच्या मंत्र्यानी काहीच योजना केली नव्हती.दुसऱ्या दिवसापासून या तीन वर्गात इतकी भाडणें झाली की, तिघे निरनिराळ्या ठिकाणी बसू लागले. १७ जून रोजी स्टेट्स जनरलचे जे सभासद होते, त्यानी स्वतःला नॅशनल ॲसेब्ली हे नाव घेऊन आपला कारभार सुरू केला. त्यानी भिक्षुक व सरदाराना आपल्यात यावयास प्रतिबंध केला नव्हता; पण त्याकरता एका मसुद्यावर सह्या कराव्या लागत. राजाला ह्या पृथक् बैठका मान्य नव्हत्या. त्याची एकत्र बैठक २२ जूनला भरेल असे मंत्र्याने पुकारले पण ही नोटीस बेलिला-अध्यक्षाला दिली नाही. राष्ट्रीय पक्ष २० जूनला सभागृहांत आला, तेव्हा सभागृह बंद केले होते. म्हणून ते टेनीस कोर्टात गेले व तेथें त्यांनी सभा भरवली. त्याना राजपक्षाबद्दल शंका आली व त्यांनी घटना होईपर्यंत आपण सभा मोडावयाची नाही अशा शपथा घेतल्या.

पुढें २२ तारखेला व नंतर एकत्र बैठका होऊं लागल्या. गांवांत फार खळबळ उडाली. लोकाची गर्दी सभागृहांत जमूं लागली. लोकहि सभासदात बसूं लागले. रस्त्यात लष्करी फौजफाटा आणून उभा केला. २३ तारखेला राजानें आपल्या सुधारणा जाहीर केल्या. कोणताहि कर स्टेट्स जनरला विचारल्याशिवाय लादला जाणार नाही. कोणालाहि कर माफ होणार नाही. कायद्यात, लष्करात, वृत्तपतात सुधारणा जाहीर केल्या. तीन वर्ग निराळे बसतील; पण सोईप्रमाणे एकत्र बैठकहि होईल असें पुकारून राजेसाहेब निघून गेले. पण लोक प्रतिनिधी तेथून उठेनात. हातवाईवर प्रकरण आले पण राजानें त्याना हात लावू नका असें बजावले. यावेळी पॅरीस व व्हर्सायमध्ये बंडे झाली. तेथील हॉटेलें लुटली जाऊ लागली. राजाला धोका आहे असें वाटू लागले. लोक कायदे मानीनात. पोलीस व लष्कर कुचकामी ठरले. लष्करात राजाविरुद्ध गुप्त कट उघडकीला आला. त्या लोकांना ॲबे नांवाच्या तुरुंगात टाकले. ३० जूनला लोकांनी हा तुरुंग फोडला व शिपायाना बाहेर काढले. राजाने ॲसेंब्लीच्या सल्ल्यानें बाकीचे कैदीही मुक्त केले व पुढें कांही करावयाचे नाही असे ठरविलें.

पॅरिसमध्यें १२ जुलैला दंगेधोपे झाले. १४ जुलैला बॅस्टीलचा तुरुंग फोडण्यात आला. जाळपोळी झाल्या. पण राजाने ॲसेंब्लीच्या सल्ल्याने पुनः १५ तारखेला सैन्य वगैरे काढून घेऊन शांतता प्रस्थापित केली. अशा प्रकारे या दोन शहरांत दंगे झाले; पण इतरत्रहि कायद्याविषयी आदर नव्हता. नॅशनल जनरलची सभा मात्र चालू होती.

त्यांनी जुलै महिन्यांतच घटनापरिषद भरवली व निरनिराळ्या कमिट्या नेमून कामाला सुरवात केली. ६ जुलै १७८९ रोजी या परिषदेच्या कार्यक्रमाचा आराखडा तयार करण्याकरतां कमिटी नेमली गेली. ह्या परिषदेचे काम दोन वर्षे चालले होतें. घटनेबद्दल प्रतिनिधी इतके आतुर होते की, ते रात्रंदिवस काम करीत होते. जुलै महिन्यांत झालेल्या दंगलीला न जुमानतां ते आपले कार्य पुढे रेटीत होते. ऑक्टोबर १७८९ मध्यें व्हर्सायहून ही परिषद

पॅरिसला गेली. ३ सप्टेंबर १७९१ रोजी ह्या परिषदेचें काम संपून त्यांनी घटनेला कायदेशीर स्वरूप दिले. या घटनापरिषदेचे काम चालू असता तिला राजपक्षाकडून विरोध होत होता. पण तो निष्फळ ठरला, आणि राजाला अशी भीति वाटली की, आपल्याला ही घटना मान्य करावी लागेल एवढेंच नव्हे तर आपण ती तयार होऊ द्यावयाला जबाबदार आहो असे समजण्यात येईल. ही आपत्ती टाळावी म्हणून राजेसाहेब जून १७९१ मध्यें पॅरिसहून पळून गेले. पण त्याना शेवटी त्या घटनेला मान्यता द्यावी लागली. ही मान्यता घटनाकायदा कायदेशीर ठरावा, याकरता नको होती; पण राजाला आपला अधिकार कायम ठेवण्याकरता देणे भाग होते. १४ सप्टेंबरला राजानें आपण घटनेशी इमानाने वागूं अशी शपथ गंभीरपणे नॅशनल कौन्सिलच्या सभेमध्ये घेतली. लोकाना वाटले आता क्रांती वगैरे होणार नाही व राज्य सुखानें चालेल. अशा प्रकारे घटनेचे काम संपतांच ३० सप्टेंबर रोजी नॅशनल असेंब्ली समाप्त झाली.

त्यानंतर एक वर्षाने तेथें पुनः बंड झाले आणि त्या बंडाच्या शेवटी कन्व्हेंशन भरून राजाला दोषी ठरवून त्याचा जानेवारी १७९३ मध्ये वध करण्यात आला.नंतर लोकानी रिपब्लिक जाहीर केले व राजसत्ता संपवली.

वरील हकीगतीवरून फ्रान्समध्ये राज्यक्रांती झाली, लोकांनी हातांत सत्ता घेतली आणि नतर घटना परिषद भरवली, या पैकी कांहीहि झाले नाही. राजाने बसविलेले कर असह्य झाल्यामुळे स्टेट्स जनरलची सभा राजानेच बोलावली, त्या स्टेट्स जनरलमधून लोकप्रतिनिधींनी नॅशनल असेंब्ली या नावाची आपली परिषद भरवली, या परिषदेने घटना तयार करण्याकरतां एक समिती नेमली. पॅरिस व व्हर्सायचे दंगे हे क्रांती या नांवाला साजेसे नव्हते. फार तर त्याना बंड म्हणता येईल. या बंडामुळे घटनापरिषद भरली असं नाही. लोकांनी राजाला हाकून दिलें नव्हते एवढेच नव्हे तर त्याचे राज्य चालू असताच ही परिषद काम करीत होती. तेव्हा फ्रान्सची १७८९ ची घटनापरिषद ही इतर देशांच्या परिषदेपेक्षा बिलकूल भिन्न नव्हती.

रशिया.

रशियामध्ये घटनापरिषद भरली अशी लोकांची समज नाही. वास्तविक-पणें क्रांतीनंतर सत्ता काबीज केल्यावर घटनापरिषद भरते असा जर सिद्धांत असता, तर रशियात घटनापरिषद भरावयास पाहिजे होती. पण तेथें ती भरली नाही. त्याचा इतिहास आपण थोडक्यात पाहूं.

१९१७ च्या मार्चमध्ये केरेन्स्कीने क्रांती करून आपल्या हातीं सत्ता घेतली. त्यानंतर जून महिन्यात पेट्रोग्राड येथें सोव्हिएट्सची ऑल-रशियन कॉंग्रेस भरली. त्या कॉंग्रेसला ७८१ प्रतिनिधी जमले होते. ही सोशिआलिस्टाची वर्गसंघटना होती. तिला कायदेशीर स्वरूप नव्हते. १९१७ च्या सप्टेंबर महिन्यात या कॉंग्रेसने इतर राजकीय पक्षाच्या बरोबर सहकार्य करून हंगामी सरकारच्या स्थापनेला मान्यता दिली. ही तात्पुरती व्यवस्था घटनापरिषद होईपर्यंत चालू रहावी असें ठरले. दरम्यानच्या काळात बोल्शेविक्स अत्यंत प्रबळ झाले व त्याच्या पक्षाने असे ठरविले की, सबंध राज्याचा ताबा सोव्हिएट संस्थेनें घ्यावा. या ठरावाप्रमाणें त्यानी व्यवस्था केली आणि नोव्हेंबर ६ च्या रात्री त्यांनी पेट्रोग्राड घेतले, हंगामी सरकारला गिरफदार केले आणि त्याच्या जागी लष्करी क्रांतिकारक मंडळ स्थापन केले. त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी सोव्हिएटाची दुसरी कॉंग्रेस भरली व त्यानी सत्ता बळकावल्यानंतर सबंध राज्याची व्यवस्था आपल्या कल्पनेप्रमाणे करावयाचे ठरवले. या कॉंग्रेसच्या ४४५ सभासदांपैकी ३९० बोल्शेविक होते. या कॉंग्रेसने रशियांत सोव्हिएट रिपब्लिक स्थापन झाल्याची घोषणा केली.

या घडामोडीमुळें घटनापरिषद बाजूला पडत गेली. सोव्हिएटाना वाटलें की, घटनापरिषद झाली तर भलताच निकाल होईल. म्हणून त्यानी या परिषदेवर आपलें भवितव्य ठरविण्याचे नाकारलें. पण नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत म्हणजे बोल्शेविकानी सत्ता हातात घेण्याच्या वेळी घटनापरिषदेच्या निवडणूका झाल्या. त्या निवडणुकात ३ कोटी ६० लक्ष मतदारांनी मतें दिली. त्यांतील २ कोटी १० लाख मतें बोल्शे-

विकाच्या विरुद्ध पडलीं. ९० लाख बोल्शेविकांच्या बाजूने पडली. २० लाख मेन्शेविकाना मिळाली व ४० लाख इतराना पडली. आपल्याविरुद्ध हे मतदान झाल्याचे पाहून बोल्शेविकानी १८ जानेवारी १९१८ रोजी घटनापरिषद भरताक्षणींच ती परिषद उधळून टाकली. त्याच दिवशी त्यानी आपली तिसरी कॉंग्रेस भरवली व तीच घटनापरिषद आहे, असे म्हटले. त्याची ५ वी कॉंग्रेस जुले १० ला भरून तिनें सध्याची घटना तयार केली.

अशा प्रकारे जगातील दुसरा क्रांतिकारक देश जो रशिया त्याने घटनापरिषदेची अशी विटंबना केली. त्या देशात घटनापरिषद भरलीच नाही. सोव्हिएट कॉंग्रेसच्या बैठकीलाच त्यानी घटना परिषद संबोधिलें तेव्हा क्रांतीनंतरच घटनापरिषद भरते, ह्या सिद्धांताला हा दुसरा धक्का मिळाला.

दुसरा प्रकार.

आतां आपण ज्या देशांत क्रांत्या झाल्या नाहींत, पण जेथे घटना मोडकळीस आल्या होत्या त्याचा थोडासा परामर्ष घेऊं.

पोलंड.

गेल्या महायुद्धात हा देश स्वतंत्र झाला. त्या वेळी त्यांनी आपली घटनापरिषद भरवली. त्याच्या कायद्याच्या सुरवातीला 'आम्ही दीडशे वर्षाच्या गुलामगिरीतून सुटल्याबद्दल परमेश्वराचे आभार मानून. .. मे १७९१ च्या घटनेप्रमाणे पोलीश रिपब्लिकची ही घटना, घटनापरिषदेत मते देऊन मजूर करीत आहो.' असे म्हटले आहे. तेथे सरक्त क्रांती झाली नव्हती. निरक्त क्रांतीच होती.

ऑस्ट्रिया.

ऑस्ट्रियामध्ये १७ ऑक्टोबर १९१८ रोजी बादशहाने जाहीरनामा काढला, २१ ऑक्टोबरला २१० जर्मन प्रतिनिधी जमले व त्यानी हंगामी राष्ट्रीय सरकार स्थापलें. ११ नोव्हेंबरला कैसरने ऑस्ट्रियावरील आपला संबंध सोडल्याचे जाहीर केले. १२ नोव्हेंबर रोजी जर्मन-

ऑस्ट्रिया हे डेमोक्रॅटिक रिपब्लिक आहे, असें कायद्यानें जाहीर झालें. याच वेळीं हंगामी सरकारनें घटनापरिषद १९१९ च्या जानेवारींत भरेल असें कायदा करून जाहीर केलें. ह्या कायद्याप्रमाणें घटनापरिषद दोन वर्षें बसावी, तींत २५० प्रतिनिधी असावेत, २० वर्षांच्या प्रत्येक स्त्रीपुरुषाला मताचा अधिकार असावा असें ठरलें. त्याचप्रमाणें १५ फेब्रुवारीला निवडणुका झाल्या. ४० लाख लोकांनीं मतें दिलीं व ४ मार्चला घटनापरिषद भरली. त्यांनीं नंतर घटना बनविली व १ ऑक्टोबरला घटनाकायदा मंजूर झाला.

ऑस्ट्रियांतहि सशस्त्र क्रांति झाली नव्हती. लोकांनीं नव्या परिस्थितीनुरूप आपली घटना तयार केली.

झेकोस्लोव्हाकिया.

प्रेसिडेंट मेसॅरिकच्या नेतृत्वाखालीं यांनीं स्वातंत्र्य जाहीर केलें. युद्धसमाप्तीनंतर दोस्तानीं त्याला मान्यता दिली. २८ ऑक्टोबर १९१८ सालीं नॅशनल कौन्सिलनें आपल्या हातीं सत्ता घेतली व स्थायी सरकार स्थापण्याकरतां घटना परिषद भरविण्याचें ठरविलें. या परिषदेकरतां निवडणुका करणें कठीण झाल्यामुळें त्यांनीं निरनिराळ्या पक्षांना आपले प्रतिनिधी नियुक्त करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें १४ नोव्हेंबर १९१८ रोजीं घटनापरिषद भरली. या परिषदेनें आपलें डेमोक्रॅटिक रिपब्लिक जाहीर केलें. नंतर ही परिषद घटना तयार करण्याकरतां बसलीं. २० फेब्रुवारीला ह्या परिषदेचें काम समाप्त झालें. येथेंहि सशस्त्र क्रांतीशिवाय घटनापरिषद भरली व घटना तयार झाली.

जर्मनी.

पूर्वी कैसर हा जर्मनीचा मालक होता. पण युद्धसमाप्तीनंतर ३० सप्टेंबर १९१८ रोजीं कैसरनें एक जाहीरनामा काढून आपली सत्ता लोकांच्या स्वाधीन केली. (from the person of the kaisar to the people) नंतर कैसर तेथून निघून गेला. लोकांच्या हातीं सत्ता आल्यावर पुढील काम व्यवस्थीतपणें झालें असतें. पण तेथें नोव्हेंबर महिन्यांत

छोटेसें बंड झालें. कामकरी व शिपाई यानी आपलें मंडळे स्थापन करून आपल्या हातीं सत्ता आली पाहिजे असा आग्रह धरला. त्यानी आपलें एक हंगामी सरकार नेमले. त्याच वेळीं दुसरें एक अखिल जनतेचें हंगामी सरकार अस्तित्वात होतें.

दोन हंगामी सरकार एकाच वेळीं कामें करू लागले व त्याच्यात खटके उडू लागले. ६ डिसेंबरला हा भाडंगे संपला व असे ठरले की घटनापरिषद् बोलावून तिचा निकाल कायम समजावा. १९ जानेवारी १९१९ रोजी घटनापरिषदेच्या निवडणुका झाल्या. २० वर्षांवरील स्त्री-पुरुषांना मताधिकार मिळाला. ४२१ जागा निवडण्यात आल्या. त्यात ३६ बायका होत्या. ६ फेब्रुवारीला घटनापरिषद वायमारच्या नाट्यगृहात भरली. तिनें कामचलावू घटना बनवली. पूर्वींच्या दोन्ही हंगामी सरकारनी आपले अधिकार या घटनापरिषदेला दिले. इबर्टला राईशचा अध्यक्ष नेमले व घटनापरिषदेचें काम सुरू झाले. ह्या परिषदेनें आपल्या घटनेचा मसुदा २१ फेब्रुवारीला तयार केला. जुलै महिन्यात त्यावर चर्चा झाली. ३१ जुलैला तो पास झाला. ही घटनापरिषद विसर्जन न पावता ती पहिली राईशटाग (कायदेमंडळ) व्हावे असें कायद्यानें ठरलें अशा प्रकारें जर्मनीची घटना तयार झाली.

स्वतंत्र राष्ट्रांनीं आपापल्या घटना अशा प्रकारें घटनापरिषदाच्याद्वारा तयार केल्या.

तिसरा प्रकार.

आता तिसरा प्रकार ब्रिटिश वसाहतींतील देशांचा दृष्टीस पडतो. या वसाहतींनीं आपापल्या देशात कन्व्हेंशन्स बोलावून आपल्या घटना तयार केल्या व नंतर ब्रिटिश पार्लमेंटकडे त्या पाठवून त्याना मंजूरी घेतली. या वसाहती पूर्वी स्वतंत्र असल्यामुळे त्यांना दुसऱ्या कोणाची घटना बनविण्यास जरूरी भासली नाही. फक्त आयर्लंडनें घटनापरिषदेच्या द्वारा आपली घटना तयार केली. या वसाहतीच्या घटना त्याच्या त्यानी तयार केल्या. आम्ही त्यांत हस्तक्षेप केला नाही असे ब्रिटिश मुत्सद्दी अभिमानानें

सांगतात.त्या घटना बनविण्याचें स्वातंत्र्य त्यांना असल्याने त्या दर डोई मत देऊन तयार केल्या किंवा नाही हा प्रश्न गौण आहे. मुद्याचा प्रश्न असा आहे की, त्या घटनांत ब्रिटिशांनी हस्तक्षेप केला नाही. त्या-बद्दल सर जॉन सायमन आयर्लंडच्या कायद्याला पाठिंबा देतांना पार्लमेंट मधील भाषणांत म्हणतात.

'ही घटना अशी आहे की, ती आयर्लंडमध्यें, आयरिश लोकांनी, आयर्लंडकरतां बनविली आहे. ज्या पद्धतीनें ही घटना बनविली गेली ती पद्धत नवी किंवा क्रांतिकारक नाहीं. मुख्य प्रधानांनी सांगितल्या-प्रमाणे, ज्या घटनाखालीं आमच्या साम्राज्यांतील निरनिराळे देश नांदत आहेत, त्या घटना पुष्कळशाच प्रमाणांत ज्या देशांत त्या चालावयाच्या होत्या त्याच देशांतील लोकांनी बनविल्या आहेत. कानडाची घटना साम्राज्याच्या कायद्यांत आहे, पण या साम्राज्याच्या कायद्याने क्वेबेकला दीर्घकाळ चर्चा होऊन आणि शेवटी परस्परांत एकमत होऊन जे अनेक ठराव झाले, त्या ठरावाला कायदेशीर स्वरूप दिलें इतकेंच. ऑस्ट्रेलियाची घटना १९०० च्या कायद्याला फक्त परिशिष्ट म्हणून जोडली आहे. आपण आयर्लंडची घटना या बिलाला अशीच परिशिष्ट म्हणून चिकट-वणार आहों. यांहिपेक्षां दक्षीण आफ्रिकेची घटना विशेष संस्मरणीय आहे.

द. आफ्रिकेतील लोकांनी आपल्या देशांत चर्चा करून ती घटना-बनविली आणि १९०९ सालीं आम्ही या गृहांत एका वाक्याचाहि फरक न करता ती मान्य केली. कोणी म्हणतील हीं उदाहरणें बरोबर लागू होण्यासारखीं नाहींत; कारण त्यांतील संघ अशा प्रदेशाबद्दल आहेत की, जे पूर्वी संघटित झाले नव्हते. पण आमच्या साम्राज्या-ज्यातील उदाहरणें निरनिराळ्या संयुक्त घटनेतील संघापुरतीच मर्यादित नाहींत. ज्या घटनांमुळे उत्कर्ष होतो व राजनिष्ठा वाढते, आणि ज्या घटना आमच्या साम्राज्यांतील अंकित देशांत सुद्धा कायमच्या टिकावू असतात, त्या एकहि अपवाद न दाखविता, जवळजवळ पूर्णपणें जे लोक त्या घटनेमध्ये नांदतात त्यांनीच तयार केल्या आहेत......आय-

लँडची ही घटना आयरिशांनी तयार केली आहे व त्यानी पार्लमेंटकडे तिला संमती मागितली आहे." सायमनकमिशनचे अध्यक्ष मोठया अभिमानाने सागत आहेत की, बरोबरीचा दर्जा मान्य केलेल्या वसाहतीनी आपल्या घटना बनविल्या यात आश्चर्य काय? पण ज्याना आम्ही आमचे अंकीत देश समजतो त्यांनीसुद्धा आपल्या घटना स्वतःच बनविल्या आहेत. प्रत्येक देशाचा तो हक्कच आहे असे त्याच्या भाषणावरून सिद्ध होते. आयर्लंडला त्याबद्दल शका नव्हती असे दिसते आणि कोणत्याहि देशानें आपली घटना दुसरा करील अशी शंकाहि घेऊ नये. आयर्लंडला ती शका असती तर तहात त्यांना ते कलम घालून घेतले असते. पण काही आयरिशाना काही प्रश्नाबद्दल शका आल्या. त्यातील घटनेबद्दल एक शंका होती. तह ६ डिसेंबरला झाल्यानंतर ७ दिवसानी मुख्य प्रधान लॉईड जॉर्जनी खुलासा केला व तुमची घटना तुम्हीच बनविली पाहिजे असें उत्तर दिले.

वर ज्या अनेक राष्ट्राच्या घटनाचा इतिहास आपण पाहिला, त्यावरून घटनापरिषदेकरता सशस्त्र क्रांति व्हावी लागते सत्ता हिसकावी लागते, राज्ययंत्र मोडून पडावें लागते तरच घटनापरिषद सशास्त्र होते असा अनुभव नाही. फ्रान्सचा जो विस्ताराने इतिहास दिला आहे, त्यावरून तेथील घटनापरिषद क्रांतीपूर्वी दोन वर्षे भरली होती असे दिसून येते. रशियात क्रांती झाली; पण सर्व लोकाची घटनापरिषद आपल्या अंगलट येईल असे पाहून सोव्हिएटांनी ही परिषदच उधळून लावली. सशस्त्र क्रांतीच्या देशांचा व घटनापरिषदाचा असा हा इतिहास आहे. यानंतर क्रांति न झालेले व नव्याने जन्माला आलेले जे दोन पोलंड व झेकोस्लोव्हाकिया देश तेथे घटनापरिषदा भरल्या व त्यानी आपल्या घटना बनविल्या. जर्मनी व ऑस्ट्रिया बादशहांच्या अंमलाखालून सुटल्यानंतर आपापल्या घटना, घटनापरिषदेच्या मार्गानें बनविल्या झाल्या. या दोन देशांत प्रौढ मतदान होतें. आता उरलेल्या ब्रिटिशाच्याबरोबरीच्या वसाहती. त्याच्या घटना आपण तयार केल्या नाहीत, असे सायमनच सागतात.

कानडा, ऑस्ट्रेलिया व द. आफ्रिका यांचे संयुक्त राज्य व्हावयाचें असल्यामुळें त्या संयुक्त राज्यांत येणाऱ्या घटकांचे प्रतिनिधि एकत्र आले, आपल्या घटना त्यानी तयार केल्या, त्या घटना घटकाकडून मान्य करून घेतल्या आणि शेवटचे शिक्कामोर्तब ब्रिटिश पार्लमेंटकडून करून घेतले. आयर्लंडमध्यें असें संघराज्य नव्हते.म्हणून आयर्लंडने घटनापरिषद भरवून आपली घटना केली. तेव्हा आक्षेपकाचा पहिला आक्षेप हा फोल ठरतो.

दुसरा आक्षेप घटनापरिषद भरविणें अशक्य असा आहे. ब्रिटिश सरकारकडून तो घेतला जातो. हिंदुस्थानातील ३८ कोटी लोकापैकी २१ वर्षांवरील १५ कोटी लोकांचे मतदारसंघ करणे, निवडणुका करणे अशक्य आहे, असे त्यांना वाटते. पण सरकारला खरी भीति या खटाटोपाची वाटत नसावी. सारी जनता घटनापरिषदेच्या निमित्ताने तळापासून हलवली गेली, तर आपले राज्यच संपलें अशी त्याना भीति वाटत असावी. त्याना ज्या कारणाकरता घटना परिषद नको, त्याच कारणाकरता आम्हाला ती हवी आहे. नाही तर लोकाना आपल्या हक्काची जाणीव कशी व्हावी व आपण कोणी तरी विचारात घेतली जाणारी वस्तु आहो हें केव्हा वाटावें ? घटनापरिषदेच्या द्वारे जातीय प्रश्न सोडविण्याचे जर कॉंग्रेसनें जाहीर केले नसते तर घटना परिषदेचा प्रश्नच उद्भवला नसता. तो समान दर्जा मिळालेल्या राष्ट्राचा हक्क आहे व तो हक्क इंग्रजाच्याकडे मागणी न करता आम्ही बजावला असता. तेव्हां निवडणुकीच्या अडचणी या खोट्या आहेत. जबाबदारी टाळण्याचे तें उत्तम साधन आहे.

तिसरी अडचण-घटनापरिषदेंत हिंदुंचे बहुमत होणार असल्यामुळे अल्पसंख्याकाचे हितरक्षण होणार नाही अशी आहे. घटनापरिषदेसारख्या लोकशाहीचें खरें प्रतिबिंब पडलेल्या सभेंत जर हें हितरक्षण होणार नसेल, तर छोट्या परिषदेंत तें बिलकूल होणार नाही. कारण अल्पसंख्याकांना जादा सवलती द्यायच्या असल्या तर त्या सर्वांच्या मतानें दिल्या, तरच टिकावू होतील. चार डोकी एकत्र बसून त्यानी काही करार केले तर त्याच्या डोक्यावर बहुसंख्येचें अनहित केल्याचे

खापर सारखे फुटत राहील. आज कॉंग्रेसवर हे आरोप होत आहेतच; व हिंदुतहि असा एक जातीय पक्ष अस्तित्वात आला आहेच. तेव्हा अल्पसंख्याकांना आपले हक्करक्षण थोड्या लोकांकडून होण्याऐवजी सगळ्या लोकांकडून झालेले अधिक चांगले असें का वाटूं नये ? घटना-परिषदेत हिंदूंच्या बहुमताची जर भीति तर छोट्या परिषदेत ती का नाही ? का छोटया परिषदेत हिंदूंना कमी मते मिळणार अशी आक्षेपकाची कल्पना आहे ? अर्थात राऊंड टेबलसारखी सरकारनियुक्त कमिटी बसली तर तेथें सरकार बहुमतवाल्यांना अल्पसंख्याक बनवूं शकतें हे आपल्या चांगल्या अनुभवाला आले आहे. म्हणूनच म. गांधी व कॉंग्रेसने अशा गोलमेज परिषदांचा धिक्कार केला आहे.

पण अल्पसंख्याकाना खरी भीति असली तर ती बहुसंख्याकाची नाही. त्याना आपल्याच अनुयायाची भीति वाटते. कारण त्याचे स्वयंमन्य पुढारी वाटेल तसें वर्तन करून गरीबाच्या हितावर तिलांजली देत असतात. हे त्याचे स्वतःची प्रतिष्ठा टिकविण्याचे वर्तन उघडें पडेल व त्याचे पुढारीपण जाईल, ही खरी भीति त्याना वाटत असावी. मुसलमान समाज हा अद्याप जुन्या सरंजामशाही व जमिनदारी पद्धतीवर आधारलेला आहे. त्यामुळे गरीब जनतेचे जन्मजात पुढारी मोठाले श्रीमंतच आहेत.

पण काहींहि असलें तरी घटनापरिषदेशिवाय हे जातीय वाद मिटणार नाहींत. आजपर्यंत हे वाद मिटविण्याचे अनेक प्रयत्न झाले. सर्वपक्षीय परिषदा झाल्या, उभयपक्षीय परिषदा झाल्या, मोठमोठ्या व्यक्तींनीं विचार विनिमय केले; पण या वादाचे उच्चाटन झालें नाहीं. आता घटना-परिषदेचा एकच मार्ग उरला आहे. तो तरी समर्थ आहे किंवा नाहीं याची आपण परीक्षा घेऊं. अर्थात कॉंग्रेसला अल्पसंख्याकाचे अहित करावयाचें नाहीं; त्यांच्यावर आक्रमण करून त्यांना आपले अंकित करावयाचे नाहीं. सर्व हिंदुस्थान एक समजून प्रत्येक माणसाला सुखी, समाधानी, राष्ट्राचा उत्तम नागरिक बनवावयाचा आहे. या सद्धेतूबद्दल कोणी शंका घेऊं नये.

मुसलमान हे अल्पसंख्याकहि नाहीत. राष्ट्रसंघाच्या व्याख्येप्रमाणे ते शेकडा २० टक्क्यापेक्षा अधिक असल्यामुळे अल्पसंख्याक नाहीत असे कॉंग्रेसचे म्हणणे आहे. ते अल्पसंख्याक नाहीत, त्यांचा प्रश्न जातीय नाही राजकीय आहे. पण जातीयतेच्या नावाखाली, त्यांना बहुसंख्याकावर हुकमत चालवावयाची आहे असेहि कॉंग्रेसचे पुढारी म्हणत आहेत. पण या सर्व प्रश्नाचा निकाल घटनापरिषदेशिवाय होणार नाही. त्या परिषदेवर या अल्पसंख्याकांनी बहिष्कार घातला तर त्याहि आपत्तीला तोंड देण्याची तयारी पाहिजे. त्यांना न्याय्य असेल ते द्यावे एवढेंच नव्हे तर औदार्याने थोडेसे जास्तच द्यावे, पण ते लोकशाहीवर आघात करू लागले तर राष्ट्राचे कायमचे अनहित होईल.

चवथा आक्षेप असा आहे की, अजून लोक अज्ञानात आहत, त्याना आपले हक्काची जाणीव नाही. अशा निद्रिस्त लोकाच्या नावावर हुशार राजकारणी लोक आपले प्रतिनिधित्व मिरवतील व त्याचा फायदा घेतील. पण निद्रिस्त लोकाच्या अज्ञानाचा फायदा राष्ट्रीय वृत्तीचे लोक घेत नसून जातीय वृत्तीचे लोकच घेतात. अशा झोपलेल्याना जागे करण्याकरता त्याच्या हक्काचें प्रचारद्वारा शिक्षण देणे हाच त्याची झोंप घालवण्याचा खरा मार्ग आहे. त्यांचें मतदानाचे हक्क हिरावून त्याचे कल्याण कसें होणार? लायकी ही प्रसंगानें येते, ती प्रसंग टाळून येत नाही. स्वतंत्र देशात प्रत्येकाला मतदानाचा हक्क मिळावा लागतो. लोकशाहीचा तो मूलभूत सिद्धात आहे. २१ वर्षांच्या मनुष्याजवळ पैसा नसला तर तो त्याचा गुन्हा नाही, त्याला शिक्षण नसले, तर त्याची जबाबदारी सरकारवर आहे. तेव्हां अज्ञानाच्या या सबबी स्वार्थीय दृष्टीच्या आहेत. अशा प्रकारे हे चारहि आक्षेप फोल आहेत.

घटनापरिषदेला प्रौढ मत द्या असा आग्रह कॉंग्रेस धरीलच असे नाही, त्या बाबतीत तडजोड होऊं शकेल. पण जी घटनापरिषद भरावयाची ती जास्तीत जास्त लोकाना मतदानाचे हक्क देऊन भरवली पाहिजे एवढेच त्याचे म्हणणें. ही परिषद भरवण्याला अनेक वर्षेंहि लागणार

नाहीत. सहा महिन्यात अगर वर्षात ही परिषद बोलावता येईल. तसेंच घटनापरिषद ह्या शब्दानाहि विरोध करण्याचे कारण नाहीं. तो शब्द क्रांति किंवा रक्तपाताने दूषित झालेला नाही. त्याच्यापेक्षां घटनापरिषदेंत अंतर्धान होणाऱ्या राष्ट्रीय परिषदेसारखा जास्त योग्य शब्द सर्वांनी मान्य केला तरी चालण्यासारखे आहे. पण घटनापरिषद या शब्दात जो स्वातंत्र्याचा ध्वनि प्रतीत होतो, तो दुसऱ्या शब्दात होणार नसल्यामुळे दुसरा शब्द सुचविणे कठीण आहे. तथापि अर्थ निश्चित करून शाब्दिक भाडणे सोडून द्यावी.

घटना परिषद जी पाहिजे ती खालील कारणाकरता पाहिजे. (१) ती स्वातंत्र्याची निदर्शक आहे. (२) त्या परिषदेत राष्ट्रातील व्यक्तीच्या मूलभूत हक्काची, धार्मिक स्वातंत्र्याची, संस्कृती, भाषा, वगैरेची घोषणा करता येईल. (३) लोकशाहीला खरी सुरवात तीपासून होईल. (४) लोकाना आपल्या हक्काचें शिक्षण देतां येईल. (५) जातीय व अन्यवाद हे तिच्यामुळेच मिटतील. (६) स्वयंनिर्णयाला ती जन्म देणारी आहे.

म. गांधी म्हणतात, मला आता घटना परिषदेबद्दल जास्त जास्त प्रेम वाटू लागले आहे आणि ते खरेहि आहे. लोकशाहीबद्दल आपण गप्पा मारावयाच्या व लोकाना आपले मताधिकार उपभोगूं द्यावयाचे नाहीत, हे प्रामाणीकपणाचें नाही. लोकक्षोभाचा परिणाम इतर देशात कसा झाला, हें इतिहास सागतो. त्याची पुनरावृत्ती कॉंग्रेसला व्हावयास नको आहे व सरकारनें तो प्रसंग आपल्यावर ओढवून घेऊं नये. कॉंग्रेसला नुसता जातीय किंवा साम्राज्यविषयक प्रश्नच सोडवावयाचा नाही. आर्थिक प्रश्नाच्या जाणीवेने उद्भत होणारे वर्गावर्गामधील प्रश्नानाहि तोंड द्यावयाचें आहे. त्या सर्वाना घटनापरिषदच उपयोगी पडणार आहे.

———

भाग १२ वा.

हिंदुस्थान व घटनापरिषद.

हिंदुस्थानात घटना बनविण्याचा प्रयत्न १९१९ च्या सुधारणा येण्यापूर्वी झाला होता. कॉंग्रेस होमरूल स्कीम व चिझांट-बाईची कॉमनवेल्थची योजना त्यावेळी निघाली होती. त्यानंतर मोठा प्रयत्न नेहरूकमिटीच्या वेळचा. हे व इतर प्रयत्न काही थोडया व्यक्तींनी केले होते. आपल्या योजना बनवून हे पुढारी जनतेकडे गेले व त्यांच्यात या योजनाचा त्यांनी प्रचार केला. घटनापरिषदेतहि तुम्ही दुसरे काय करणार असा प्रश्न विचारला जाईल. थोडे लोकच एकत्र बसून घटना बनवतील हे खरे आहे. पण त्याच्या मागे सर्व प्रतिनिधींचे पाठबळ असेल, सर्व प्रतिनिधींच्या संमत्तीने घटना बनविणारे प्रतिनिधि निवडले जातील व त्यांनी तयार केलेली घटना मान्य होईल म्हणून तिला महत्त्व येईल. कायदेशीर दृष्टीने विचार केला तर घटना बनविण्याला दुसरी पद्धतच संभवत नाही. देशाचें राज्य म्हणजे सार्वभौमत्व हें लोकाकडे आल्यानंतर लोकांनीच घटना बनविली पाहिजे. हेच लोकशाहीचें मूळ तत्त्व आहे. पण अजूनहि हें सार्वभौमत्व ब्रिटिशांकडे आहे, म्हणून ते आम्हाला घटनापरिषद बोलवूं

देत नाहीत. पण जर हे सार्वभौमत्व लोकाकडे आले म्हणजेच हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला तर आमची घटना बनविण्याचा अधिकार हा ब्रिटिशांच्याकडे जाणार नाही किंवा हिंदुस्थानातील मूठभर लोकांच्याकडे जाणार नाही. तो सर्व जनतेचा हक्क आहे व तिनेच तो बजावला पाहिजे.

सध्याच्या कायद्याप्रमाणे आम्हाला ही घटना बनविण्याचा अधिकार नाही. तो पार्लमेंटला आहे. कारण हिंदुस्थानची सार्वभौम सत्ता ही राजाकडे आहे. म्हणून आमची कायदेमंडळे दुय्यम दर्जाची ठरतात. ती श्रेष्ठ ठरत नाहीत. " मामुली पद्धतीने जर एखाद्या कायदेमंडळाला कांही कायदे करता येत नसले तर ते विशिष्ट कायदेमंडळ वरिष्ठ नाही असे ठरते. अशा बाबतीत जे कायदे असतात ते घटनेचे कायदे असतात. ते कायदे बदलत्या घटनेप्रमाणे करता येत नाहीत. तो कायदा वरिष्ठ असतो. या दोन कायद्यातील फरक ओळखण्याची साधी रीत म्हणजे हे न बदलणारे कायदे कसे अस्तित्वांत आले ते पहाणे होय. पुष्कळ बाबतीत हे घटनाकायदे विचारविनिमय करून खास लोकांच्या मंडळाकडून केले जातात. त्या मंडळाला घटनापरिषद असे म्हणतात. या घटनापरिषदेचें काम सामान्य कायदे करण्याचे नसतें. " वरील उतारा हा सी. एफ्. स्ट्रॉंग याच्या मॉडर्न पोलिटिकल कॉन्स्टीटयूशन्समधील आहे. त्यावरून घटनापरिषद बोलावणें व घटना करणें ह्याचा व क्रांतीचा संबंध नाही, ते काम प्रत्येक वरिष्ठ सत्ता प्राप्त झालेल्या सरकारचेंच असते हे सिद्ध होते. हिंदुस्थानमध्यें पूर्वी जे तीन प्रयत्न झाले त्याचा वर उल्लेख केला आहे. पण त्यात घटनापरिषदेला आवाहन दिले नव्हते. घटनापरिषदेच्या आवाहनाची कल्पना हिंदुस्थानात १९३१ मध्ये कराची कॉंग्रेसचे वेळी निघाली. त्या वेळी कॉ. रॉय हे तेथे आले होते. त्याच्याच प्रोत्साहनानें कॉंग्रेसचे अधिवेशन चालू असतां एके दिवशी तेथें सगळीकडे हिंदुस्थानला घटनापरिषद पाहिजे ' अशी वाक्यें असलेली तांबडी फडकी फडकावण्यांत आली. ही घोषणा करणारांनी तीन गोष्टी अभिप्रेत आहेत असें ध्वनित केले. एक

हिंदुस्थानात राज्यक्रांती झाली पाहिजे; ही क्रांती राष्ट्रीय लोकशाही स्वरू-पाची झाली पाहिजे. घटनापरिषदेत जनतेचे प्राबल्य होणार असल्यामुळे या घोषणेत समेटानें सत्ता पालट ही गोष्ट गृहीत धरली नव्हती. सत्ता काबीज करणें गृहीत धरले होते.

कराची कॉंग्रेसनंतर म. गांधी राऊंडटेबलला जाऊन आले. तेथे कॉंग्रेस ही सर्व राष्ट्राची प्रतिनिधी आहे हा सिद्धांत जातिभेदाच्या खडकावर फुटून छिन्नभिन्न झाला. नंतर कायदेभंग सुरू झाला व तीन वर्षे कॉंग्रेसची अधिवेशने मामुली पद्धतीने झाली नाहीत. १९३४ च्या ऑक्टोबर महि-न्यात मुंबईला कॉंग्रेस अधिवेशन झालें.त्या अधिवेशनाच्या पूर्वी जूनच्या १७ तारखेला वर्किंग कमिटीची सभा मुंबईस भरली होती. त्या वेळी मध्यवर्ती कायदेमंडळांतील निवडणुका कॉंग्रेसने लढविण्याचें ठरले होते. निवडणुका म्हटल्या म्हणजे मतभेद आलेच. जातीय निवाड्याबाबत कॉंग्रेसमध्ये दोन पक्ष होऊं लागले होते. मालवीय, अणे हे जातीय निवाड फेटाळावा या मताचे तर कॉंग्रेस त्या बाबतीत तटस्थ रहावें या मताची. जून महिन्यात भरलेल्या वर्किंग कमिटीने जातीय निवाड्याबाबत व श्वेतपत्रिकेबाबत आपले मत प्रदर्शित करणारा ठराव केला. त्यात घटनापरिषदेचा उल्लेख आहे. घटनापरिषदेमुळे १९३५ चा कायदा रद्द होईल व तो रद्द झाला म्हणजे जातीय निवाडा आपोआप गळेल असे तेव्हा प्रतिपादन केलें गेलें. आजच्या कॉंग्रेसच्या अगर म. गांधीच्या भूमिकेशी तो ठराव पूर्णपणे सुसं-गत आहे. त्यात बिलकूल बदल झाला नाही. जातीय प्रश्न हा अंतर्गत संबंधाचा प्रश्न आहे, त्या प्रश्नाशी सरकारला कर्तव्य नाही व तो आम्ही आपसात सोडवू ही कॉंग्रेसची भूमिका तेव्हांहि होती व आजहि आहे. हिंदुस्थानच्या घटनेबद्दल हीच भूमिका होती. वर्किंग कमिटीचा घटनापरिषदेसंबंधीचा अगदी पहिला ठराव म्हणतो ‘श्वेतपत्रिकेला दुसरा समाधानकारक विकल्प म्हणजे प्रौढाना मत देऊन किंवा जास्तीत जास्त त्याच्या जवळचे मताधिकार देऊन घटनापरिषदेच्या मार्फत घटना

तयार करणे हा आहे. या घटनापरिषदेला मुख्य मुख्य अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधी त्यांच्याच मतदारसंघाने जरूर असल्यास सर्वस्वी निवडावें.* हा ठराव झाला त्यावेळी पं. जवाहरलाल नेहरू हे तुरुगांत होते. तसेच वल्लभभाई व खान अबदुल गफरखान हेहि मुक्त झाले नव्हते. घटना-परिषदेचा ठराव हा जवाहरलाल यांच्या गैरहजिरीत तयार झाला असल्या मुळें त्याच्याच प्रोत्साहनानें तो ठराव झाला असे नाही. घटनापरि-षदेची कल्पना अन्यथा मान्य असल्यामुळें तो ठराव पास झाला.

पं. जवाहरलाल नेहरूना तुरुंगांत हा ठराव पास झाल्याचें वाचून आनंद झाला. राष्ट्रीय घटनेचा प्रश्न सोडविण्यास दुसरा मार्गच नाही असे ते आपल्या आत्मचरित्रात म्हणतात. " कधी ना कधी ही परिषद भरलीच पाहिजे अशी माझी खात्री आहे. ब्रिटिश सरकारच्या संमती-शिवाय ती भरणार नाही हें उघड नाही; किंवा यशस्वी राज्यक्रांती तरी स्वतंत्र परिषद भरण्याकरता झाली पाहिजे. सरकारची संमती सध्या तरी मिळणार नाही....निमसरकारी रीत्या या परिषदेला सरकारची हरकत नाही असें प्रसिद्ध झालें. त्यांना वाटलें सर्वपक्षीय परिषदेप्रमाणें ही परिषदहि अयशस्वी होईल. पण नंतर त्यांना त्यांतील धोके व त्या कल्पनेंतील शक्यता कळून आली व ते या परिषदेला विरोध करूं लागले." हिंदी पुढारीहि घटनापरिषदेला सर्वपक्षीय सभेचे स्वरूप देऊं लागलें असें

---

* *The only satisfactory alternative to the white paper is a Constitution drawn up by constituent assembly elected on the basis of adult suffrage or as near it as possible with the power if necessary to the important minorities to have their separate-representatives', elected exclusively by the electors belonging to such minorities.*

जवाहरलालनी म्हटले आहे. जवाहरलाल जरी मुंबईकॉंग्रेसला हजर नसले तरी घटनापरिषदेबद्दलची त्याचा मते प्रकट झाली होती. १९३३मध्येच त्यांनी विलायतच्या एका पत्रात आपली ही योजना माडली होती. पं. मालवीय ह्यांनीं जातीय निवाडयाच्या ठरावावर १९३४ च्या मुंबईकॉंग्रेसमध्ये उपसूचना मांडतांना पं. जवाहरलाल यांच्या घटनापरिषदेच्या उपायाचा उल्लेख केला होता. म. गांधींनाहि तो मार्ग मान्य असल्याचे मालवीयजी म्हणाले होते.

घटनापरिषदेचा अंतर्भाव होणारा ठराव मुंबईस डॉ. अन्सारी यानीं मांडला. मुंबई कॉंग्रेसनंतर लागलीच महिन्याने पाटणा येथे वर्किंग कमिटीची मभा झाली. या सभेनें जॉईंट पार्लमेंटरी कमिटीच्या रिपोर्टावर मत प्रदर्शन करतांना पुनः घटनापरिषदेने तयार केलेल्या घटनेशिवाय कोणतीहि घटना समाधानकारक होणार नाही असें म्हटले अशा प्रकारें १९३४ साली घटनापरिषदेच्या मागणीला सुरवात झाली. त्याच सालीं मध्यवर्ती असेंब्लीच्या निवडणुकाकरता जो जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला, त्यात व्हाईट पेपर त्याज्य ठरवून घटनापरिषदेचा कॉंग्रेसचा ठराव अंतर्भूत केला होता.

१९३५ साली कॉंग्रेस अधिवेशन झालेंच नाहीं. पण १९३६ च्या लखनौ कॉंग्रेसचे अध्यक्ष पं. जवाहरलाल नेहरू असतांना त्यांनी आपल्या भाषणात घटनापरिषदेवर जोर दिला होता. 'आपल्या राजकीय व जातीय प्रश्नाचा निरास घटनापरिषदेनेच होईल. वयांत आलेल्यांना मताधिकार देऊनच ही परिषद बोलावली जावी. ही परिषद अर्धवट क्रांतीची परिस्थिति (Semi Revolutionary situation) निर्माण झाल्याशिवाय भरणार नाही.. ती केव्हा होईल हे मला सागवत नाही.... या घटनापरिषदेचे प्रतिनिधी ब्रिटिश सरकारच्या प्रतिनिधीबरोबर तह करतील' वगैरे विचार त्यांनीं बोलून दाखविले. त्या कॉंग्रेसच्या बैठकीतहि घटनापरिषदेबद्दल उल्लेख करण्यात आला. पूर्वीच्यापेक्षा नवे विचार त्या

ठरावांत नव्हते. फक्त प्रांतिक कायदेमंडळातून घटनापरिषदेची मागणी करणारे ठरावहि पास करावेत असा आदेश दिला. प्रांतिक कायदेमंडळाच्या निवडणुकीचा जो जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला, त्यातहि घटना-परिषदेचा पुरस्कार केला आहे. त्यानंतर फैजपूर कॉंग्रेस झाली. त्याहि कॉंग्रेसमध्यें घटनापरिषदेचा पुरस्कार पंडीतजींनी केला. फैजपूर कॉंग्रेसमध्ये घटनापरिषदेचा ठराव पास झाला. या घटनापरिषदेच्या बाबतीत दोन विचारप्रवाह वहात होते. एका प्रवाहाचे पुरस्कर्ते म्हणत असत की, घटनापरिषद ही सत्ता काबीज केल्यानंतरच येऊ शकते. दुसरा पक्ष सत्तेची बदल झाल्यानेहि घटनापरिषद होऊ शकते असे म्हणे. फैजपूर कॉंग्रेसच्या ठरावात सत्ता बदल झाल्यानें आणि लोकाच्या हातीं सरकारचा परिणामकारक ताबा आल्यानें जी खरी लोकशाही स्थापन होऊं शकते; तिच्याकरतां कॉंग्रेस झटत आहे असें म्हटलें आहे.
The congress stands for a genuine democratic state in India where political power has been transferred to the people as a whole and the Government is under their effective control

Such a constitution, in its opinion must be based on the independence of India as it can only be frame by a constitutent assembly

याानंतर झालेल्या कॉंग्रेस अधिवेशनातहि घटनापरिषदेवर जोर दिलेला आढळून येतो. हरिपुरा कॉंग्रेसमध्ये श्री. सुभाषबाबू यांनी आपल्या भाषणात वर्किंग कमिटीच्या घटनापरिषदेच्या ठरावाचा पुरस्कार केला. त्या कॉंग्रेसमध्येंहि घटनापरिषदेचा ठराव पास झाला. त्रिपुरी कॉंग्रेसनेंहि आपल्या राष्ट्रीय मागणीच्या ठरावांत हीच घटनापरिषद मान्य केली. अगदी अलिकडे २३ नोव्हेंबर १९३९ रोजी अलाहाबादला भरलेल्या वर्किंग कमिटीच्या सभेत त्याच परिषदेवर जोर दिला आहे. त्या ठरावांत

असें म्हटले आहे ' ब्रिटिश धोरणावरील साम्राज्यशाहीचा डाग नष्ट होण्या-करतां आणि कॉंग्रेसला (युद्धात) सहकार्याचा विचार करण्यास संधी देण्याकरता हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याला मान्यता देऊन घटनापरिषदेच्या मार्गाने आपली राज्यघटना तयार करण्याचा जनतेचा हक्क प्रथम कबूल केला पाहिजे. स्वातंत्र्य व लोकशाहीची तत्त्वे मान्य करणारा कोणताहि माणूस घटनापरिषदेला विरोध करू शकणार नाहीं. जातीय व इतर अड-चणी सोडविण्याचा घटनापरिषद हाच एक मार्ग आहे. '

या सर्व ठरावाचा इतिहास पहातां आपल्याला असे दिसून येतें कीं, कॉंग्रेसचा घटनापरिषदेच्या मागणीवर पूर्ण विश्वास आहे. तिनें हे ठराव १९३४ पासून प्रत्येक कॉंग्रेसमध्ये केलेले आहेत. कॉंग्रेसनें हे ठराव पास करून आपल्या स्वातंत्र्याची मागणी मान्य करावी असे सरकारला सांगि-तलें आहे. त्यात सत्ता काबीज करण्याचे धोरण दिसत नसून सत्तेच्या बदलाचीच भूमिका घेतलेली आहे. ही सत्ता विशिष्ट पक्षाकडे बदलून यावी असे कॉंग्रेस म्हणत नसून ती सत्ता जनतेकडे यावी असे म्हणत आहे.

घटनापरिषद कोणी बोलवावयाची, कशी बोलवावयाची याबद्दल कॉंग्रे-सच्या ठरावात मुग्धता दिसून येते. त्याचें कारण उघड आहे. जोंपर्यंत स्वातंत्र्य मान्य झाले नाहीं, तोपर्यंत पुढच्या योजना करीत बसणें हे निर-र्थक असते. पण हे स्वातंत्र्य सरकार मान्य करीपर्यंत कॉंग्रेस स्वस्थ बसेल असा त्याचा अर्थ नाहीं. त्याकरता सत्याग्रहहि करावा लागेल हे पुढा-ऱ्यांच्या भाषणावरून व मनोवृत्तीवरून उघड दिसतें. क्रातीशिवाय ब्रिटि-शाच्या संमतीने आणि क्राती झाली असता स्वयंमेव क्राती करणारे घटना-परिषद बोलवूं शकतील.

घटनापरिषद ही फार मोठी असता कामा नये. ३५० ते ५०० पर्यंत प्रतिनिधी या परिषदेचे असावे. हिंदुस्थानांतील ११ प्रांताचे ॲसेंब्ली सभासद १५८५ आहेत. त्यांत ४८२ मुसलमान आहेत. ही संख्या एक-पंचमांश करावी आणि आहे तेच मतदारसंघ कायम ठेवावे. वयांत आलेल्याना मताधिकार द्यावयाचा असल्यामुळे मतदारांची संख्या वाढेल.

ही परिषद् भरल्यानंतर तीतूनच निरनिराळ्या उपसमित्या निरनिराळ्या विषयाकरता नेमल्या जाव्या. गोलमेजपरिषदेत हाच उपक्रम केला होता. त्या कमिटयाचे अहवाल जाहीर बैठकीपुढे यावेत व हे सर्व अहवाल एकत्र करून घटना तयार करावी. ही घटना सर्वमान्य झाल्यावर ती प्रत्येक कायदेमडळाकडून मान्य करून घ्यावी. अर्थात सबंध देशाची घटना ही फेडरल पद्धतीची असेल व त्या घटनेप्रमाणें होणाऱ्या निवडणुकीत संस्थानी प्रजेचे प्रतिनिधी येतील. ह्या घटना परिषदेत सस्थांनी प्रजेचे प्रतिनिधी येतील किंवा नाही याबद्दल कॉंग्रेसचे ठराव मुग्ध आहेत. त्याचें कारणहि उघड आहे. संस्थाने हीं ब्रिटिशांच्या अधिराज्याखाली आहेत. हे अधिराज्य हिंदुस्थानातील जनतेच्या सार्वभौम सत्तेकडे संक्रांत करताना सस्थानचे जे अधिराजे ब्रिटिश सरकार त्याच्याबरोबर तह करावा लागेल. ह्या तहाच्या अटी काय असाव्यात, ते घटनापरिषदेनें निवडलेले मंडळ ठरवील. ज्याप्रमाणे ब्रिटिश सरकारचे हक्क, भाडवल, कर्ज, वगैरेबद्दल सत्ता संक्रांतीचे वेळी तहनामे होतील, त्याप्रमाणेच सस्थानिकाचे जुने तहनामे, त्याचे हक्क, सवलती, वगैरेबद्दलहि तहनामे होतील. हे तहनामे घटनापरिषदेचे प्रतिनिधीच करूं शकतील. त्या तहनाम्यात सस्थानी प्रजा व संस्थानिक यांचे परस्परसंबंधाविषयी अटी ठरतील. अर्थातच संस्थानात लोकशाही स्थापन झाली पाहिजे हें ओघानेंच येईल. पहिल्या घटनापरिषदेंतच सर्व प्रश्नाचा निकाल लागेल असें नाही. पहिल्या बैठकीत तहनामे, अल्पसंख्याकाचे प्रश्न, संस्थानी प्रजेचे व संस्थानिकाचे अधिकार वगैरे गोष्टी निश्चित होऊन हंगामी सरकारकडे सत्ता येईल. पुढें घटना तयार करण्याच्या कामाला सुरवात होईल व त्यावेळी संस्थानात निवडणुका होऊन संस्थानी प्रतिनिधी घटना बनविण्याकरता येतील. संस्थानी प्रजेचे प्रतिनिधी घटनापरिषदेंत आल्याशिवाय संबंध हिंदुस्थानला लागू होणारी फेडरल घटना तयार करणे शक्य नाहीं. जी घटना बनवितांना संरक्षणाचा खर्च, प्रांतीवरील कर वगैरे संस्थानानी विभागून घेतलाच पाहिजे. आज ते हिंदुस्थानच

फायदा घेतात, माल हिंदुस्थानला पैसा देत नाहीं. संस्थानी प्रजेला जर बोलावलें जाणार नाही, तर ती घटना ते मान्यहि करणार नाहीत व आम्हालाहि त्याच्यावर अशी घटना लादता येणार नाही.

ही घटनापरिषद फ्रान्सप्रमाणे दोन वर्षे बसता कामा नये किंवा जर्मनीप्रमाणे एका आठवड्यांत समाप्त होता कामा नये. साधारणपणे वर्षाच्या आत तिचें काम संपावे. यापेक्षा जास्त काळ लागल्यास विध्वंसक साधनें जोरावतात व कार्य करणे अशक्य होते. सायमनकमिशनचे उदाहरण आपल्यापुढे आहेच. तीन वर्षेपर्यंत हे कमिशन काम करीत राहिलें. देशांत अनेक प्रश्न निर्माण झाले व शेवटी तो रिपोर्ट रद्द झाला. पण याचा अर्थ घाईघाईनें काही तरी करून टाकावे असा नाही.

हिंदुस्थानच्या फेडरल कोर्टाचे न्यायाधीश सर मॉरिस ग्वायर यानी घटनापरिषदेऐवजी छोटीशी परिषद भरविणे कसे हितप्रद आहे याचें वर्णन केलें आहे. वसाहतींनी छोट्या सभा भरविल्या व आपल्या घटना तयार केल्या तेव्हा घटनापरिषदेपेक्षा छोट्या परिषदा याच जास्त कार्यक्षम असतात असे ते म्हणतात. लहान परिषदेत निरनिराळ्या गटाची माणसें एकत्र येतात, परस्पराना परस्परांच्या मनावर छाप पाडतां येते आणि सर्व जण कार्यतत्पर असल्यामुळें सलोखा करणे शक्य होते. घटनापरिषद ही अवाढव्य, दीर्घ काल चालणारी व कंटाळवाणी पद्धत आहे असें त्याचे म्हणणे. तेव्हा हिंदुस्थानला आधी सलोखा, नंतर घटना व शेवटी सुव्यवस्थित व सुखप्रद राज्यकारभार या तीनहि गोष्टी साधावयाच्या असल्यामुळे मॉरिस ग्वायर यानी हा उपदेश केला आहे. त्यांच्या हेतूबद्दल आपण त्यांना धन्यवाद देऊं. पण घटनापरिषद हिंदुस्थानला पाहिजे आहे ती तीन दृष्टीने पाहिजे आहे. एक तर आजपर्यंतच्या साऱ्या छोट्या परिषदा अयशस्वी झाल्या. त्याला कारण त्या परिषदेंत आलेल्या पुढाऱ्यांना प्रातिनिधिक स्वरूप नव्हते. हे प्रातिनिधिक स्वरूप नसल्यामुळें जमलेले प्रतिनिधि कोणालाच जबाबदार नसत. जबाबदार प्रतिनिधि असल्याशिवाय केलेली बोलणी यशस्वी होत नाहीत. पण प्रतिनिधित्वाला

मर्यादा घातली पाहिजे हेंहि खरें. हजार दीड हजार माणसांची घटनापरिषद ही एक मोठी मजलस होईल. ती कार्यपटु पुढाऱ्यांची सभा होणार नाही. म्हणून तीनशे चारशे लोकांची घटनापरिषद कार्यक्षम होण्याला प्रत्यवाय नाही. या मोठ्या सभेतून एक छोटें मंडळ निर्माण करावें व त्या मंडळाच्या वारंवार बैठकी व्हाव्यात, परस्परानी परस्पराची मनोवृत्ति पारखावी, एकमेकाच्या मनावर परिणाम करावेत, देशप्रेम, गोरगरिबांचा कळवळा, पारतंत्र्य वगैरेबद्दल भावनापूर्ण विनंत्या कराव्यात व मनें सांधून घ्यावीत. त्यामुळेच घटना बनविणे व टिकविणे शक्य होईल हें कबूल करावयास प्रत्यवाय नाही. अनेक पक्षांच्या पुढाऱ्यांची मने एका मुशींत ओतून एकरूप झाल्याशिवाय बनविलेली घटना चिरस्थाई होणार नाही हें ग्वायर याचे म्हणणें बरोबर आहे. पण जबाबदार प्रतिनिधीच हा सलोखा घडवून आणतील. व्हाइसरॉयनी नेमलेले अगर स्वतः एकत्र झालेले पुढारी सलोखा घडवून आणणार नाहीत. निदान पूर्वीचे हे प्रयत्न फसले आहेत म्हणून हा नवा प्रयत्न करणें प्राप्त आहे.

हा प्रयत्न शास्त्रशुद्धहि आहे. हिंदुस्थानला स्वयंनिर्णय पाहिजे आहे, लोकशाही पाहिजे आहे आणि आम्ही घटना बनविण्यास स्वतंत्र आहों याचीहि घोषणा पाहिजे आहे. या सर्वांचा समावेश घटनापरिषदेची मागणी मान्य झाल्याशिवाय अन्यथा होणे शक्य नाही. ह्या प्रयत्नात खरोखरच आम्ही फसलो आणि जातीय सलोखा घडवून आणूं शकलो नाही तर तो दोष आमचा ठरेल; ब्रिटिश सरकारवर दोष रहाणार नाही. या सर्व परिस्थितीचा विचार करता कॉंग्रेसच्या घटनापरिषदेच्या मागणीत ग्वायर यानी प्रदर्शित केलेली परिस्थिति अंतर्भूत होते, एवढेंच नव्हे तर त्यापेक्षां जास्त व शास्त्रशुद्ध असा मार्ग आचरला जातो. वरील कारणामुळेच आपण ग्वायर यांचे म्हणणें मान्य न करतां घटनापरिषदेच्या मागणीची तड लावली पाहिजे व ती आज पुरी झाली नाही तर आपल्या चळवळीत तिला प्रमुख स्थान दिले पाहिजे.

वसाहतींचें स्वराज्य-

अशा प्रकारें आपण घटनापरिषदेचा विचार केला. त्यावरुन या परिषदेचें महत्व लक्षात येतें. आज देशांत क्रांती झाली नसल्यामुळे ब्रिटिश सरकारनेच ही परिषद बोलावली पाहिजे. ही परिषद बोलावली जाणे याचाच अर्थ आमचे स्वातंत्र्य मान्य झालें असा होतो. पारतंत्र्यात राहणारी राष्ट्रें घटना तयार करूं शकत नाहीत. या घटनापरिषदेने ब्रिटिशांच्या बरोबर तह केला पाहिजे, अल्पसंख्याकांचा, संस्थानिकांचा व ब्रिटिश व्यापारी, नोकर, अधिकारी वगैरेंचा प्रश्न सोडवला पाहिजे आणि नंतर हंगामी सरकार म्हणून त्यांच्या हाती सत्ता गेली पाहिजे. त्यानंतर घटना तयार करण्याला सुरवात होईल, ती हिंदी कायदेमंडळात व ब्रिटिश पार्लमेंटात मंजूर होऊन ठराविक दिवशी त्या घटनेचा अंमल सुरु झाला, अशी राजघोषणा केली जाईल. अर्थात पुष्कळांना हे महान भयंकर डोंगर कसे चढून जाता येतील याबद्दल शंका वाटते. पण ब्रिटिश सरकारनें आयर्लंड-प्रमाणें हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य मान्य केल्यावर हे दुर्गम वाटणारे अडथळे आपोआप दूर होतील. आमची तर अशीच इच्छा आहे की, हे सर्व प्रश्न सलोख्याने सुटावेत; पण जर ब्रिटिश सरकार घटनापरिषद न बोलावता अल्पसंख्याकांचा प्रश्न सोडवा असे म्हणू लागले तर ब्रिटिशांचे हेतू निःस्वार्थी नाहीत असे ठरुन सत्याग्रहाची चळवळ केल्यावाचून गत्यंतर उरणार नाही. पण त्यानंतरहि याच पद्धतीनें आपल्या हातीं सत्ता येणार आहे व हिंदुस्थान स्वतंत्र होणार आहे यात शंका नाही.

भाग १३ वा.

समारोप.

वसाहतींचे स्वराज्य म्हणजे काय, वेस्ट मिन्स्टरच्या स्टॅट्यूटने त्या स्वराज्यांत काय बदल केली, एका सत्तेकडून दुसऱ्या राष्ट्राकडे सत्ता येण्यास घटनापरिषदच कशी कार्यक्षम होऊं शकेल, याची आपण येथवर चर्चा केली. या चर्चेतील मुख्य मुख्य बाबींचा थोडक्यांत परामर्ष घेऊं व ग्रंथाचा समारोप करूं.

१९२६ साली वसाहती ह्या युनायटेड किंगडमच्या बरोबरीच्या आहेत असे ठरले. दोघांचा दर्जा समान आहे, एक दुसरीपेक्षां कमी नाही असे मान्य करण्यांत आलें. ही मान्यता मिळाल्यानंतर १९२६ च्या साम्राज्य-परिषदेत ज्या ज्या गोष्टी एकमताने ठरल्या, त्यांना १९३१ च्या वेस्ट मिन्स्टरच्या कायद्यात अंतर्भूत करण्यात आलें. हा वेस्टमिन्स्टरचा कायदा समानतेच्या दर्जाचा अर्थ प्रतिपादन करणारा असल्यामुळें तो महत्त्वाचा आहे. त्याची कलमें फक्त बाराच आहेत आणि तो पूर्व संदर्भाशिवाय वाचल्यास त्यात काय गूढ आहे हेलक्षातहि यावयाचे नाही. या कायद्याच्या हेतुकथनामध्ये खालील गोष्टींचा उल्लेख आहे. निरनिराळ्या वसाहती या कोणाच्या आग्रहामुळे किंवा दडपणामुळे एकत्रित आल्या नसून त्या स्वतःच्या

इच्छेनें कॉमनवेल्थमध्यें आल्या आहे. या साऱ्या वसाहतींना आपण एक आहों हें समजण्याचें साधन म्हणजे राजा आहे. तेव्हा राजाच्या गादीवर येण्याबाबत, किताब पदव्या वगैरेबाबत बदल करावयाचा असेल तर तो सर्व वसाहती व युनायटेड किंगडमच्या पार्लमेंटच्या कायद्यांनी करावा. युनायटेड किंगडमचा कोणताहि कायदा वसाहतींच्या संमती शिवाय त्याना लागू होणार नाही. हा कायदा जो करण्यात येत आहे तो वसाहतींच्या विनंती वरून करण्यात येत आहे इतकें प्रास्ताविक हेतु-कथन त्या कायद्याच्या आरंभी आहे.

पुढील कलमामध्यें वसाहतींना वाटेल तो कायदा करण्याची परवानगी दिली आहे. तो कायदा इंग्लंडच्या कायद्याच्या विरोधी असला तरी वसाहती असा कायदा करूं शकतील. वसाहतींना परदेशांत असणाऱ्या आपल्या नागरिकांबद्दल कायदे करता येतील. वेस्टमिन्स्टर स्टॅट्यूट-मध्यें हीच एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. वसाहतींना वाटेल ते कायदे करतां येतात, याचा अर्थ ब्रिटिश साम्राज्यातून त्यांना फुटून जाण्याचाहि कायदा करता येईल. या एकाच कलमानें वसाहतींना सैन्य, आरमार, विमाने वगैरे उभारण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य मिळते, इतर देशांत वकील पाठवितां येतात, दुसऱ्या राष्ट्राचे वकील आपल्या देशांत ठेवतां येतात, दुसऱ्या देशा बरोबर तह करता येतात, औद्योगिक स्वातंत्र्य उपभोगता येतें, कोणाबरोबरहि व्यापारी करारनामे करतां येतात, परदेशाच्या मालवर जकाती बसवितां येतात, रेल्वे, नोकऱ्या वगैरेंवर पूर्ण नियंत्रण ठेवता येते, निशाण भाषा वगैरेबाबत स्वातंत्र्य मिळतें, थोडक्यांत अंतर्गत, आतरराष्ट्रीय, स्वातंत्र्याचे हक्क त्यांना पूर्णपणे उपभोगता येतात. इतर वसाहतींबरोबरहि त्यांना वाटेल तसे करार करता येतात आणि साम्राज्यसरकार हे एक बरोबरीचें राष्ट्र समजून त्यांच्या बरोबरहि वाटेल तसे वागता येते, इतके स्वातंत्र्य त्यांना आहे. त्या वसाहती साम्राज्यांत आहेत असें म्हणण्यांत खरोखरीच अर्थ नाही, त्या साम्राज्यांत स्वतःच्या फायद्याकरितां आहेत. त्यांची

आत्मरक्षणाची तयारी नाही, म्हणून त्याना इंग्लंडसारख्या बलाढ्य राष्ट्राशी संबंध ठेवणे आवश्यक वाटते. आपल्या गरजेकरतां राजनिष्ठेचा ततु त्यानी शिल्लक ठेवला आहे. तो तंतूहि कायद्याचा भाग नाही. त्याचा अंतर्भाव प्राक्कथनांत केला आहे, कायद्याच्या कलमात नाही. घटनेच्या दृष्टीने प्राक्कथनाला महत्त्व असले तरी कायद्याने त्याला महत्व नाही. तेव्हा बरोबरीचा दर्जा याचा अर्थ इंग्लंड जितके स्वतत्र राष्ट्र आहे तितक्याच वसाहतीहि स्वतंत्र आहेत. अशा प्रकारचा स्वातंत्र्याचा दर्जा हिंदुस्थानचाहि मान्य करण्यांत आला आहे. इग्लंड व हिंदुस्थान ही जर बरोबरीच्या दर्जाची राष्ट्रे समजण्यांत येत आहेत तर त्यात हिंदुस्थानला कमीपणा वाटण्यासारखे काय आहे? हिंदुस्थान हा समान दर्जाचा मानल्यानंतर वसाहतीना एक कायदे व हिंदुस्थानला निराळे कायदे करताच येणार नाही. कारण लॉईड जॉर्जनी म्हटल्याप्रमाणे जर एखाद्या वसाहतीचा समान दर्जा मान्य केल्यानंतर तिच्या स्वातंत्र्यावर आम्ही आक्रमण करूं लागलो, तर इतर वसाहती आपल्या हक्कावरहि असेच आक्रमण करण्याची शक्ति इंग्लंडच्या कायद्यात आहे असे म्हणून त्याला विरोध करूं लागतील. तेव्हा हिंदुस्थानला समानतेचा दर्जा प्राप्त झाल्यावर इतर वसाहतीना जसे संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळाले, तसें हिंदुस्थानलाहि मिळालें पाहिजे. त्यात जर डावेउजवे झालें तर समानतेचा अर्थ बदलावा लागेल आणि इंग्रज मुत्सद्यांची घोषणा ही ढोंगीपणाची होती, असें दिसून येईल. ज्या संपूर्ण स्वातंत्र्याची घोषणा हिंदुस्थाननें केली, तितकें जरी नसलें तरी जवळजवळ संपूर्ण स्वातंत्र्य या दर्जामुळे मिळेल. जवळ जवळ म्हणण्याचे कारण इतकेच की, वसाहतीचा दर्जा मिळाल्याबरोबर हिंदुस्थान हा जर्मनी, फ्रान्स, रशियाप्रमाणे एकदम स्वतत्र होणार नाही. तो ब्रिटिश कॉमनवेल्थमधील एक बरोबरीच्या दर्जाचा देश म्हणून राहील. कॉमनवेल्थमधील सभासदत्व काहीना अपमानकारक वाटेल; पण हे सभासदत्व झुगारून देता येत नसते तरच ते अपमानकारक ठरले असते. उद्या हिंदुस्थानने राजनिष्ठेची शपथ घ्यायची नाही असे म्हटले आणि

त्याहिपुढें जाऊन आपल्याला कॉमनवेल्थशी काही संबंध ठेवायचा नाहीं असे म्हटलें, तर कायदा करण्याची जी संपूर्ण सत्ता हिंदुस्थानला मिळणार आहे, ती हिंदुस्थानला कॉमनवेल्थमध्ये डांबू शकणार नाहीं. आयर्लंडमध्यें ह्या प्रश्नावर द्वंद्वयुद्ध झाले. डी. व्हॅलेरा व कॉलीन्स ग्रिफिथ याच्या मतभेदाचें पर्यवसान रक्तपातात झाले. पण शेवटी डी. व्हॅलेरानें हा समानतेचा दर्जा मान्य करून कायद्याचा पूर्ण उपयोग केला हे आपल्याला ठाऊक आहे. डी. व्हॅलेरा हा साम्राज्यातून वाटेल त्या घटकेला आयर्लंडला मुक्त करूं शकेल. तो तसें करीत नसेल तर त्याला कायद्याची आडकाठी आहे म्हणून नव्हे, पण स्वतःच्या देशाला इंग्लंडशी संबंध ठेवण्याने फायदा होतो म्हणून होय. त्याची आरमारी, लष्करी व वैमानिक तयारी पूर्ण झाली म्हणजे तो १९२१ चा तहहि पूर्णपणें झुगारून देऊं शकेल व त्याचें ते कृत्य कायद्याशी विसंगत आहे असें कायदेपंडीतहि म्हणूं शकणार नाहींत.

हा प्रश्न आयरिश पार्लमेंटमध्यें आला, तेव्हा ऑर्थर ग्रिफिथ म्हणाले त्याप्रमाणे नुसत्या शब्दाकरतां (quibble of words) डी. व्हॅलेरापक्ष भांडत होता हेच खरें. हिंदुस्थानांतहि अशी भांडणें होणार नाहीत असे नाहीं. कॉंग्रेसमध्येंहि काहीजण असे म्हणणारे निघतील की, आमच्या किनाऱ्याचें रक्षण आम्ही करूं किंवा दुसऱ्या राष्ट्राच्या सहाय्यानें करूं; पण इंग्रजांच्याबरोबर आम्ही तह करणार नाही.

तथापि आम्ही आत्मसंरक्षणपर होण्यास आम्हाला कोणाच्या तरी रक्षणाची जरूरी लागणार हे उघड आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्राचे आमच्या संरक्षणाला सहाय्य घेतलें तर आम्ही त्या राष्ट्राच्या गुलामगिरीत पडणार नाही असे नाही. रशियासारखा लोकशाहीचा कट्टा पुरस्कर्ता देशसुद्धां पोलंड व फिन्लंडमध्यें काय करीत आहे, तें आपण पहातोंच. तेव्हा जगातील कोणत्याहि देशावर हिंदुस्थाननें आपल्या रक्षणाकरता अवलंबून राहू नये हेंच चागलें. स्वतःच्या अंगात ही शक्ति येण्यापूर्वी आपण इंग्लंडच्याबरोबर करावयाच्या तहांत पांच वर्षांची किंवा दहा वर्षांची मुदत घालून घ्यावी. आयर्लंडनें अशीच मुदत घालून

घेतली आहे. इंग्लंडनें आम्हाला इतके दिवस परतंत्र ठेवून आत्मरक्षणपर केले नाही आणि साम्राज्यात रहाण्यास भाग पाडलें ही अप्रिय गोष्ट असली तरी ती सत्य आहे. हिंदुस्थानला वसाहतीचा दर्जा मान्य करावयास लागणार असला तर ती स्वेच्छेची गोष्ट नसून नाइलाजाची गोष्ट आहे. आम्ही स्वतःचें संरक्षण म. गांधी म्हणतात त्याप्रमाणे अहिंसेच्या मार्गानें करण्यास समर्थ असतो, तर ही पाळी येतीच ना. पण त्यातून निश्चितपणें आपण पार पडणार आहों आणि जर्मनी जपानप्रमाणे स्वातंत्र्य उपभोगूं शकणार आहों. हा समानतेचा दर्जा कानडा ऑस्ट्रेलिया, द. आफ्रिका, आयर्लंड ही राष्ट्रें गोरी असूनहि त्यानी मान्य केला. ही गोरी राष्ट्रें विशेषतः द. आफ्रिका आपल्या ताब्यांतील निग्रोंचे रक्त शोषण करून व त्याना नागवून साम्राज्यशाहीच राष्ट्रें बनत आहेत. असा एक आक्षेप म. गांधीनीं घेतला आहे. हा आक्षेप खरा आहे व त्यामुळें इतर वसाहती करीत असलेल्या नागवणुकीला आम्हीहि सहमत आहों असा त्याचा अर्थ होईल आणि आमच्या नीतिमत्तेबद्दल प्रश्न विचारले जातील. पण वसाहती करीत असलेल्या भल्याबुऱ्या गोष्टींवर आम्ही नियंत्रण ठेऊं शकूं अशी कायद्यांतच योजना नाही. उदाहरणार्थ हिंदुस्थानचा समानतेचा दर्जा मान्य झाल्याने दक्षिण आफ्रिकेंतील वसाहतीत हिंदी लोकांना अनिर्बंध प्रवेशाला अगर इतर हक्कांना मान्यता मिळेल असे होणार नाही. वसाहतींना कायद्याचे स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्या जसें चांगले कायदे करूं शकतात तसे वाईटहि करू शकतात. तेव्हा हिंदुस्थान कॉमनवेल्थमध्यें गेला म्हणजे इतर वसाहतींच्या बऱ्यावाईट गोष्टींची बजाबदारी आपल्यावर घेऊं शकेल असें नाही. ह्या वसाहती सर्वच सारख्या आहेत असे नाही. ऑस्ट्रेलियासारख्या वसाहतीत समाजसत्तावाद्यांचें प्राबल्य आहे. वसाहतींत कोणत्या प्रकारचे राज्य असावें हें काही ठरलेले नाही. कोणतीहि वसाहत पूर्णपणे समाजसत्तावादी होऊं शकेल व त्याला ब्रिटिश सरकार कसा अडथळा करणार? खुद्द इंग्लंडमध्यें

समाजसत्तावादी सरकार आलें तर त्याला इंग्लंड काय करणार? तेव्हा प्रत्येक वसाहत ही स्वयंशासित व स्वतंत्र वसाहत असल्यामुळे तिला वाटेल त्या प्रकारची राज्यघटना तयार करतां येईल. ही घटना वेळोवेळीं घटनापरिषदा बोलावूनहि बनवितां येईल. रशियाच्या सोव्हिएट युनियन-प्रमाणे कॉमनवेल्थमधील वसाहती नाहीत; याचे कारण त्या युनियन-मधील सर्व घटक हे एकाच संस्थेचे सभासद आहेत व त्यांना समान हक्क आहेत. ब्रिटिशसाम्राज्यातील सर्व वसाहतींना मिळून जर आपलें धोरण बदलता आले असते तर वेगळा प्रश्न होता. उद्या इंग्लंडची राज्यपद्धतीहि हिंदुस्थान, आयर्लंड वगैरे देशांनी मताधिक्यानें बदलून टाकली असती व सर्वच वसहतींत भांडवलशाही व साम्राज्यशाही नष्ट करून समाजसत्ता-वाद अगर अन्य वाद प्रसृत करता आला असता. पण कॉमनवेल्थ-वेल्थमधील घटक हे समान दर्जाचे स्वतंत्र देश असल्यामुळे त्यांना आप-ल्यापुरतें वाटेल ते करावयास मुभा आहे, दुसऱ्याच्या वसाहतींत अगर इंग्लंडच्या राज्यघटनेंत ढवळाढवळ करण्याची मुभा नाही. हे एका दृष्टीने ठीक आहे. कारण रशियामध्ये एखाद्या घटकाला मध्यवर्ती सोव्हिएटचे धोरण अमान्य असले तरी तो एकजिनसी सांघाडा असल्याकारणाने त्यांना फार तर बहुमताचा निर्णय अनिच्छेनें पत्करावा लागेल. तशी स्थिती वसाहतींमध्यें नाही. पण प्रत्येक पद्धतीत जसें कांही चांगले आहे तसें वाईटहि आहे. ही तुलना पुढील काळांत होणारच आहे तेव्हां आतांच ही चर्चा संपविण्यांत अर्थ नाही.

लोकशाही राज्यघटनेंत ज्या कांही अवश्यक गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्यांचा अंतर्भाव या वसाहतींच्या दर्जाने प्राप्त होणाऱ्या स्वराज्यांत होतो कां नाही हे आपण पाहू. लोकशाही राज्यात प्रथम एक लिखित घटना लागते. अशी लिखित घटना घटनापरिषदेच्या परिषदेच्याद्वारा बनवावी असें तर आमचे मागणेंच आहे. (२) लोक-शाही राज्याने आपल्या हक्कांची घोषणा करावयाची असतें व सरकारच्या क्षेत्राच्या मर्यादाहि सांगावयाच्या असतात. (३) बहुमताने होणारा

राज्यकारभार आणि निवडून आलेल्या लोकांचा राज्यकारभारावर पूर्ण ताबा. (४) सरकारी सत्तेचे विभक्तीकरण. निरनिराळ्या सत्तांनी परस्परांवर नियंत्रण ठेवणे व समतोलपणा राखणें, (५) लोकशाही सत्ता परिणामकारक रीतीने चालण्याकरता लोकाना शिक्षण देणे. या सर्व गोष्टी जितक्या प्रमाणात करता येतील, तितक्या प्रमाणात तेथे लोकशाही आहे असे म्हणतां येईल. समान दर्जाच्या वसाहतीत लोकशाही स्थापन करता येते आणि म्हणूनच इतर अल्पसंख्याक वर्गांना अगर पक्षांना अशा राज्यपद्धतीबद्दल तक्रार करण्यास जागा नाही.

वसाहतीच्या स्वराज्यात आतरराष्ट्रीय, आतरवासाहतिक, आतरसाम्राज्यविषयक व अंतर्गत कारभारांत किती स्वातंत्र्य आहे, हे आपण पाहिलें.

ही सर्व चर्चा तात्त्विक स्वरूपाची आहे हे तर सांगावयास नकोच. कारण सरकारनें नुसते वसाहतीचा दर्जा हिंदुस्थानला मिळणार एवढे जाहीर केले आहे. दहा लाख रुपये एखाद्याच्या नांवावर बॅंकेत आहेत असेंच सांगण्यापैकी हा प्रकार आहे. हे पैसे भाऊबंद एकमताचे झाले तर त्यांना मिळणार आहेत असेहि सरकारने सांगितले नाही. तुम्ही प्रथम आपलें मतभेद मिटवा एवढेच ते म्हणत आहेत. पण हे मतभेद मिटले तर ताबडतोब स्वराज्य तुम्हाला मिळेल असें सरकार सांगत नाही. त्याचप्रमाणें हे मतभेद मिटविण्याकरता आवश्यक असणारी घटनापरिषदेची मागणीहि त्यांनी अद्याप मान्य केली नाही. त्यामुळें काय देणार व जें देणार तें केव्हा देणार याची काही कल्पना न देता नुसते मतभेद मिटवा असे सरकार सांगत आहे. हा त्याचा जुनाच डाव आहे. पण कॉंग्रेस या डावाला बळी पडत नाही. कॉंग्रेसनें घटना परिषदेच्या मागणीचा उलट पेच सुंदर टाकला आहे. ही मागणी मान्य झाली तरच सरकारची सदिच्छा व प्रामाणिकपणा सिद्ध होणार आहे. महायुद्धाची आंच जर सरकारला लागली व हिंदुस्थानच्या सहाय्यावांचून निभत नाही असें त्याना समजून आलें, तर ते कॉंग्रेसचें मागणें मान्य

करतील. कॉंग्रेसचे सहाय्य हे नैतिक स्वरूपाचे सहाय्यच आहे. पण ते सहाय्य त्यांना संपादन केले तरच ब्रिटिश सरकारचा सत्पक्ष आहे व ब्रिटिश सरकार लोकशाहीकरता लढत आहे असें आम्ही म्हणूं. अर्थात युद्धाच्या तीव्रतेवर आपल्या लोकशाहीचे प्रेम अवलंबून ठेवणे हे ब्रिटिश सरकारला भूषणावह नाही. पण लोकशाहीवरील प्रेमामुळे नसले आणि परिस्थितीने त्याना या प्रेमाचा पान्हा फोडला तरी आमची हरकत नाही. पण हे झाले नाही तर? तर कॉंग्रेसचा मार्ग उघड आहे. कॉंग्रेस ही परावलंबी संस्था राहीली नाही. म. गांधींनी या देशाला अहिंसेचा उज्ज्वल मार्ग दाखविला आहे आणि सत्याग्रहाचे परिणामकारक शस्त्र हातीं दिले आहे. त्या शस्त्राचा उपयोग करण्याची पाळी आली तरी चांगले आणि नाही आली तर काही वाईट होणार नाही. सध्याच्या युद्धाच्या वावटळीमुळे राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न निकरावर आला आहे; पण हे युद्ध झाले नसते तर आम्ही स्वस्थ बसलो असतो असें नाही. जोपर्यंत आम्ही आमच्या साधनाच्या यशस्वितेबद्दल निश्चित आहो, तोपर्यंत आम्हाला आमच्या पारतंत्र्याबद्दल भीति वाटत नाही. तें आज आलें नाही तर उद्यां खास येणार. आम्ही महाभारतात म्हटल्याप्रमाणें आहे. 'अलमेव शमायास्मि, तथा युद्धाय भारत!' या वृत्तीचे आहोत. ब्रिटिशाचे युद्धहेतू शुद्ध नाहीत आमचे हेतु शुद्ध आहेत, त्याचे साधन जगाचा उत्कर्ष करणारे नाही आमचे उत्कर्ष करणारे आहे, त्याची राज्यशासनपद्धती पिळवणूक करणारी आहे, आमची शासनपद्धती तशी होणार नाही. यामुळे शेवटी जय आमचाच होणार आहे यांत वाद नाही.

—समाप्त—

सूची

अॅपिले	४५
अॅटर्नी जनरल	१२७,१२९
आफ्रिका दक्षिण	१५
आफ्रिका हिंदी प्रश्न	११७
आयर्लंड	१८,२१,१५३
ऑस्ट्रेलिया	१२
कानडा	८
गव्हर्नर जनरल	३३
गांधी	१२०,१२४,१७८,१८०,१९१
ग्वायर	१८४
घटना परिषद ..	२३,१५६
,, ,,	१६१
,, फ्रान्स	१६२-१६५
,, रशिया	१६६
,, पोलंड	१६७
,, ऑस्ट्रिया	१६७
,, झेकोस्लोव्हेकिया	१६८
,, जर्मनी	१६८
,, वसाहती	१६९
हिंदुस्थान	१७८,१८१,१८२
चॅनल आयलंड्स	६,
झेटलंड लॉर्ड	१३६
डरहॅम लॉर्ड	१०
डोमिनिअन स्टेटस	२६
तह परिषद	३०

नॉर्थ अमेरिका ॲक्ट	११
न्यू झीलंड	१५
न्यू फौंडलंड	१२
नेहरू	१७२,१८०
परक्या देशांतील प्रजाजन हक्क	४७
परराष्ट्रांत वकील	७४
बॉल्डविन	१३०
बिलें (मंजूरी, राखीव, संमती)	३६-३७
बोनर लॉ	१२८
मूर विरुद्ध ॲटर्नी जनरल	८४
राजनिष्ठेची शपथ	८१
लॉईड जॉर्ज	१४४
लोकशाही	१९३
वसाहत संरक्षण	९१, १०३
" भांडणे	१०९
वेस्ट मिन्स्टर कायदा	५४,६३
व्यापारी नौकानयन	४२
" सवलती	१०१
व्हाईसरॉय घोषणा	१२३
साम्राज्य परिषद	३०
सोव्हिएट युनियन	१९२
हिंदुस्थान घोषणा	११२
हेली माल्कम	१२०
होअर	१२६,१३४
होमरूल बील	२०